

ƏSGƏR ZEYNALOV

**İLLƏRİN YOL
YOLDAŞI**

BAKI-2004

ƏSGƏR ZEYNALOV

**İLLƏRİN YOL
YOLDAŞI**

BAKI - 2004

Redaktor: filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Əhmədov

**Əsgər Məmməd oğlu Zeynalov. İllərin yol yoldaşı.
Bakı, "İqtisad Universiteti nəşriyyatı" - 2004. 241 səh.**

Filologiya elmləri namizədi Əsgər Zeynalovun "İllərin yol yoldaşı" kitabında müəllifin 30 ilə qədər bir müddətdə yazdığı məqalələr toplanmışdır. Bu kitabda yurd həsrəti, 20 yanvar, Qarabağ hadisələri, döyüşləri, kitablara yazılmış reseziyalar, habelə Avropa ədəbiyyatı ilə bağlı yazılar öz əksini tapmışdır.

07000 – 10013
658(07) – 26 – 2004

© "Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı" - 2004

Mən onu xatırlayanda Əlaqələndirmə Şurası İclasında elmi mövzusunun təsdiq edilməsi yadıma düşür. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov utancaq, qaradiməz gənci sorğu-sala tutandan sonra demişdi: Görəsən, bu qədər utancaq adam bir iş görə biləcəkmi?

Bu sözlər Əsgər Zeynalovun diqqətindən yayınmadı. O, istedadına və əməyinə güvənib elmin zirvəsinə qalxan nəcəbət və idrak yolunu tutdu.

Əsgər Məmməd oğlu Zeynalov 1951-ci il sentyabr ayının 27-də İrəvan bölgəsinin Yuxarı Neçili kəndində anadan olmuşdur. O, 1974-cü ildə Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun fransız dili fakültəsini bitirmişdir.

Əmək fəaliyyətinə o, Qarabağın Ağdərə bölgəsində olan Manikli və Xatındəyli kəndlərində, sonra Zəngibasar rayonundakı Dəmirçi və Yuxarı Neçili kəndlərində müəllimliklə başlamışdır.

1988-ci ildə Qarabağ hadisələri başlayanda Əsgər Zeynalov alləlikcə öz doğma yurd-yuvasını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Bakı şəhərinə pənah gətirən Əsgər sıxıntılı qaçqınlıq həyatı keçirsə də, doğma institutda həmkarları onu ruhdan düşməyə qoymamış, dayaq durmuşdur. Ona görə də Əsgər Zeynalov öz axtarışlarını geniş, əhatəli işləməyi qarşısına məqsəd qoymuş, institutda Praktik fransız dili kafedrasında laborant kimi işə başlamış, işgüzarlığı sayəsində illər keçdikcə yüksəliş yolunda hamını sevindirmiş-baş laborant, müəllim, baş müəllim işləmişdir (1989-1994). Hazırda Praktik fransız dili kafedrasına rəhbərlik edir. Eyni zamanda ADU-nun Tələbə-Elmi Cəmiyyətinin sədri, Elmi Şurasının, Xarici Ədəbiyyatın yenidən nəşri üzrə komissiyasının üzvüdür.

Əsgər Zeynalov pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı elmi tədqiqatla ardıcıl məşğul olur. O, hələ Qərbi Azərbaycanda müəllim işlədiyi ilk illərdən İrəvan arxivlərində elmi axtarış aparır, onu düşündürən bir məsələ ilə maraqlanırdı: Azərbaycan poeziyası-

nın erməni alimləri, sənət adamları tərəfindən erməni hərfli ilə yazılıb saxlanması sirri nədir? Bunu aydınlaşdırmaq üçün yüzlərlə Azərbaycan bayatısını arxivlərdə aşkar edən Əsgər Zeynalov bu fikrə gəlir ki, Azərbaycan dili nəinki Ermənistanında, hətta Qafqaz regionunda hamının başa düşəcəyi bir dil olmuşdur. İkinci tərəfdən Azərbaycan poeziyasının fəlsəfi düşüncə təzi, hikmətli təsiri, hamının qəlbində olan arzu-istəyi, dərd-kədər təəcəssüm etməsi hamıya doğma olmuşdu.

O tədqiqatları ilə sübut etmişdir ki, Azərbaycan poeziyası erməni bədii fikri inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Əsgər Zeynalov ilk tapıntıları «Sovet Ermənistanı» qəzetində və «Ədəbi Ermənistan» almanaxında dərc etdirmişdir. Sonralar onun ədəbi, elmi-kütləvi məqalələri Azərbaycan, Ermənistan, İran, Rusiya dövrü mətbuatında vaxtaşırı dərc olunmuşdur. "Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda" mövzusunda namizədlik dissertasiyasını, 2003-cü ildə "Fransız ədəbiyyatında Şərq (Volterin yaradıcılığı üzrə)" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Onun elmi qənaətlərinə görə, erməni qaynaqlarında olan 550-dən artıq Azərbaycan bayatıları göstərir ki, ermənilərdə bayatı olmamış, onlar uzun əsrlər boyu öz şənlik məclislərində və hüznü günlərində Azərbaycan bayatılarından istifadə etmişlər.

Azərbaycan Dövlət Xarici Dillər Universitetində işlədiyi ilk illərdən Əsgər Zeynalov Azərbaycan-fransız ədəbi əlaqələri istiqamətində elmi tədqiqatla ciddi məşğul olur.

1996-cı ildə onun «Fransız ədəbiyyatında Şərq» monoqrafiyası nəşr olunur. Bu əsərdə Əsgər Zeynalov fransız ədəbiyyatının yekun korifeyinin-Volter və Hüqonun Şərq mövzusunda yazdıqları əsərləri tədqiqata cəlb etmişdir. Fransız dilini mükəmməl bilməsi, XVIII, XIX, XX əsrlərdə Parisdə dərc olunmuş əsərlərdən istifadə etməsi nəticəsində Əsgər Zeynalovun mükəmməl elmi monoqrafiya yazmasına imkan vermişdir. Ədəbi ictimaiyyət əsəri rəğbətlə qarşıladı. «Fransız ədəbiyyatında Şərq» monoqrafiyasına yazılan bir rəyi xatırlatmaq fikrimizi təsdiq edir.

...Paris Milli Tədqiqatlar Mərkəzinin professoru, Osmanlı dövrünə qədər və Osmanlı dövrü üzrə Beynəlxalq Komitəsinin prezidenti Jan Lui Bakke Qrammon (Fransa): «Mən Əsgər Zeynalovun Bakıda azəri türkcəsində nəşr olunmuş «Fransız ədəbiyyatında Şərq» əsərini böyük maraqla oxudum. Lazimi şəraitin və ədəbiyyatın istənilən dərəcədə olmamasına baxmayaraq, bu dəyərli iş heç vaxt Fransada olmayan bir fransız dilini bilən müəllif tərəfindən həyata keçirilmişdir».

Mütəxəssislərin fikrincə, Ə. Zeynalovun «Fransız ədəbiyyatında Şərq» əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qərbi Avropa alimləri tərəfindən rəy verilmiş ilk əsərdir.

2001-ci ildə Əsgər Zeynalovun «Şərq Volter yaradıcılığında», «Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda» və «Viktor Hüqo» monoqrafiyaları nəşr olunmuşdur. Onun böyük fransız yazıçısı və şairi Viktor Hüqodan etdiyi şəxsi tərcümələri də oxucular rəğbətli ilə qarşılaşmışdır.

2002-ci ildə müəllifin yurd yanğısı ilə yazdığı "Altaydan Altaya" kitabı işıq üzünə gördü. Oxuculara təqdim olunan "İllərin yol yoldaşı" tədqiqatçının səkkizinci kitabıdır.

Əsgər Zeynalovu ədəbi ictimaiyyət arasında ən çox tanıdan şübhəsiz ki, onun «İrəvan ziyalıları» (1999) kitabıdır. Bu kitaba görə müəllif Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin diplomuna və «Vətən» mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür. İndiyədək onun altı kitabı dərc olunmuşdur. Onun Moskva, İrəvan və Təbriz şəhərlərində nəşr olunan jurnallarda bir sıra məqalələri çıxmışdır.

Ömrünün müdrik çağında məhsuldar fəaliyyəti ilə tədqiqatçı alim, müəllim, həm də ictimaiyyətçi kimi seçilən Əsgər Zeynalov öz uğurları ilə qələm dostlarını sevindirir. Onlarda qəti bir inam yaradır ki, Əsgər Zeynalov gələcəkdə ictimai-ədəbi əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını daha da zənginləşdirəcəkdir.

*Teymur Əhmədov,
professor.*

İLK MƏQALƏ

Xidmət etdiyimiz hissə Zabaykalye hərbi dairəsinə daxildir.

Sırası əsgərlərdən S.Nağdiyev, B.Mustafayev, G.Əsədov və serjant Ə.Hüseynov döyüş və siyasi hazırlıq əlaçılardır. Əflatun Hüseynov haqqında bir qədər ətraflı danışmaq istəyirəm. Əflatun M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun tələbəsidir. Gələcək mühəndis hərbi texnikasının sirlərinə bələdçilikdə hamımıza nümunədir. Həmyerlimiz yenidən xidmətə başlamış əsgərlərə həvəslə hamilik edir.

Əflatun həm də qrup komsomol komitəsinin katibi, hissə estrada kollektivinin üzvüdür. O, nəinki bizim doğma mahnıların, eləcə də rus və digər qardaş xalqların mahnılarını diqqətlə ifa edir. İndi Ə.Hüseynovun sinəsini «Sovet Ordusu əlaçısı», «Birinci dərəcəli hərbi idmançı» döş nişanları bəzəyir. Bu yaxınlarda hissənin kommunistləri Əflatun Hüseynovu Sov.İKP üzvlüyünə namizəd qəbul etmişlər.

Həmyerlimiz bir azdan hərbi xidmətini başa vuracaq, yenidən təhsilini davam etdirəcəkdir. Biz çətin anlarda köməkçimiz, dayağımız olan həmyerlimizə həyat yollarında müvəffəqiyyətlər arzulayırıq.

*"Azərbaycan gəncləri" qəzeti,
12 fevral, 1977.*

DOĞMA YURDUN HƏNİRTİSİ

BİZSİZ İRƏVAN, BİZİM İRƏVAN

Yaşın ki, çox az qismimizin yadında olar ui, bu gün ərələr yurdu İrəvanın rus ordusu tərəfindən işğaldan 170 il keçir. 170 il ərzində şəhərin əsl müdafiəçiləri oradan yavaş-yavaş sıxışdırılaraq çıxarıldılar. İndi İrəvan ərələr yox, ermənilər şəhəridir, Ermənistan adlanan ölkənin paytaxtıdır.

İrəvan bağlar şəhəri idi. Bağların hamısı adla çağırılırdı – Dərə bağları, Dəlmə bağları, Sərdar bağı, Güllü bağ, Şəmistan bağları. Üzümün neçə-neçə növü vardı: misqalı, Yezno dadı, Keçi məməsi, Kişmiş, Əsgəri, Xərçi, Topxərçi, Haçabaşı və s.

İrəvan gimnaziyasında təhsil almış görkəmli ələbiyyatşünas Əziz Şərif isə tələbəlik illərindən danışarkən, orada yetişən şaftalıdan ağız dolusu danışır. El arasında deyirdilər: "Şaftalının biri bir boşqab".

İrəvan tipik müsəlman şəhəri idi – göylərə ucalan minarəli məscidləri ilə: Hacı Zal xan məscidi, Günnüklü məscid, Hacı Novruzəli məscidi, Göy məscid, Şəhər məscidi və s.

Tarixi faktlar təsdiq edir ki, 1410-cu ildən 1828-ci ilə qədər İrəvanı azərbaycanlılar idarə etmişlər. (İ.Məmmədov, S.Əsədov, ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı – 1992).

Bu uzun müddətin 224 ili İrəvan xanlığının payına düşür. Bu xanlığın əsası 1604-cü ildə qoyulmuşdur. İlk xanı Əmirquna xan olmuşdur – 1604-1628.

Düz 170 il bundan əvvəl rus ordusunun hücumu ilə bu möhtəşəm xanlığa son qoyuldu.

Haşiyə: "Ümumdünya tarixi" kitabının altıncı cildinin 278-ci səhifəsində bir şəkil var. Şəkilin altında bu sözlər yazılıb: "y oktyabr 1827-ci il. Rus ordusunun İrəvan qalasına hücumu". V.Moşkrvun çəkdiyi bu şəkildə təsvir olunmuş qaladan aralıda rus ordusunun sıra ilə düzülüşü xeyli topu görünür. Onlardan yenidən atəş açılmış və sonra həm topların, həm də şəhərin

üstündən duman qalxır. Təbii ki, toplar aşağıda, İrəvan qalası isə yuxarıdadır. Uzaqdan görünən məscidlər. Həmin yerin müsəlman dünyasına məxsus olduğunu bildirir.

Bundan əvvəl ruslar Gürcüstanı 1801-ci ildə işğal etmiş, Kaxetiya-Kartli çarlığını Rusiyanın tərkibinə daxil etmişdilər. 1804-cü ildə qraf Sisianov İrəvanın üzərinə hücum etdi, ancaq məğlub olub geri qayıtdı. O, Gəncəni işğal etdi və 1806-cı ildə Bakıda qətlə yetirildi.

1805-ci ildə Qarabağ, Şəki, Şirvan xanlıqları, 1806-cı ildə Bakı, Dərbənd, Quba xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil oldu. Bundan əgzi şirnikləşən rus ordusu 1808-ci ildə qraf Qudoviçin başçılığı altında yenidən İrəvan xanlığının üzərinə hücum etdi və məğlub oldu.

Möhkəm silahlanmış rus ordusu sanki bu məğlubiyətlərinin əvəzini çıxırdı. Bəs şəhəri kimlər müdafiə edirdi?

“Ümumdünya tarixi” kitabının 227-cı səhifəsində bu sualın cavabı aydınlaşır. “1827-ci ildə rus ordusu Pskeviçin komandanlığı altında İrəvan və Naxçıvan xanlığını tutdu. Vuruşda rus ordusu ilə birlikdə erməni yığma qoşunu da iştirak edirdi”.

Bəli, qalanı azərbaycanlılar mərdliklə, qəhrəmanlıqla müdafiə edirdilər. Şəhərin 12 min əhalisindən 2369 nəfəri erməni idi və bu az məxluq öz xristian qardaşlarının təəssübünü çəkirdilər. Bir daha xatırladaq ki, artıq bu dövrdə Gürcüstan da, Şimali Azərbaycan da Rusiyanın tərkibində idi.

Bu döyüşlə İrəvan xanlığı tarixə döndü. Xanlığın ad izləri: “Pənah xan bulvarı”, “Pənah xan körpüsü” sözləri yaşlı nəslin yaddaşında son ömrünü yaşamağa başladı. Bir də İrəvan xanlığı ilə bağlı rəvayətlər, 1762-83-cü illərdə İrəvan xanı olmuş Hüseynli xanın tikdirdiyi Göy məscidin tikilişi, xanın özü ilə bağlı nə qədər rəvayət yaşayırdı. Eləcə də, Pənah xanla bağlı. Bunlarda onların rəhmliliyi, səxavəti rəvayət olunurdu.

Düşündükcə, fikirləşdikcə, öz-özünə deyirson: “İrəvanda nə qaldı ki?”.

İrəvanın qoynundan çıxan neçə-neçə görkəmli şəxsiyyət öz doğma şəhərinə bağlılığını, sevgisini bildirmək üçün özünə İrəvan təxəllüsü götürmüşdü.

Tarixdə nə qədər məşhur İrəvani olmuşdur? – Mirzə Qədim İrəvani, Axund Molla Məhəmməd İrəvani, Fazil İrəvani, Aşub İrəvani, Dəlil İrəvani, Əbülqasim İrəvani...

Vaxtilə İrəvan müəllimlər seminariyasında dərs demiş, görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli yazır ki, “Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra olubdur”.

XIX-cu əsrdə İrəvanda «Bəzmi» təxəllüsü ilə yazan Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə, «Mütəllə» təxəllüslü Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə, Axund Əhmədov, «Sabir» təxəllüslü Hacı Seyid Rza Əmirzadə, Mirzə Əlixan, Şəmsül Hükəma və s. şairlər yazı-yaratmışlar. Seyid Rza Əmirzadəninin şerləri «Əkinçi»də dərc olunmuşdu.

...Deyəsən, səkkiz İrəvan azərbaycanlıları üçün nəhs rəqəmdir; 1828-ci il nə qədər azərbaycanlı bu torpaqlardan İrana köçürüldü, 1918-ci il daşnakların silah gücünə azərbaycanlıları qovması, 1948-ci il «mədəni köçürülmə», 1988-ci il sonuncu azərbaycanlıya qədər İrəvandan, ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycandan çıxarılması.

Gorunuz çatlasın, ayrı-ayrı İrəvan xanları, bəyləri. Sizin at oynatdığınız yerlərdə gör indi kimlər sülənir.

Bəlkə də İrəvan «bir nağıl idi?»... Xeyr! Biz o yerlərə qayıdacağıq – soyumuş ocaqlarımız hənirtilənəcək, sönmüş çıraqlarımız yenidən şölələnəcək.

İrəvanda bir çox məşhur köklü nəsilər olmuşdur – Mirbabayevlər, Mirbağirovlar, Qaziyevlər, Məmmədzadələr (fars Abbasın nəsl), İrəvanilər, Topçubaşovlar, Muğanlinskilər. Bu nəsilər sonralar çox güclü ziyalılar yetişdirdilər.

XIX əsrdə Mirbabayevlər nəslindən üç nəfər İrəvan quberniyasında işləyirdi – Hacı Həsən, Mir Abbas, Mir Bağır. Seyid övladları olan bu qardaşlar hədsiz dərəcədə açıqfikirli, maarifpərvər, ziyalı adamlar idi. Bəllidir ki, 1881-ci ildə İrəvanda müəllim seminariyası açılmışdı. İki pansionat, üç gimnaziya, bir qadın gimnaziyası, Haşım bəyin məktəbi şəhərdə fəaliyyət göstərirdi. Mir Bağır Mirbabayev İrəvan gimnaziyasının bitirən iki qızını İsveçrənin Sürix şəhərinə təhsil almağa göndərmişdi. Universitetdə (Sürixdə) təhsilini başa vuran Kubra və Ruqiyyə xanım doğma vətəninə qayıdırlar. Onlar sonralar

İRƏVAN ZADƏGANLARI VƏ YA TARİXƏ DÖNMÜŞ HƏQİQƏTLƏR

Azərbaycan elminin görkəmli nümayəndələri Mir Yusif Mirbabayev və Mir Hüseyn Mirbağirovla ailə qururlar. Mirbabayevlər nəqli 150-170 ildir ki, ziyalı yetişir. Bu gün də onların nəslindən neçə alim fəaliyyət göstərir.

Və yaxud Mirzə Qədim İrəvaninin nəqli Azərbaycan boyakarlığının banisi Mirzə Qədimin.

Böyük rəssamın nəticəsi, əməkdar incəsənət xadimi İsmət Axundovun verdiyi məlumatlara görə, Mirzə Qədim İrəvaninin üç qızı üç böyük gələcək nəslə «saxələ» vermişdir: 1. Qədimbəyovlar (tanınmış jurnalist, «Pravda» qəzetinin xüsusi müxbiri Zaur Qədimbəyov), 2. Qasımbəyovlar (indiki vitseadmiral, çeyd edək ki, onlar İrəvan quberniyasında xüsusi mövqeyə malik olmuşlar), 3. Əziz Əliyevin nəslini.

Əlbəttə, hər nəsil böyük bir tədqiqat tələb edir. Və yaxud ayrı-ayrı tutarlı şəxslər: Abasqulu xan Erivanski, İsmayıl bəy Qaziyev, Mirzə Cabbar Qaziyev, Mirzə Hüseyn Ağa, Abbas Məmmədzaadə.

İrəvan gimnaziyasının yetirmələri sonralar Azərbaycan elminin inkişafında böyük rol oynadılar. Onların sırasında respublikanın ilk akademikləri Mustafa bəy Topçubaşov və Heydər Hüseynov (hər ikisi Stalin mükafatı laureatı idi), Stalin mükafatı laureatı, dilçilik institutunun keçmiş direktoru Mir Yusif Mirbabayev, tarixçi-alim Mehdi xan Erivanski, gimnaziyanın son qızıl medalçısı, görkəmli ictimai xadim, professor əziz Əliyev, məşhur ədəbiyyatşünas Əziz Şərif, Azərbaycanın ilk ərzaq komissarı, BDU-nun keçmiş rektoru, 1930-34-cü illərdə Azərbaycan MK-nın katibi olmuş Maqşud Məmmədov, Azərbaycan MK-nın keçmiş ikinci katibi, professor Həsən Seyidovun adını çəkmək olar. Əlbəttə, bu siyahının xeyli uzatmaq olar.

İrəvan hələlik qucağında böyümüş ziyalıların işığında, şölesində yaşayır. Bunlar həsrət ocağının hənirtiləridir. Onlar bu ocaqlarına qovuşacaqlar.

Əsgər Zeynalov
«Avrasiya» qəzeti, 1 oktyabr 1997.

Təkcə İrəvan şəhərinin yox, bütövlükdə İrəvan xanlığının qədim Azərbaycan torpağı olduğunu hamımız bilir və deyirik. Lakin, təəssüf ki, bu həqiqəti qüvvətləndirən yeni-yeni faktların aşkarlanıb soydaşlarımıza və dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq işində də ənənəvi passivliyimizdən əl çəkmə bilmirik.

İxtisasca tarixçi olmasam da, doğulduğum torpağın dünənə, tanınmış nəsiləri və ayrı-ayrı şəxsiyyətləri haqqında məlumatları, foto-şəkillərin toplanması işini özümün övladlıq borcu hesab edir, bu işə xeyli əmək və vaxt sərf edirəm.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Kəçərli yazırdı ki, «..şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra olubdur». Bu doğurdan da belədir və oxuculara təqdim etdiyimiz nadir foto-şəkil də görkəmli alimin sözlərini təsdiqləyir.

Üzərində «İrəvan quberniyasının zadəganları» sözləri yazılmış bu foto-şəkil (təəssüf ki, surəti çıxarırlarkən şəklini yuxarısında yazılmış bu sözlər düşməmişdir – Ə.Z.) 1860-cı ildə çəkilib. Şəkildən bəlli olur ki, zadəganlardan üç nəfəri makinskinlərdir (Abdulla xan Xanbaba xan Sərdar oğlu, Şükür xan və Pənah xan Makinskinlər).

Məlumdur ki, XVIII əsrdə Makunun özü ayrıca xanlıq olmuşdur. Əhməd Sultanın vəfatından (1778) sonra Maku İrəvan xanlığından (1604) asılı vəziyyətə düşdü. İrəvan Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra (1828) xan köklü Makinskinlərin (makuluların – red.) əksəriyyəti quberniyada yüksək mövqelərə sahib olmuşlar. Bir sıra tarixi məlumatlar və İrəvan camaatı arasında dolaşan rəvayətlər təsdiq edir ki, Makinskinlər maarif-pərvər, sadə və kasıb-kusuba yaxın insanlar olmuşlar (Məsələn, XIX əsrin sonunda İrəvanda açılan yeni məktəbin xərcini ödəmək üçün ən çox vəsait verən iki nəfərdən (Abasqulu xan Erivanski və Pənah xan Makinski) biri makululurdan idi.

Kiçik haşiyə: İrəvanın yaşlı nəslinin nümayəndələri Pənah xanın səxavətindən, alicənablığından maraqlı əhvalatlar danışirlar. Yeri gəlmişkən, İrəvan şəhərindəki sonralar Əzizbəyovun adı

verilmiş meydan xalq arasında «Pənah xan bulvarı» adlandırılırdı. Güman ki, bu vaxtilə həmin ərazinin Pənah xan tərəfindən abadlaşdırılması ilə əlaqədardır.

Şəkildə üçüncü yerdə əyləmiş qədd-qamətli Abasqulu xan İrəvanski quberniyada yaşamış dörd xan nəslindən birinin nümayəndəsidir. Onun da Makinskilər kimi, quberniya ərazisində torpaq sahələri, mülkləri vardı. Abbasqulu xan İrəvanski-nin iki qadından doqquz övladı dünyaya gəlmişdi. İrəvan quberniyasında yüksək nüfuza malik bu şəxs övladlarının mükəmməl təhsil almasına çalışmış, buna nail olmuş və sonradan bu, nəslin ənənəsinə çevrilmişdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, qədim dünya tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis olan Mehdi xan İrəvanski Abbasqulu xanın nəvəsi idi.

Mirzə Cabbar Qaziyev. Göründüyü kimi, bu şəxs bəy nəslindəndir. Xatırladaq ki, İrəvanda iki Qaziyevlər nəslı olmuşdur. Bunların hər ikisi nüfuzlu nəsil idi. Məsələn, ikinci Qaziyevlər nəslinin nümayəndəsi İsmayıl bəy Qaziyev müxtəlif rütbələr, çar Rusiyasının bir sıra orden və medallarına və eləcə də İranın «Şiri-Xurşid» (Şir və Günəş – red.) ordeninə layiq görülmüşdü. İrəvan azərbaycanlıları içərisində ən yüksək vəzifəni (quberniyanın vitse-qubernatoru) də məhz İsmayıl bəy Qaziyev tutmuşdur.

İrəvan gimnaziyasının ilk qızıl medalçısı (1885-1886) Məmməd Qaziyev də İ. Qaziyevin oğludur. Güman ki, şəkildəki soyadı göstərilməyən Mirzə İsmayıl elə həmin şəxsdir.

İrəvanın bu iki maarifpərvər və məşhur nəslı sonradan qohum olmuşdu. Mirzə Cabbar bəy Qaziyevin nəvəsi Adil bəy İsmayıl bəyin qız nəvəsi, İrəvan gimnaziyasının qızıl medalçısı Tacı xanımla evlənmişdi...

Əvvəllər ayrıca xanlıq olmuş Naxçıvan, Rusiyanın, İrəvanı ilhaq etməsindən sonra bu quberniyaya birləşdirildi. Şəkildəki Baba bəy Ordubadski də güman ki, quberniyada həmin ərazini təmsil edirdi.

Əsəd bəy şəkilaltıda qeyd olunduğu kimi, Şükür xanın çağüdəndir. Şadlinskilər Vedibasardakı ən məşhur nəsilərdən idi. Şəkildəki yarıuzanmış vəziyyətdə yerə dirsəklənmiş Balasul-

tan Şadlinski (adının sonundakı «Vedi» sözüne diqqət yetirin – Ə.Z.) məşhur Abasqulu bəy Şadlinski-nin babasıdır.

Şəkildəki Ağamal ağa Məlik-Ağamalov haqqında, təəssüf ki, heç bir məlumatımız yoxdur. Nə yaşlı irəvanlılarla söhbətlərimizdə, nə də arxivlərdə apardığımız tədqiqatlar zamanı bu ada təsadüf etməmişik.

Bağırbəyov Hacı bəy Abbasqulu xanın silahdarı olmuşdur. Deyək ki, Bağırbəyovlar da İrəvanın məşhur, maarifə meyilli nəsillərindəndir.

..Biz yalnız İrəvanın şəkildəki zadənganları, köklü nəsil-ləri haqqında danışdıq. Təbii ki, məşhur nəsillərin siyahısı bununla qurtarmır. Gələn yazılarımıza onların hər biri haqqında ayrıca söz açmağı nəzərdə tutmuşuq.

Əsgər Zeynalov.

«Yeni Səda» qəzeti, 29 sentyabr 1994-cü il.

İRƏVAN MƏSCİDLƏRİ

İrəvan şəhərinin bir neçə köhnə şəklinə baxmışam. Şəhər öz qıtlası, karvansaraları, məscidləri ilə buranın tipik müsəlman məskəni olduğundan xəbər verir. Şərqdən gələn bir çox ticarət yolları buradan keçirdi. Bu yerdə xristian aləminə məxsus heç bir qədim iz-ələmət yoxdur.

XIX əsrdə İrəvanda olmuş fransız səyyahı Bomiye bu şəhərin abidələrinə heyran olmuş və yazdığı səyahət kitabında «Göy məscidin» şəklini vermişdi.

«Kavkazski kalendar»ın 1894-cü il tarixli nəşrində İrəvanda səkkiz məscid olduğu qeyd edilir. Ancaq bəzi mənbələrdə (məsələn, İ.Məmmədov, S.Əsədov «Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi» səh. 10) bu şəhərin doqquz məscidinin adı çəkilir: Göy məscid, Qala məscidi, Hacı bəyim Məscidi, Şəhər məscidi, Hüseynəli məscidi, Günlüklü məscid, Günbəzli məscid, Novruzəli məscidi, Zal xan məscidi.

İrəvanın yaşlı nəslinin nümayəndələrinin bəziləri (məsələn, ədəbiyyatşünas Kövsər Tarnıverdiyeva) İrəvanda on, bəzən də on bir (məsələn, Ə.Məmmədov) məscid olduğunu söyləyirlər.

Kövsər xanım aşağıdakı məscidlərin adlarını sadalayır: Şəhər məscidi, Körpüqulağı məscidi, Qala məscidi, Abbasquluxan məscidi, Təpəbaşı məscidi, Dəmirbulaq məscidi, Günnüklü məscidi, Göy məscid, Sərtif məscidi.

Çox güman ki, Hacı Novruzəli, Abbasquluxan, Sərtif, yaxud əvvəldə adı çəkilən Hüseynəli məscidləri onları tikdirən xeyirxah, səxavətli adamların adları ilə bağlıdır.

Ancaq Şəhər, Körpüqulağı, Təpəbaşı, Dəmirbulaq məscidləri onların olduqları məhəllənin adları ilə əlaqədardır.

Əlbəttə, hər məscidin yaradılması, tikilib başa çatdırılması bir tarixi hadisə ilə əlamətdardır.

Haqqında ən çox rəvayətlər yaranan, bu günə qədər el arasında adı dillərdə gəzən şəkildə gördüyünüz Göy məsciddir.

Əldə olan məlumatlara görə, Göy məscid 1760-cı illərdə İrəvan xanı Hüseynəli xan tərəfindən tikdirilmişdir.

Belə rəvayət edirlər ki, məscidin himi qoyularkən Hüseynəli xan üzünü camaata tutub deyibmiş:

- Kim sübh namazını bir dəfə də olsun keçirməyibsə. Himə ilk daşı o atsın.

Bu zaman hamı geri çəkilmiş, o isə əllərini açıb, üzün göyə tutaraq: «İlahi, sən özün bilirsən ki, bu Hüseynəli xan bir dəfə də olsun sübh namazının vaxtını keçirməyib», - deyərək himə ilk daşı atmışdı.

Deyilənə görə, Hüseynəli xan çox insafli, vicdanlı, xeyirxah adam olmuşdur. O, Göy məscidi tikdirərkən, daş gətirəndə ulaqlar inciməsin deyə, daş karxanasına qədər yolun bir tərəfinə yonca, digər tərəfinə arpa tökdürübmüş.

Göy məscidin tikilməsi ilə bağlı söylənilən bir rəvayət daha maraqlıdır. Hüseynəli xan məscidi tikdirmək üçün Təbrizdən ustalar çağırır. Him qoyulur, işin qızgın vaxtı sənətkarlar yoxa çıxırlar. Hüseynəli xan nə qədər usta gətirirsə, onlar məscidin necə tikiləcəyindən baş açma bilmirlər. Çarəsiz bir vəziyyət yaranır. Birdən... təbrizli ustalar peyda olurlar. Xan bərk əsəbiləşir.

- Xan, - deyər ustalar izah edirlər, - himin yaxşı oturması üçün bir il vaxt lazım idi. Biz bilirdik ki, siz buna dözməyəcəksiniz. Ona görə yoxa çıxdıq. İndi il tamam olub, biz gəlmişik.

Xan daha heç bir söz demir. Sənətkarlar işə başlayır və XVIII əsrin məşhur tarixi abidəsi Göy məscid ucaldılır. Təəssüf ki, Avropa səyyahlarının kitablarını bəzəyən İrəvan məscidləri Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına düşməmişdir.

Hər bir azərbaycanlının ayağının dəydiyi, izi olduğu yerlərdəki tarixi abidələri axtarıb-tapmaq, onların şəkillərini, yaranma tarixini, səbəblərini üzə çıxarmaq və tədqiqatə cəlb etmək bizim vacib vəzifələrimizdən biri olmalıdır. İrəvanın tarixi isə azərbaycanlıların tarixinin ayrılmaz bir hissəsidir. Odur ki, bu yerin keçmiş abidələrinə biganə qalmaq olmaz.

Əsgər Zeynalov

«Yeni səda» qəzeti, 15 aprel 1995-ci il.

UNUZUDMAZ TƏHSİL OCAĞI

1828-ci ildə İrəvan xanlığı süquta uğradıqdan sonra qədim İrəvan şəhəri dövrün ab-şavasında uyğun inkişaf etməyə başladı. Şəhərdə dəyişikliklər olsa da, bunlardan ikisini xüsusi qeyd etmək lazımdır: «İrəvan gimnaziyası» və «İrəvan müəllimlər seminariyası».

1879-cü ildə əsas qoyulmuş məşhur Qori müəllimlər seminariyasından iki il sonra 1881-ci ildə yaradılan İrəvan müəllimlər seminariyası bu baxımdan müsəlman şəhərinin həyatında mühüm hadisə oldu. 1881-ci ildə İrəvan məşalı üç yadda qalan haisə ilə İrəvan gimnaziyasının və yeni tipli uluxanlı məktəbinin yaradılması ilə əlamətdar idi.

İrəvanda 1977-ci ildə nəşr olunmuş ensiklopediyanın III cildinin 580-ci səhifəsində göstərilir ki, müəllimlər seminariyası indiki Abovyan küçəsindəki xalq Təsərrüfatı İnstitutunun binasında yerləşdirilmişdir. Seminariyada rus dili, riyaziyyat, tarix, həndəsə, coğrafiya, musiqi və digər fənlər tədris olunurdu. İrəvan müəllimlər seminariyasında qısa müddətli hazırlıq kursu da fəaliyyət göstərirdi. Kursu qurtaran seminariyada təhsilini davam etdirə bilərdi.

İrəvan müəllimlər seminariyasının ilk buraxılışı 1883-cü ildə olmuşdur. Seminariyada müxtəlif millətlərin nümayəndələri təhsil alırdılar. Məs: 1883-1895-ci illərdə İrəvan müəllimlər seminariyasını 123 tələbə bitirmişdir ki, bunlardan 25-i azərbaycanlı, 10-u gürcü, 8-i rus və digər xalqlarının nümayəndələri idi.

İndi isə İrəvan müəllimlər seminariyasının bir buraxılışı ilə əlaqədir bir sıra faktlara nəzərə çatdırmaq istəyirik.

Qarşımızda bir şəkil var. Onun üzərində yazılmışdır: «İrəvan müəllimlər seminariyasının XVIII buraxılışı – 1901-1902» (İlk öncə bu şəkil bizə təqdim etmiş həmin buraxılışın məzunu İbadulla bəy Muğanlinskinin oğlu Dövrən muğanlinskiyə öz dərin təşəkkürümüzü bildirir).

Burada birinci olaraq, digər şəxslərə nisbətən daha iri. Fərqləndirici tərəfdi seminariyanın müdiri M.A.Mitroçiyevin şəkli verilmişdir. 2-ci yerdə müxtəlif orden, medallarla təltif edilmiş, ruhani geyimdə müsəlma-azərbaycanlı tələbələrin şəkil verilmişdir. Bu, şübhəsiz ki, Azərbaycanlıların buraxılışda çoxluq təşkil etməsindən irəli gəlirdi.

«Kavkazskiy kalendar» məcmuəsində M.B.Qazızadənin adına sıx-sıx təsadüf olunur. Həmin məcmuənin 1886-cı il nömrəsində axund Məmməd Bağır Qazızadə İrəvan müəllimlər seminariyasında tatar (Azərbaycan dili – Ə.Z.) müəllimi, Mirzə bağır Qaziyev isə 2-ci Rəspod (müdür) kimi göstərilir. Güman etmək olar ki, bunlar qardaşdirlar. «Kavkazskiy kalendar» məcmuəsinin 1900-cü il tarixli nömrəsinin 335-ci səhifəsində yazılmışdır: İrəvan müəllimlər seminariyasının müsəlman şöbəsi üzrə müavin axud Məmməd Bağır Qazızadə, müəllim Rəhim Xəlilov. Həmin məcmuənin 1903-cü il tarixli nömrəsində yenə A.M.Qazızadə İrəvan müəllimlər seminariyasında müavin, R.Xəlilov isə müəllim göstərilir. 1904-cü il nömrəsinə A.M.B.Qazızadə müavin kimi verilsədə, R.Xəlilov müəllim kimi təqdim edildir. Ancaq məcmuənin 1907-1908-ci nömrələrində A.M.B.Qazızadə seminariyanın müavinini, həmid bəy Şahtaxtinski isə müəllimi kimi təyin olunmuşdur.

Məcmuənin həmin nömrəsində eyni zamanda qeyd olunur ki, A.M.B.Qazızadə İrəvan quberniyasında dini məclisin səcdri, Axund Mirzə Abdulla Qaziyev və Axund Həsən Qaziyev üzvləridir.

1902-ci il İrəvan müəllimlər seminariyasının buraxılışında N.Muğanlinski, Əsultanov, C.məmmədov, Ş.Mahmudbəyov, H.Şahtaxtinski kimi azərbaycanlı tələbələri də var idi.

İbadulla bəy Muğanlinskinin adına ilk dəfə hələ neçə illər əvvəl görkəmli ədəbiyyatşünas – alim Əziz Şərifin «Keçmiş günlərdən» adlı əsərində təsadüf etmişdik. O yazır: «O zaman azərbaycanlı uşaqları gimnaziyaya hazırladığımız üçün İrəvanda iki pansionat var idi. Bunların birini müəllim

cəfər Bəy Cəfərbəyov açmışdı. O birini də İbadulla bəy Muğanlinski ilə Cabbar bəy məmmədov. Atam ikinci pansionu daha müvafiq bilib məni ora aparmışdı.

Həmin pansion İrəvanda Daşlı küçəsinin sonunda. İran konsulu Bədəlbəyovun yaşadığı evlə yanaşı, ikimərtəbəli evdə yerləşirdi. Evin geniş həyəti, enli boyaboy balkonu vardı. Bu ev, onun həyəti, bu həyəti konsulun həyətidən ayrıran daş divar bu gün də sanki gözümün qabağındadır».

Qeyd etmək lazımdır ki, pansionatı əslində İ.B.Muğanlinski açdırmışdı və seminariyada dostu Cabbar məmmədov sonra orada müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdı.

İ.B.Muğanlinski xarakterindən danışan Ə.Şərif qeyd edir ki, Cabbar bəy gülərüz məhrəban idisə, İbadulla bəy isə bir qədər əsəbi və hövsələsiz idi, mən də, o biri uşaqlar da o:rdan qorxardıq.

1906-cı ilin payızında İ.B.Muğanlinski və C.Məmmədovun pansionunda 19 nəfər uşaq yaşayırdı ki, bunlardan ikisi İrəvandan, səkkizi naxçıvandan idi.gələcəyin dünya şöhrətli alimi, akademik mustafa bəy Topçubaşov, qardaşı Mehdi Topçubaşov, Mirməmməd Miryəhyayev, Əziz Şərif, İbrahim və Fərman Kəngərlilər və başqaları həmin dövrdə pansionatda qalan uşaqlardan idi. Göründüyü kimi, İrəvan müəllimləri Seminariyasının məzunu İ.B.Muğanlinskiyə açdığı bu pansionat Azərbaycan elminin, maarifinin inkişafında az rol oynamamışdır.

Bir neçə il pansionata mübdirlik edən İbadulla bəy 1912-cim ildə İrəvanda məşhur olan bu maarif ocağını dostu, seminariyada eyni buraxılışın məzunu olan Fars Abbasın oğlu Cabbar Məmmədova (O, əksər sənədlərdə Məmmədov adı ilə cetmişdir – Ə.Z.) tapşırır və birdəfəlik İrana köçür. Xatırlatmaq istərdik ki, C.Məmmədov, həm də İ.muğanlinskiyə yeznəsi idi, onun bacısı Nəcibə xanım ilə ailə qurmuşdu ki, bu izdivacdan da görkəmli ədəbiyyatşünas; tənqidçi, tərcüməçi Cəlil məmmədov və riyaziyyatçı Kamal məmmədov dünyaya gəlmişdir.

İ.B.muğanlinski İranda müxtəlif sahələrdə çalışmış, hətta bir müddət İranda olan rus zabitlərinə dərs edmişdir. (oğlu Dövrən Muğanlinskiyə olan şəkil bunu təsdiq edir – Ə.Z.)

İ.B.muğanlinski 1948-ci ilin avqustunda İranda vəfat etmişdir.

İrəvan müəllimlər seminariyasının 1902-ci il məzunlarından biri görkəmli pedaqoq, alim C.məmmədov idi (1882-ci ildə İrəvan şəhərində Fars Abbasın ailəsində anadan olmuşdur). Seminariyanı bitirdikdən sonra dörd il Nehrəmdə, Qəmərlidə, İmanşatıda müəllim işləmişdir.g1906-cı ilin payızında İrvana İbadulla bəy Muğanlinskiyə pansionatına riyaziyyat və rus dili müəllimi kimi dəvət olunur. Bir il sonra isə həm də İrəvan müəllimlər seminariyasına türk (Azərbaycan – Ə.Z) dili müəllimi təyin olunur. Uzun illər ərzində o,gələcəyin bir sıra görkəmli adamları ictimai xadimlər Əsəd Şeyxzadə, Maqşud məmmədov, Əziz Əliyev, akademiklər Mustafa bəy Topçubaşov, Heydər Hüseynov, H.T.Şahtaxtli, professorlar Əziz Şərif, Mehdi xan Erivanski və digər şəxslərə dərs deyir.

Mirzə cabbar həmişə Bakıda yaşayan ziyalılara xüsusən Abödulla Şaiqlə əlaqə saxlayıb məktublaşırıdı. Çünki onları eyni inam, əqidə məslək birləşdirirdi. Hazırda Şaiqin arxivində Mirzə Cabbarın dostuna göndərdiyi 40-a qədər məktub saxlanılır (K. Tanrıverdiyevanın «məslək dostları» kitabında bu barədə geniş söhbət açılır).

Mirzə Cabbar yaranmış vəziyyətlə əlaqədar İrəvandan naxçıvana gəlir və iki il Naxçıvan Ali İbtidai məktəbində coğrafiya və türk Azərbaycan dilindən dərs deyirdi. Bu illərdə onun tərtib etdiyi üç kitab nəşr olunur.

1. Самоучитель тюркского языка для русских
2. Самоучитель русского языка для тюрков.
3. Самоучитель русского языка для персов

20-ci illərdən sonra o, tək və ya şərikli olaraq Azərbaycan və rus dillərində ibtidai və yaxud orta məktəblər üçün 20-ya qədər dərslik tərtib edir.

1920-ci ildə Mirzə Cabbar Bakıya gəlir və Azərbaycan dövlət Universitetində, bir il sonra Politeknik İnstitutunda Azərbaycan dili üzrə mühazirələr deməyə başlayır. O, 1932-ci ildə Kooperativ İnstitutunda türk dilləri üzrə kafedra müdiri, dosent vəzifəsinə seçilir. Ona 1935-ci ildə dil və ədəbiyyat üzrə elmlər namizədi və professor adı verilir. 1937-ci ildə «Azərbaycanda tədris metodikası tarixi» adlı əsərinə görə pedaqoji elmlər doktoru adına layiq görülür. Həmin ilin oktyabr ayında həbs edilib güllələnir. Alimin bir çox elmi məqalələri 20-30-cu illərin dövrü mətbuatında nəşr olunmuşdur. Şəhərdə Bakının yasamal rayonundakı küçələrin biri Cabbar məmmədzaadənin adını daşıyır.

İrəvan müəllimlər Seminariyasının 1902-ci il buraxılışının müzunlarından biri Həmid Ağa Xil oğlu Şahtaxtinskiyədir. O, 1880-i illər şəhər mahalının Şahtaxtı kəndində anadan olmuşdur. İlk və orta təhsilini Naxçıvanda almış, irəvan müəllimlər Seminariyasında təhsili davam etdirmişdir. Seminariyanı bitirdikdən sonra İrəvanda rus-tatar məktəbində, oxuduğu təhsil ocağında – İrəvan müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan və rus dili müəllimi işləmişdir.

Ancaq bununla kifayətlənməyərək 1912-ci ildə Odesada Novorossiysk universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, yelizavetpol quberniyasına xalq məktəbləri inspektoru təyin edilmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldıqdan sonra H.Şahtaxtinski Cumhuriyyət Respublikasının maarif nazirinin müavini vəzifəsində çalışmışdır.

1919-1925-ci illərdə Azərbaycan Dövlət universitetində müəllim, prorektor vəzifəsinə işləmişdir. 1928-ci ildə Tiflisdəki zaqafqaziya universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. 1930-1940-cı illərdə Azərbaycanda Dövlət Tibb İnstitutunda işləmiş, yeni Azərbaycan əlifbasının yaradılmasında iştirak

etmişdir. H.Şahtaxtinski 1944-cü ildə Arxangelskdə vəfat etmişdir.

1918-ci ildə İrəvanda ermənilərin törətdiyi vəş=şiliklər nəticəsində təkə əhali deportasiya və soyqırına məruz qalmadı, ətraf kəndlər məhv edilmədi, həm də burada uzun illər fəaliyyət göstərmiş təhsil ocaqları böyük zərbəyə məruz qaldı. Həmin ilin avqustun 6-da təkə İrəvanda deyil, bütün zaqafqazda maarifin inkişafında mühüm rol oynamış, İrəvan müəllimlər seminariyası və İrəvan gimnaziyası bağlandı. C.Məmmədzaadə, İ.Muğanlinski, H.Şahtaxtinski, M.Topçubaov, Ə.Əliyev, H.Hüseynov, S.Rüstəmov, H.Seyidov, Ə.Rəcəbli, M.Məmmədov kimi elm və mədəniyyət xadimlərini yetirmiş bu təhsil ocaqları, kim bilir, hələ nə qədər böyük simalar yetirəcəkdi. Bu il 120 yaşı tamam olan, Azərbaycanın bir çox ziyalılarının yetişməsində əvəzsiz rol oynamış bu təhsil ocaqlarının yubileyi qeyd olunacaqdır.

SOYDAŞLARIMIZIN QƏRBI AZƏRBAYCANDAN DEPORTASIYA TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Ermənistan adlanmış sonrakı qondarma ad əsasən İrəvan xanlığının tutduğu ərazini əhatə etmişdir. Bu ad zamanın keşməkeşli anlarının “məhsulu” idi. Əvvəlcə İrəvan xanlığı İrəvan quberniyasına, sonra Ermənistana çevrildi. Yeni adlar öz gəlişilə deportasiya, genosid, soyqırım terminlərini də getirmişdi.

1804 və 1808-ci illərdə Sisianov və Qudoviq kimi rus generallarının dərslərini vermiş, rus ordusunu məğlub etmiş İrəvan xanlığı 1827-ci il oktyabrın 1-də süquta uğrayır və 1828-ci il yanvarın 10-da Türkmənçay müqaviləsilə əsas qoyulduğu vaxtdan 224 il sonra Rusiyanın tərkibinə daxil olur.

İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan azərbaycanlıların deportasiya və soyqırımı da, əsasən, bu tarixdən başlayır.

Əldə olan məlumatlara görə həmin dövrdə İran və Türkiyədən, ümumiyyətlə Azərbaycan xanlıqlarının ərazisinə 100 minə qədər erməni köçürülür. İrəvan quberniyası tərkibində ermənilər yerləşdikcə azərbaycanlılar sıxışdırılırdı.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığı, xüsusilə İrəvan şəhərinin özündə Rusiya tərəfindən işğal olunandan sonra da uzun müddət əhalinin nisbət tərkibində azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdi. Orada müxtəlif vaxtlarda tikilmiş tarixi abidələr – məscidlər fəaliyyət göstərirdilər: Göy məscid, Təbriz məscidi, Günnüklü məscidi, Hacı Novruzəli məscidi... Biri: neçə məscid də bundan sonra tikildi.

1865-ci ilin məlumatına görə, İrəvanda 25 nəfər xan, 215 b. y mənşəli, 180 nəfər dini rütbəli azərbaycanlı vardı.

Ziyalı təbəqə-xüsusilə xan, bəy kökünə bağlı ziyalı təbəqə İrəvan quberniyasında müxtəlif vəzifələrdə çalışırdılar: Abbas Qulu xan Erivanski, Ağa xan Erivanski, Mehdi bəy Sultanov, Mir Bağır Mirbabayev, Mirzə Cabbar Qaziyev, Pənah xan Makinski, Əhməd xan Makinski, İbrahim bəy Makinski, İsmayıl bəy Qaziyev və b.

Aparılan siyasətlə əlaqədar soyadın – familiya və yaxud təxəllüslərin dəyişdirilməsi quberniyada vəzifə alınmasına müəyyən dərəcədə əlverişli şərait yaradırdı. Bu baxımdan İrəvanlıların-Erivanskiyə, Muğanlıların-Muğanskiyə, Makuluların-Makinskiyə çevrilməsi təbii idi.

İrəvan xanlığı – quberniyası ərazisindən azərbaycanlıların sıxışdırılıb çıxarılması, deportasiya olunması daim diqqət mərkəzində olsa da, bu iş təcridcən həyata keçirilirdi.

1890-cı ildən sonra “Daşnaksütyun”, “Erməni”, “Qnçaq” millətçi partiyalarının yaranması və “Böyük Ermənistan” külyasının ortaya atılması bu işi sürətləndirirdi.

1905-ci il Azərbaycanlıların ilk böyük kütləvi soyqırımı məruz qalması. Sonralar bu, ədəbiyyatda da öz əksini tapdı.

1918-20-ci illərdə ermənilər din qardaşları tərəfindən güclü silahlanaraq azərbaycanlılara qarşı İrəvan ətrafında kütləvi qırğınlara başlayır.

Vətənpərvər, qeyrətli insan Yusif Mirbabayev öz qələmi ilə bu vəhşiliklərin qarşısının təcili alınmasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivinin əlyazmalar şöbəsində Y.Mirbabayevin “Müttəfiq dövlətlərin əlahəzrət Ali Komissarına” məktubu saxlanılır. Məktubda deyilir: “Bu ilin (yəni 1919-cu ilin – Ə.Z.) avqust və sentyabr aylarında Eçmiadzin, Sürməli, İrəvan, Novobayazit qəzalarında müsəlman kəndləri erməni hərbi hissələri tərəfindən lərmadağın edilmişdir. Eçmiadzin qəzası, xüsusilə böyük zərər çəkmişdi. Burada bütün kəndlər dağıdılmışdır. Sürməli qəzasında cəmi üç kəndə toxunulmamışdı – Dizə, Avat və Kərimbəyli kəndlərinə.

Müsəlman kəndlərinin dağıdılmasında qonşu hissələri ilə birlikdə erməni əhalisi də iştirak edirdi. Qarabağ erməniləri küsusi qəddarlıq nümayiş etdirirdilər.

..Erməni qoşunları da Ermənistanın mərkəzi hökumətinin əmri, ya da təşəbbüsü ilə müsəlman kəndlərinə hücum etməyə başlayırdılar. Onlar ilk növbədə Eçmiadzin qəzasının Kolanı kəndini dağıtdılar.

Bundan sonra isə elə həmin qəzanın Qarğabazar kəndini yerlə-yeksan edib, İrəvan qəzasının Hacı Elyas kəndinə tərəf yeridilər. Lakin onlar burada müsəlman əhalinin güclü müqavimətinə rast gəldilər. Müsəlman əhali bir gün yarım qəhrəmancasına vuruşaraq erməniləri əvvəlki mövqelərinə çəkilməyə məcbur etdi...

1918-ci ildə daşnakların hakimiyyətə gəlməsilə avqust ayının 6-da İrəvan gimnaziyası və müəllimlər seminariyası bağlanır. Həm İrəvan gimnaziyası, həm də İrəvan müəllimlər seminariyası 1881-ci ildə açılmışdı. Xatırladaq ki, sonralar İrəvanda 2 pansionat, 3 gimnaziya və bir müəllimlər seminariyası fəaliyyət göstərirdi. Bəli, 1918-ci ilin avqustunda bunların hamısının fəaliyyəti dayandırılır. Bu, İrəvan azərbaycanlıları üçün ən ağır, ən dəhşətli faciələrdən biri idi. Təkcə 1900-1918-ci illərdə bu təhsil ocaqlarının yetirdikləri nümayəndələrin müəyyən qismini göz önünə gətirdikcə faciənin ağırlığı daha aydın görünür.

1901-1902-ci il İrəvan müəllimlər seminariyasının buraxılış şəklinə (venetkasına) nəzər saldıqda bəzi məzunların sonrakı fəaliyyəti xatırlanmalı olur.

1. İbadulla bəy Muğanlinski. Onun açdığı pansionat bir sıra görkəmli şəxslərin, ümumiyyətlə, elmin inkişafında mühüm rol oynamışdı. Professor Əziz Şərif yazırdı ki, bu pansionatda 19 şagird təhsil alırdı ki, bunlardan 11-i İrəvandan, 8-i isə Naxçıvandan idi. Yəni İrəvanda olan bu məktəblər Naxçıvan əhalisi üçün də başlıca elmi baza idi.

2. Fars dilini gözəl bildiyi və fars dili mütəxəssisi olduğu üçün İrəvanda "fars Abbas" adı ilə tanınan Mirzə Abbasın oğlu Mirzə Cabbar Məmmədzadə. C.Məmmədzadə İrəvan müəllimlər seminariyasını bitirdikdən sonra dörd il Nehrəmdə, Qəmərliyə, İmanşalı kəndində müəllim işləyir.

1906-cı ilin payızında İrəvanda İbadulla bəy Muğanlinskinin pansionuna riyaziyyat və rus dili müəllimi kimi dəvət olunur. Bir il sonra isə İrəvan müəllimlər seminariyasına türk (Azərbaycan) dili müəllimi təyin olunur. Bu illərdə onun tərtib etdiyi üç kitab nəşr olunur:

20-ci illərdən sonra o, tək və ya şərikli olaraq Azərbaycan və rus dillərində ibtidai və yaxud orta məktəblər üçün 20-yə qədər dərslik tərtib edir.

1920-ci ildə Mirzə Cabbar Bakıya gəlir və ADU-da işləməyə başlayır. Bir il sonra Politexnik İnstitutunda da Azərbaycan dili üzrə mühazirələr deməyə başlayır.

3. 1902-ci il İrəvan müəllimlər seminariyasının məzunlarından biri də Həmid bəy Şaxtaxtinskidir. 1880-ci ildə Naxçıvanın Şaxtaxtı kəndində anadan olmuşdur. İrəvanda "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti"nin üzvi seçilmişdir. Odessa Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, BDU-da mühazirə deyən ilk azərbaycanlılardan olmuş 1930-da professor adına layiq görülmüş, 1941-də həbs edilmiş, 1943-cü il fevralın 3-də Arxangels vilayətində həlak olmuşdur.

Əlbəttə, biz yalnız ölimizdə məlumat olan şəxslər barəsində söhbət açdıq. İrəvan müəllimlər seminariyası və gimnaziyaları uzun müddət fəaliyyət göstərdiyi bu illərdə kimləri yeyirməmişdir?

Əlbəttə, bu çox böyük bir tədqiqatın mövzudur. Ancaq bir neçə məzunun haqqında öləri danışmaq və yaxud adını xəkmək yerinə düşər.

Əkbərağa Şeyxülislamov. 1891-ci ildə İrəvanda anadan olmuş, İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, Peterburq Yol Müəndisliyi İnstitutunda təhsil almışdı. 1918-ci ildə Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi kabinədə torpaq və əmək naziri vəzifəsini tutmuş, 1918-ci il dekabrın 7-9-da Bakıda açılmış Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmişdi. Ə.Şeyxülislamov 20-ci illərdə Parisdə Azərbaycandan II İnternasionalın üzvü olmuş, 1961-ci ildə Parisdə vəfat etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci il mayın 28-i saat 8-ə 10 ləqiqə işləmiş Azərbaycanın istiqlaliyyəti elan olunandan sonra istiqlal bəyannaməsi oxunanda orada iştirak edən 26 nəfərdən biri Əkbərağa Şeyxülislamov idi.

Əhməd Rəcəbli. İrəvanda anadan olmuş, İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, İtaliyanın Peruça şəhərində təhsil almış,

Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun kafedra müdiri olmuş, akademik dərəcəsinə qədər yüksəlmişdir.

Teymur Makinski İrəvanın ən güclü nəsilərindən biridir. Xan soykökünə mənsub T.Makinski İrəvan gimnaziyasının məzunlarından olmuş, F.Xoyskinin təşkil etdiyi hökumətin Ədliyyə naziri olmuşdur.

Maqşud Məmmədov-Fars Abbasın qardaşı oğlu İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, Moskva Dövlət Universitetində təhsil almış, Azərbaycanın ilk ərzaq komissarı (1920-23), Bakı Dövlət Universitetinin rektoru (1929), Azərbaycanın Xalq Maarif Komissarı (1930), 1930-34-cü illərdə Azərbaycan KP MK-nın katibi olmuş, 1937-ci ildə güllələnmişdir.

Əslidar və Adil Muğanlinski qardaşları. Hər ikisi İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, Almanyanın Leypsiq Universitetində təhsil almışlar. Əslidar hüquq, Adil isə tibb fakültəsini bitirmişdir. Əslidar müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, Adil isə Almaniyadan Fransaya getmişdir.

İrəvanın məşhur Qaziyevlər nəsilərindən olan Adil bəy və Əkbər bəy Qaziyev qardaşları. İrəvan gimnaziyasının məzunları olan bu qardaşların hər ikisi Moskva Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib, müxtəlif sahələrdə çalışmışlar.

Ruqiyyə və Kübra Mirbabayeva bacıları, İrəvan quberniyasında xüsusi mövqeyə malik olmuş Mirbabayevlər nəslindən Mir Bağır Mirbabayevin qızları Ruqiyyə və Kübra bacıları İrəvan gimnaziyasını bitirdikdən sonra İsveçrənin Sürix Universitetinin humanitar və tibb fakültələrini bitirib vətənə qayıtmışlar.

Bu siyahını istənilən qədər uzatmaq olar. Ancaq İrəvan gimnaziyasını bitirmiş bir neçə görkəmli şəxsin adını çəkməklə kifayətlənmək lazım gəlir.

Mirhüseyn Mirbağirov. İrəvan gimnaziyasını bitirdikdən sonra Moskvada Plexanov adına Ticarət İnstitutunu bitirmiş, 1944-cü ildə dissertasiya müdafiə edərək iqtisad elmləri namizədi adını almışdır.

Mir Yusif Mirbabayev – İrəvan gimnaziyasını. Sonra isə Moskva Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş,

Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutunun direktoru lmuş, Stalin mükafatına layiq görülmüşdür.

Mehdi xan Erivanski-İrəvan gimnaziyasını, Moskva Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsini bitirmişdir. “Qədim Hindistan”, “Qədim Misir”, “Qədim Mesopotamiya”, “Qədim İran”, “Qədim Yunanıstan”, “Qədim Roma” və digər əsərlərin müəllifi olan bu görkəmli tarixçi alim həmin dövr üzrə respublikanın ən güclü mütəxəssisi idi.

İrəvan gimnaziyasının məzunları: Kiyev Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, dünya şöhrətli alim, məşhur cərrah Mustafa bəy Topçubaşov, Peterburq Hərbi Akademiyasının tibb fakültəsində oxumuş İrəvanadakı iğtişaşlarla bağlı yarımçıq qoymuş) görkəmli alim və ictimai xadim, ATİ-nin və ADU-nun rektoru olmuş, Dağıstan KP MK-nın uzun illər birinci katibi işləmiş Əziz Əliyev barəsində geniş məlumat verməyə bizcə lüzum yoxdur. Onu xatırlatmaq lazım gəlir ki, Ə.Əliyev İrəvan gimnaziyasının son qızıl medalçısı idi.

Bunları xatırlatmaqda məqsəd ondan ibarətdir ki, İrəvan müəllimlər seminariyasında, İrəvan gimnaziyalarında dərs o qədər qüvvətli keçirilirdi ki, bu təhsil ocaqlarının məzunları Avropanın, eləcə də Rusiyanın ən güclü ali məktəblərində – universitetlərində müvəffəqiyyətlə oxuya bilirdilər.

Əlbəttə, daşnak hökumətinin 1918-ci il avqust ayının 6-da İrəvan müəllimlər seminariyasını və İrəvan gimnaziyalarını bağlaması Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə vurulan ən ağır zərbələrdən biri idi. Kim bilir, bu tədris ocaqları nə qədər görkəmli şəxsiyyətlərin inkişafında öz sözünü deyəcəkdilər? Özü də elmə çox güclü axının başladığı bir vaxtda. Şübhəsiz ki, bu mövzuya döndə-döndə yenidən qaydılacaq və müraciət olunacaqdır.

Əsgər Zeynalov
“Respublika” qəzeti, 8 aprel 1999-cu il.

ƏSRLƏRDƏN SƏSLƏR GƏLİR...

(*Bayatı təsəssüratı*)

Səhər, sübh çağ... Karvan yola düzəlməyə başlayır. Nədir bu hıçqırtı, nədir bu hönkürtü... Vətən yadların ölinə keçmişdir. Doğma yurdun ən gözəl sənətkarları əsir alınmış zorla yad elə aparılır. Bu an kimsə qəhərdən boğula-boğula bir bayatı çağırır.

Əzizim olmayaydı,
Sarılıb solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Heç biri olmayadı.

Bunun ardınca uçan ayrı bir səs sanki həmin bayatını tamamlayıb vermək istədi:

Ölüm allah əmridir.
Ayrılıq olmayadı...

Karvan yola düzəldi. Ətürpədən, ürəkyaandıran ağlaşmalar, ah-nalələr, fəryadlar şiddətləndi. Gözlər leysan yağışı kimi dolub-boşalırdı. Axın görünməz olsa da gözlər yollardan çəkilmirdi.

Neçə günlük yoldan sonra karvan qərbət elə çatdı. Yad ölkənin hökmdarı əsirləri bir yerə yığıb dedi:

«Azərbaycan ustalarının şöhrəti bütün şərqə bürüyübdü. Mənə elə bir saray tikməlisiniz ki, onun səsi ələmə yayılsın, görünlər heyvətə gəlsinlər.

Bacarığınızı əsirgəməsiniz...».

Hər şey aydın idi. Dağın yaxınlığında sarayın tikilişinə başlandı. Qızğın iş gedirdi. Vətən həsrəti ustaları bir an belə tərk etməzdi. Dağın arxasındakı yol Vətənə doğru uzanırdı. Sənətkarlar bunu yaxşı bilirdi. Ürəklərindən dağlara qalxıb Vətən havasını almaq keçirdi. Ancaq əsir olduqlarını da unutmurdu-

lar. Dərd, həsrət sinədə özlərinin də xəbəri olmadan, bayatıya çevrilirdi:

Əzizim kətan sarı,
Köynəyi kətan sarı,
Çıxıb qəlbi dağlara,
Baxaydım vətən sarı.

Günlər, aylar keçdi... Beş il tamam oldu... Saray başa gəldi. Hökmdar saraya baxdı: «Bu həqiqətdir, yoxsa xəyal? Bəlkə möcüzədir?».

O üzünü sənətkarlara tutdu: «Sağ olun. İndi sizin hər tərəfə yayılmış şöhrətinizin səbəbi mənə aydın oldu. Yaratdığınız saray mənim tarixə yadigarımdır. Bundan sonra tarix kitablarında yazılacaq: «Filan saray, filan hökmdarın vaxtında tikilmişdir. Sizə sərbəstlik verirəm. Ancaq yanımda qalacaqsınız. Siz hələ mənə çox lazım olacaqsınız».

Ustalar gözəl şəraitlə əhatə olunmuşdu. Ağılın gücü və əlin qabiliyyəti dünyanın min cür nazü-nemətini onlara bəxş etmişdi. Ancaq üzdən oxunan kədər, içəridə olan od-alov həmin nazü-nemətin dadını azaldırdı. Bu anda onların bir təsəllisi, sirdaşı vardı - həsrətdən süzülən bayatı:

Əzizim kətan deyil,
Köynəyi kətan deyil,
Yerimiz pis yer deyil,
Heyf ki, vətən deyil.

Dağ və saray bir-biri üçün yaranmışdı. Dağ saraya keşik çəkirdi. Neçə-neçə əsrlər keçdi... Azərbaycandan gələn bu sarayı görənlər öz ulularının yaratdığı inci ilə fərəhlənir, qürurlanırdılar. Ancaq həmin incinin vətəndə olmamasına təəssüflənirdilər...

Əsgər Zeynalov
«Bilik» qəzeti, 6 aprel 1991-ci il.

İRƏVANDA NƏ QALDI KI?..

*Bakı da, Gəncə də, İrəvan da
qədim Azərbaycan torpaqlarıdır.*

M.Ə.Rəsulzadə.

1760-cı illər... Bir səhər yuxudan oyanan camaat səhərdə qərribə bir mənzərənin şahidi oldu: şəhərin mərkəzindən daş kərxaşına qədər uzanan yolun bir tərəfinə yonca, digər tərəfinə arpa tökülmüşdü. Ulaqlar yoncayı yeyə-yeyə gedir, kərxaşadan isə arpa yeyə-yeyə daşla yüklənmiş halda geri qayıdırırlar.

Ulaqlar inciməsin deyə, qamçıları parçadan düzəldilmişdi.

Bu, Hüseynəli xanın tədbiri idi. Onun ürəyiyumşaqlığı, səxavəti hamıya bəlli idi. Bu, həmin Hüseynəli xan idi ki, bayram günləri İrəvanda təpənin başına çıxıb, əlini alına qoyub baxar, hansı evdən tüstü çıxmırdısa, nökrəni çağıraraq deyər: «Nökər, apar bu düyünü, kişmiş, yağ filan evə ver, qoy onun da bacası tüstülənsin». Onun bu sözü artıq zərb-məsələ çevrilmişdi: «Yalnız qışda içdiyim su canıma sinir, çünki hamı eyni sudan içir».

Hüseynəli xan hakimiyyətə keçəndə İrəvan xanlığı təqribən 160 il idi ki, mövcud idi.

..Hüseynəli xan dönüb keçmişə baxır. İrəvan xanlığının geridə qoyduğu illərə... O illərə ki, onun ata-babası xanlıq etmişdir. Onun pulu nəslindən elə bir gözədəyən iz, nişanə qalmamışdı ki, tarix onları yaşatsın.

O, adını tarixdə ədəbiləşdirmək üçün xəzinənin ağzını genböl açıb İrəvanda Göy məscidi tikdirmək qərarına gəlmişdi. Hüseynəli xan şairlər və sənətkarlar vətəni Təbrizdən ustalar çağırırdı. Çünki Qahirənin, Bağdadın, Dehlinin, Şamın, Heratın, İstanbulun, bir sözlə Şərqi elə bir güclü memarlıq abidəsi yox idi ki, Təbrizli ustaların «əl izi» orada görünməsin. Hətta başibəlalı Təbrizə hücum edən istilaçılar da ilk növbədə onun sənətkarlarını öz ölkələrinə aparırdılar. Hüseynəli xanın da Təbrizdən ustalar dəvət etməsi təsadüfi deyildi.

Ustalar məscidin bünövrəsinə çox vaxt sərf etdilər. Və bir gün səhərə xəbər yayıldı ki, ustalar gecə ikən qaçıblar.

Hüseynəli xan qaldı çarəsiz. Bilmədi necə eləsin? Başqa ustalar çağırırdı. Gələnlər Himin quruluşundan baş açma bilmədilər. Başqa bir dəstə gəlmişdi. Onlar da hakəza. Hüseynəli xan lap ümitsizləşdi.

..Birdən gözlənilməz hadisə baş verdi. Təbrizli sənətkarlar yenidən peyda olurlar. Hüseynəli xan səbəbi halda: «harada idiniz bu vaxta qədər?» – deyər soruşduqda, ustalar cavab verdi:

- Xan, him yaxşı otursun deyər bir il gözləmək lazım idi. Birlərdik ki, sizin bu müddətə səbriniz çatmayacaq. Ona görə də gizləncə qaçdıq. İndi vaxt tamam olub, gəlmişik. Hüseynəli xan daha bir söz demədi.

1465-cı ildə Təbrizdə tikilmiş Göy məsciddən təxminən 3 əsr sonra İrəvanda da Göy məscid ucaldı.

Burada da göy rəngdən geniş istifadə olunduğu üçün məhz Göy məscid adlandırılmışdı. Məscidin dörd minarəsi vardı. Gözəlliyinə də söz ola bilməzdi.

Tarixçi İ.Məmmədov qeyd edir ki, Hüseynəli xanın oğlu Göy məscidin güzgülü salonunu tikdirdi və məşhur rəssam Mirzə Qədim İrəvani məscidə bir sıra xanların şəklini nəqş etdi. Məscidin həyətinə hovuz var idi. 1-1,5 metr hündürlükdə olan fəvvarələr hovuzun yaraşığını artırır. Nəziri olanlar qəndi gətirib hovuzda tökərdi. Camaat da şərbət kimi ondan istifadə edərdi.

Dövrün ziyalıları daha Göy məscidə yığırdılar. XX əsrin 30-cu illərinə qədər İrəvanda Mirzə Hüseyn ağa adlı bir alim yaşayırdı. O, həmişə Göy məscidə əyləşərdi. Əsrin əvvəllərində onu Qazan və Peterburq universitetlərinin şərqi fakültəsinə dəvət etmişdilər. Ancaq nədənsə o bu təklifi qəbul etməmişdi. Ən güclü dilçilər belə ərəb dilinin incəliklərini öyrənmək üçün Mirzə Hüseyn Cavid, Əli Nazim tez-tez onun qonağı olardı. Hətta Türkiyədən, İrandan da onun yanına gələrdilər.

Hazırda İrəvan məscidinin yalnız gümbəzi və 8-10 hücrəsi durur. Minarələri uçurulmuş bu qiymətli yadigar Yerevan tarix muzeyinə çevrilmişdi. İrəvanda ümumiyyətlə, Ermənistanda

azərbaycanlıların yaratdıqları tarixi abidələri Azərbaycan mədəniyyətindən kənar təsəvvür etmək mümkün deyil. Buna görə də onların şəkillərini toplayıb xalqa tanımaq hamımızın mədəni borcudur. Təəssüflər olsun ki, öz əzəməti və arxitekturasına görə Şərq məscidlərindən heç də geridə qalmayan İrəvanda Gök məscid Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına da düşməmişdir.

Əsgər Zeynalov
«Açıq söz» jurnalı 1990-cı il.

ЧТО ОСТАЛОСЬ В ЕРЕВАНЕ

1760-е годы. Гусейнали-хан-Иревана.

Однажды утром жители стали свидетелями удивительной картины. По одну сторону дороги, ведущую с центра города до каменного карьера, был рассыпан ячмень по другую люцерну. Загруженные камнями ослы кормились по пути. А чтобы ослам не было больно плетки были из ткани.

Все это делалось по усмотрению Гусейнали хана. Всем было известно о его суровости и щедрости. Это был тот Гусейнали хан, который в праздничные дни поздравлялся на холм и смотрел по сторонам. Если с чьей-то крыши не поднимался дым, он призывал к себе слугу и говорил: «Слуга, отнеси этот рис, кишиши в тот дом. Пусть и с его крыши пойдет дым».

Постепенно одно его слово превратилось поговоркой. Только та вода, которую я пью зимой, мне по душе, потому что ее пьют все.

Когда Гусейнали хан пришел к власти, Иреванское ханство существовало уже, приблизительно 160 лет. Как указывается в книге турецкого историка Печевик «История», Иреванское ханство было основано в 1604 году.

Гусейнали хан оглянулся в прошлое.

В те годы, когда правили его отцы и деды. От его предков не осталось такого следа, чтобы история могла бы их оживить. Гусейнали хан хорошо понимал, что и ханство, и жизнь были временным мгновением, подаренным ему судьбой. А этим мгновением нужно было воспользоваться. И поэтому, Гусейнали хан в целях увековечения своего имени в истории, не пошел по стопам своих дедов, а раскрыв двери своей казны, она была их, решил построить Гей Масчид.

Он позвал мастеров из Тебриза – родины поэтов и ремесленников. Потому что в Каире, Шаме, Герате, Стамбуле, Дели, Багдаде и, вообще, на Востоке не было такого сильного архитектурного памятника, где-бы не чувствовалась рука представителей Тебризской школы, даже захватчики, выдав-

шего беды Тебриза, в первую очередь увозили в свои страны ремесленников.

И не случайным было приглашение Гусейнали ханом мастеров из Тебриза. Мастера начали работу. Заложили фундамент, шла напряженная работа. Но... Но, однажды утром по городу прошел слух о том, что мастера исчезли. Они сбежали под покровом ночи.

Гусейнали хан был в недоумении, не зная, что делать, как быть? Позвал других мастеров. Пришедшие, посмотрев на конструкцию фундамента, пожали плечи и ушли. Пришла другая группа, . Они тоже не разобрались в строении. Гусейнали хан потерял последнюю надежду. Вдруг случилось чудо. Появились Тебризские мастера. На нервный вопрос Гусейнали хана: «Где были до сих пор?» - мастера ответили: «Хан, чтобы фундамент основательно сел, надо было подождать год. Мы знаем, что у вас не хватит терпения выждать этот срок и поэтому тайно скрылись. Теперь настало время, вот мы и пришли».

Гусейнали хан больше ничего не сказал. Строительство продолжилось.

Спустя приблизительно три века после построенного в 1465 году в Тебризе Гей Масчида, в Иреване возвысился Гей Масчид. У масчида было четыре минарета. Может от того, что и здесь был использован синий цвет. Масчид был назван Гей Масчид.

Несмотря на то, что строительство было завершено, в целях ее красоты в отдельные промежутки времени проводились доработки. Сын Гусейнали хана построил зеркальный салан масчида, а известный художник Мирза гадим Иревани расписал масчид портретами ряда ханов.

Во дворе масчида был бассейн. В бассейне был фонтан высотой 1,5 метра. Иногда, сахар, принесенный в преподношение бросали в бассейн, чтобы люди использовали воду, как шербет.

Главный зодчий и два его ученика похоронены у входа в масчид.

Просвещенные люди того времени собирались в Гей Масчиде. Здеси проводились научные, литературные беседы. До конца 30-х годов XX века в Иреване жил ученый по имени Мирза Гусейн Ага. Он всегда сидел в Гей Масчиде. В начале века его приглашали в Казанский и Петербургские университеты, но он почему-то не принимал эти приглашения. Даже самые сильные языковеды, для изучения тонкостей арабского языка приходили к Мирзе Аге. Ученые, приезжавшие из Турции и Ирана в Иреване, не уезжали, не навестив его. Он был прекрасным поэтом. В 1938 году его убрали.

Ныне от Иреванского масчида остались только купол и 8-10 хужре, минареты разрушены. Он превращен в Ереванский музей. Но по некоторым сведениям, после депотации азербайджанцев армянскими националистами из Иревана, масчид был сожжен.

Сейчас армянское правительство подписало соглашение с Ираном и хочет реставрировать масчид, как персидский храм. Ведь это же памятник, созданным трудом Иреванских азербайджанцев.

Встань с могилы, Гусейн хан!

Да, когда тигры уходят из леса, там воют шакалы. В Иреване, да и вообще, в Армении, созданные азербайджанцами исторические памятники нельзя представить отдельно от азербайджанской архитектуры. И поэтому наш духовный долг собрать фотографии этих памятников и писать о них. Но с чувством грусти можно сказать, что такая работа не ведется. К сожалению, своей архитектурой и величием не уступавшей Восточным масчидам Иреванский Гей Масчид, даже не внесен в АСЭ.

Покойный Джаббар Ами. Ты пел о родинках на лицах Иреванских красавиц. Открой глаза и посмотри, что осталось в Иреване.

*Перевод с Азербайджанского языка на русский
Касымовой Зейнаб Мамед кызы.*

MƏKTƏBİN ÖLÜMÜ (Açılmamış səhifələr)

1887-1888-ci dərs ili... Uluxanlı məktəbi... Bir gənc oğlan fikirli-fikirli ağır addımlarla məktəbə doğru irəliləyirdi. Bu Qori müəllimlər seminariyasını yenidən bitirmiş, gələcəyin böyük yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə idi.

Uluxanlı məktəbinin əsası bəzi məlumatlara görə 1881-ci ildə qoyulmuşdur. Bu, İrəvan quberniyasında ilk yeni tipli məktəblərdən idi. Mirzə Cəlil ulu Uluxanlıda az da olsa təcrübəsi olan məktəbdə fəaliyyətə başladı...

Haşiyə: Uluxanlı... Rəvayətə görə bu yerlərdə iki qardaş varmış: Uluxan və Şərif xan. Şərif xan Arazyanı torpaqlarda, yəni indiki Rənclər Reyhanlı, Həbilkəndin ərazisində, Uluxan isə ondan şimalda yaşayırmış. Uluxan adını əbdiləşdirmək üçün kənd salır ki, həmin yer o zamandan etibarən Uluxanlı adlanmağa başlayır. Ehtimala görə həmin hadisə XIV-XV əsrlərdə baş vermişdir.

... Mirzə Zeynəlabdin Rzayev Mirzə Cəlilin şagirdlərindən olmuşdur. O, sonra İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, dövrünün ağıllı, savadlı ziyalılarından biri idi. Uluxanlı məktəbi istər mənəvi, istərsə də maddi açıqla zülmətlərdən keçərək öz işıqlı yolunu davam etdirirdi. Mirzə Cəlildən sonra dağistanlı Teymur Muxtarov adlı bir şəxs də məktəbdə müəllim işləmişdir. İrəvan gimnaziyasını bitirən məzunlar Uluxanlı məktəbinin inkişafında mühüm rol oynadılar. Gimnaziyanı bitirmiş Məmmədbağır Qədiməliyev uzun illər məktəbdə müəllimlik etdi. Onun zəhməti hesabına bir çox istedadlı şagirdlər yetişdi.

1920-ci ildə Sovet hakimiyyətinin qurulması elmin, mədəniyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar açdı. 1924-cü ildə Yerevan Pedaqoji Texnikumunun fəaliyyət göstərməsi Uluxanlı məktəbinin üfüqlərini genişləndirdi. Məktəbin müəllimlərinin böyük bir qismi, o cümlədən Əsəd Məmmədov, Əli Xəlilov, Tamam Axundova, Əjdər Kazımov, Qadir Məmmədov, Məmmədli Məhərrəmov və başqaları məhz pedaqoji texnikumun məzunları idi. Yuxarıda adları çəkilən iki müəllimə

1928—30-cu illərdə Yerevan Pedaqoji Texnikumunda işləmiş, gələcəyin böyük alimi, akademik Yusif Məmmədəliyev dərs demişdir.

Haşiyə: Y.Məmmədəliyev texnikumda təzə işə başlayanda burada Qriqoryan fəsiləli riyaziyyat müəllimi işləyirdi. Riyaziyyatı yaxşı bilən Qriqoriyanda qaribə bir xasiyyət vardı. Təzə gələn müəllimlərə riyaziyyatdan çətin bir məsələ verib ona gücünü göstərirdi. Müəllim isə baş sındıraraq iki-üç günə məsələnin cavabını tapa bilməzdi. O, ənənəsinə sadıq qalaraq Y.Məmmədəliyevi də öz süzgüləndən keçirir. Ancaq Qriqoriyanın gözlədiyi kimi olmur. Gənc müəllim əlindəcə məsələyə baxır və cavabını deyir. Qriqoriyan əlini Y.Məmmədəliyevin kürəyinə vuraraq öz ürək sözlərini belə ifadə edir: «Əhsən sənə, Yusif. Vaxt gələrkən xalqın səninlə fəxr edər. Ancaq nə qədər ki, siz işləyirsiniz, mən burada qalmayacağam». O vaxtdan Qriqoriyan texnikuma dərs deməyə gəlmir. Bəli, Y.Məmmədəliyev isə təkcə Azərbaycan xalqının deyil, Sovet elminin fəxri oldu. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, SSRİ EA-nın müxbir üzvü adını aldı, Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti seçildi.

30-cu illərdən başlayaraq Uluxanlıda ali təhsilli ziyalılar yığılmağa başladı. Məmməd Rzayev 1936-cı ildə Yerevan Dövlət Universitetinin erməni bölməsində təhsilini tamamlamışdır. Heydərqulu Quliyev və Heydərqulu Salmanov Bakıda ali təhsil almışlar.

Uluxanlının ədəbi-mədəni mühiti də maraqlı və çoxşaxəli idi. Məşədiheydər İsmayilov və Abbasəli Səlimova hamı Uluxanlının sevimli şairləri kimi həsəd aparırdı. 1937-ci ilin qurbanlarından olan Məşədiheydər «Vahid» təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Onun xüsusilə «Afət qara gözlər» qəzəli indiki yaşlı nəslin də hafizəsində yaşayır.

...Uluxanlıda gözəl səsə malik müğənnilər də var idi. Hüseyn Səlimov, Əli Quliyev, Əhməd Sadıqov, Səfər Musayev, Heydər Qafarov bütün mahalda tanınırdılar. 1943-cü ildə Xan Şuşinski Zəncibasara qastrola gələndə gur səsi olan H.Səlimovun harada olduğunu soruşur. Bu zaman o artıq Zaqatalaya köçmüşdür.

Haşiya: Bir gün Hüseyin Səlimov Leninakana (Gümrüyə) satmaq üçün yemiş aparır. Üç-dörd gün keçir, yemiş alınmur ki, alınmur. H.Səlimov əlini qulağının dalına aparıb səsinə işə salır. Bazardakı adamlar onun başına yığışır. Hamı bir-birinə deyir ki, belə səsi olanın da yemişi qalar?

Hər kəs bir-iki yemiş alıb aparıb. Beləliklə, H.Səlimov məlumi satıb qurtarır.

Bəli, Uluxanlı belə Uluxanlı idi. Zəngi çayının daşıb Uluxanlının basması ilə əlaqədar bu ad unudulmağa başladı, onu Zəngibasara əvəz etdi. Zəngibasara məktəbində ali təhsillilərin sayı getdikcə artmağa başladı. Onların bəziləri 1936-cı ildə açılmış Yerevan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan şöbələrini, bəziləri isə Bakıda ali məktəbi bitirmişdilər. Demək lazımdır ki, uzun müddət ətraf kəndlərin – Aşağı Necili (indiki Səyat Nova), Yuxarı Necili (Nizami), Zəngilər, Şorlu (Daştavan), Çobankərə, Mehmandar) Hovtaşat, Qaraqışlaq (Dostluq), Sarvanlar və s. məktəblərin müəllimlərinin əksəriyyəti Zəngibasardan idi. Ayırı-ayrı işlərdə Zəngibasara məktəbinin bir sıra məzunu qızıl medala layiq görülmüşdür. 1949-cu ildə məktəbi ilk qızıl medalla bitirən Teymur Əhmədov hazırda filologiya elmləri doktorudur. Qızıl medalçılardan Firidun Xəlilov fizika-riyaziyyat elmləri doktudur. Maral Mirzəyeva, Gültəkin Qədiməliyeva, Mahirə Qasımova həkimidirlər. Hidayət Əliyev, Heydər Quliyev mühəndisidirlər. Məktəb də özünün yetirdiyi tanınmış məzunları ilə fəxr edir. Kimya elmləri doktorları Zakir Rzayev, Abbas Quliyev, fizika-riyaziyyat elmləri namizədləri Səttar Axundov, Firidun Nəcəfov, Əli Əliyev, tibb elmləri namizədləri Rəhim Teyyubov, Maqsud Qasimov, Oruc İsmayılov və başqaları Zəngibasara məktəbinin yetirmələridir.

1966-cı ildə Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə məktəbin divarına xatirə lövhəsi vurulmuşdur. Lövhədə yazılmışdır: «Böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) 1887-ci ildə Uluxanlı məktəbində dərslər demişdir». O vaxt həmin məktəbə xalq yazıçısı Əli Vəliyev və şair Nəriman Həsənzadə gəlmişdilər.

Müxtəlif vaxtlarda Zərifə Babayeva, Əsəd Məmmədov, İbrahim Xəlilov, İsmayıl İsmayılov, Sənan Qədiməliyev Zəngibasara məktəbinin direktoru olmuşlar. Bunlardan iki nəfərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır: Əsəd Məmmədov və İbrahim Xəlilov. Ə.Məmmədov Zəngibasara ilk ali təhsillilərindən idi. 1936-cı ildə V.İ.Lenin adına APl-nin kimya fakültəsini bitirmişdir. Ağıllı və cəsarətli adam idi. İxtisası kimya sahəsi olsa da, hərtərəfli savada malik idi. Erməni dilini gözəl bilirdi. Bu dildən etdiyi tərcümələr indi də həvəslə oxunur. Hazırda Bakıda yaşayan İ.Xəlilov Yerevan Pedaqoji İnstitutunun tarix-ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. Bir çox şer və oçerklərin müəllifidir. O, Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərini, obalarını oymaq-oymaq gözib xeyli atalar sözləri toplamış, onların müəyyən qismini vaxtilə «Ədəbi Ermənistan» almanaxında nəşr etdirmişdir. Ancaq Xəlilovun şərikli yazdığı 50 min sözdən ibarət «Ermənicə-azərbaycanca» lüğət ona ədəbi abidədir.

25 may, 1988-ci il. Zəngibasara məktəbində son zəng... Onuncu sinif şagirdləri ürək sözlərini deyirlər. Ancaq onların heç ağlına da gəlmir ki, bu təkcə onların deyil, həm də yaşı yüzü ötmüş məktəbin son zəngidir.

17-18 iyun hadisələri...

Qəzetlərin qısa şəkildə xəbər verdiyi kimi Masis (Zəngibasara) rayonunda və Səyat Nova kəndində münasibətlər olmuşdur... Bəli, evlər dağıdılmış, yandırılmışdır. Məktəbin direktoru daha doğrusu, son direktoru vəhşicəsinə döyülmüş, ağır yaralar almışdı. Bu hadisələr azərbaycanlıların qədimdən bəri yaşadıkları dədə-baba ocaqlarını tərk etmələri üçün son ciddi səbəb oldu. Çünki həmin hadisələrə qədər çox adam vəziyyətin düzəlcəyinə inanırdı...

Məktəbdə imtahanlar dayandı. Şagirdlərin səsi Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən gəlirdi. Həmin yerdə onlar qonaqpərvərliklə qarşılandı. Naxçıvan və İliçin camaatını xüsusilə, qeyd etmək lazım gəlir. Onlar neçə ayı-ayrı davam edən çətin vaxtlarda Ermənistan azərbaycanlılarına hədsiz qayğı, səxavət və köməklik göstərirdilər. Onlara minnətdarlığımızı bildiririk.

Yalnız xeyli müddət keçəndən sonra şagirdlər gəlib bir-bir imtahan verib kamal attestası aldılar. Artıq bu zaman ali məktəblərdə qəbul imtahanı gedirdi. Beləliklə, heç kəs sənədlərini ali məktəbə verə bilmədi.

Bundan sonra Zəngibasar camaatı evlərini Bakıya, Sumqayıta, Gəncəyə, Naxçıvana, Mingəçevirə dəyişdirdilər. Onlar neçə-neçə nəsilin yaşadığı, özlərinin boya-başa çatdığı, övladlarının pöhrələndiyi, hər addımı, hər qarışı kövrək bir xatirəylə bağlı olan yerləri, həmişə başı qarlı görməyə adət etdikləri Ağrı-dağını tərk etdilər. Özü də həmişəlik. Yox, həmişəlik yox, müvəqqəti. Şair Məmməd Araz demişkən:

Duman salamat qal,
Dağ salamat qal.

Ancaq bu dəyişdirmə də hər adama qismət olmadı. Yollarda məşın qəzasına düşənlər də oldu. Ermənistandan gələn azərbaycanlılara «qaçqın» adı da qoyuldu. Daha çox bir sualı verirlər: «Nə üçün doğma yurdunuzu qoyub gəlirsiniz? Gəlməyin səbəbi bir olsa, nə var ki? Eldə bir söz var: gəndən baxana döyüş asan gəlir.

1988-ci il sentyabrın 1-i ölkənin bütün məktəblərində yeni dərs ili başlayırdı. Hər yerdə qayğısız uşaqların şən qəhqəhəsi. Yalnız bir məktəbdən başqa. Bu Zəngibasar məktəbi idi. O, döyüşlərdə övladlarını itirmiş ananı xatırladırdı. Onun nə siniflərindən, nə də həyətindən heç bir səs-səmirdi. Mirzə Cəlilin dərs dediyi tədris ilindən bir əsr sonra Zəngibasar məktəbi sözün əsl mənasında süquta uğradı. O, indi məzunların işlərində, əməllərində, xatirələrində yaşayır. Məktəbin ömrü tarixə yazıldı.

Əsgər Zeynalov
«Bilik» qəzeti, 13 aprel 1990-cı il.

Həsət dolu kövrəkliklə o yerləri xatırlayıram... Dünyaya göz açdığım Yuxarı Necili (sonralar Nizami) kəndini, bir də Uluxanlıda bitirdiyim orta məktəbi. O məktəbi ki, orada böyük ədib C.Məmmədquluzadə dərs demişdi. Xatırlayacağım «bir dələr çoxdur. Ancaq bunların içərisində birinin üzərində dayanmaq istəyirəm. Uluxanlının yaşlı ziyalı nəslindən Məşədi Heydərin və onun el arasında məşhur olan «Afət qara gözlər» qəzəlinin adını eşidərdim. Uluxanlının yetirdiyi bu şair «Vahid» təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. 1937-ci ildə həbs edilib güllələnmişdir. İndi isə onun vaxtilə İbrahim Xəlilovun və məhərum Ramazan Cəlilovun dilindən yazıya aldığım «Afət qara gözlər» qəzəlini oxuculara təqdim edirəm.

Avarə qalib könlümü afət, qara gözlər,
Etdikə mənə qəmzə məlahət, qara gözlər.

Könlüm quşunu kəndinə tabe, əsir etdin,
Saldın qəfəsin gücünə həsrət, qara gözlər.

Süzdükə məni ərşdə səyyarə süzən tək,
Tutdu ciyərim nari-şərarət, qara gözlər.

Pəjmürdə sifət olmağımın varını günahı,
Etmis məni bu hal ilə ülfət, qara gözlər.

Baxdıqca gözüne əmr verir qətlimə fərman,
Bu əmrə razı olammas heç bir şəriət, qara gözlər.

Sənən kimi sənə daim bimuzd çoban ollam,
Qılsam mənə bir cüzi-məhəbbət, qara gözlər.

Ey badi-səba, söylə o yarə can verirəm kim,
Qalsın dəxi məndən sonra rahat, qara gözlər.

Bel bağlama bu şuxi müsəlmanlara Vahid,
Bəxtimi bundan deyəsən bəxt, qara gözlər.

Əsgər Zeynalov
«Vətən Həsəti» qəzeti, 30 dekabr 1992-ci il.

BİR MÜQƏDDƏS OCAQ VAR İDİ: “AĞA DƏDƏ”

Zəngibasar mahalının ən unudulmaz yerlərindən biri də “Ağa Dədə” qəbiristanlığı idi. Bu müqəddəs yer, Ziyarətqah, Həbilkənd, Seyidkənd və Sarvanlar kəndlərinin əhatəsində yerləşirdi.

Ziyarətqahın sağ tərəfindən eni təxminən 15-18 metr olan Qarasu çayı axırdı. Həmişə başı qarlı, əzəmətli Ağrı dağı sanki “Ağa Dədə” qəbiristanlığına keşik çəkirdi.

“Ağa Dədə” qəbiristanlığı düzən bir yerdə yerləşirdi. Kəndlər aralı olduğundan təbiətin çox sakit, səssizliyindən uzaq bir guşədə idi. Bura lap yaxın olan Qulucan kəndi 60-cı illərin sonralarında köçürülmüşdü. Bu bağ-bağatlı kəndin izi-uzu da qalmamışdı.

“Ağa Dədə” qəbiristanlığının yaranması ilə bağlı el arasında rəvayətlər dolaşmaqda idi. Belə söyləyirdilər ki, Ağır seyid olan bir tacir ticarətlə bağlı tez-tez Təbriz tərəflərdən bu yerlərə gəlirdi. Bir gün həmin seyid dünyasını dəyişməli olur. Onu sonralar müqəddəs sayılan bir yerdə dəfn edirlər. İki-üç il keçir. Tacirin qızı gəlib çıxır və atasını soruşur. Onun atasının dəfn olduğu yerə, qəbirin yanına gətirirlər. Qız: “Ah, mənim Ağa Dədəm” – deyib, məzarın üstünə yığılıb ağlayır. (Əlbəttə, biz xalq etimologiyasının məhsulu olan bu yozumu elmi həqiqət hesab etməkdən xeyli uzağıq – red).

sonralar nəzir-niyazi olanlar onu bu yerə gətirər, paylayardılar. Ağa Dədədə tez-tez qurbanlar kəsilirdi. Get-gedə ətraf kəndlərdən, hətta İrəvandan əsasən imkanlı adamlar dünyasını dəyişmiş əzizlərini gətirib bu qəbiristanlıqda dəfn etərdilər. El arasında Zəngibasar mahalının camaatı “Ağa Dədə haqqı” deyərək and içərdilər. Ağrı dağı, Qarası, insanların əli ilə yaranmış yaşıllaqla yanaşı, oranı daimi sakinlərindən olan göyərçinlər də bu müqəddəs yerə xüsusi gözəllik verirdi...

“Ağa Dədə” qəbiristanlığının şəklini vaxtilə çəkərək, qoruyub saxlamış, bizə təqdim etmiş keçmiş Yuxarı Necili kəndinin sakini (o, həm də uzun illər kəndin baş mühasibi vəzifəsində çalışmışdı). Adil Qasimova təşəkkürümüzü bildiririk.

Əsgər Zeynalov

“Ekspress” qəzeti, 20-21 oktyabr 1998-ci il.

HƏR (ÜN KƏNDİMİZİ) XATIRLAYIRAM

(Zəngibasar rayonunun Yuxarı Necili kəndi)

*Tez-tez kəndimizi xatırlayıram,
Gah yuxuda görüb qalxıram bir cən,
Gah da elimizi haraylayıram,
İti bir göynərti keçir içimdən.*

Tez-tez kəndimizi xatırlayıram... Yox, tez-tez yox, lağış-layın, hər gün! Bəli, hər gün! İçimdə bir tonqal yanır, ancaq bilmirəm tüstüm görünür, ya yox! Uşaqlığımın, gəncliyimin, ömrümün ən yaxşı, ən gözəl çağlarını keçirdiyim doğma Yuxarı Necili kəndini həsrəti ilə.

«Yuxarı» sözünün mənası aydındır. «Necili» sözünün isə «cilsiz yer» deyə mənalandırırlar. Bəlkə də... Ancaq bir həqiqət məlumdur: Uluxanlı (sonralar Masis rayonu) mahalından iki Necili kəndi vardı: Yuxarı Necili və Aşağı Necili.

Belə rəvayət edirlər ki, Yuxarı Necili kəndində bir-birindən inciyən adamlar gedib aşağıda məskən salmışlar. Və beləliklə, Aşağı Necili kəndi əmələ gəlmişdir.

Yuxarı Necili kəndi Aşağı Necili, Zəngilan, Şorlu və Yenice kəndləri ilə həmsərhəd idi. Zəngi və Haramı çayları kəndi ana qolları kimi öz qoynuna almışdı. Biri sağ, digəri sol tərəfdən axırdı. Kəndin bir səmtindən Alagöz, digər səmtində isə həmişə başı qarlı, əzəmətli Ağrı dağı görünürdü. Pəncərəmərdən əski tipik müsəlman şəhəri İrəvan da diqqəti cəlb edirdi. Əhəmələ gecələr. Çox münbət torpağı vardı. Kənd bağ-bağatının içində idi. Yuxarı Necili kəndi nə zamandan mövcud idi? Heç bir yerdə təsadüf etməmişəm. Ancaq kitablarda 1820-30-cu illərdə kəndin adına rast gəlmək olur. Nə zaman salınmağı isə bəlli deyildir. Yaşlı nəsil kəndin qəbiristanlığını onların bəhələrinin xanlıqdan qızıl pulla necə aldığını söyləyirdilər. Deyilənlərə görə, bu hadisə təxminən 300 il əvvəl baş vermişdi. 1873-cü ilin məlumatına görə, Yuxarı Necilidə 540 nəfər əhali yaşamışdır. Kəndin əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Ətrafdakı torpaq sahələrinin adları da bunu təsdiq edir: Əmra-

hın bulağı, dəyirmanın dalı, Haramının üstü, Zənginin yanı. Hacıelləz qabağı, yenicənin altı və s.

Uluxanlı mahalının Zəngibasarı çuxurunun bütün kəndləri kimi, Yuxarı Necili kəndi də tipik müsəlman kəndi idi. Burada məscid fəaliyyət göstərirdi və İslam dininə məxsus bütün bayramlar – oruculuq, məhərrəmlik, qurban bayramları lazımı səviyyədə qeyd olunurdu. Kəndin məşhur seyidi Məşədi Miri Ağa bütün mahalda tanınan, sayılan adam idi.

Kənd camaatının hamısı bir-birinə bir neçə tərəfdən qohum olmasına baxmayaraq, həm də nəsil və tayfalarından ibarət idi: Cəfərbəylilər, Niyazlılar, Haqverdilər, Hacırzalar, Cahangirilər, Hacı Məmmədqulular, Hacılilər, Hacıibrahimlər, Kərimlər. Yuxarı Necili kəndinin keçmiş sakini 72 yaşlı Rəcəb Quliyev doğma yurdunu belə xatırlayır: «Yuxarı Necili kəndində 7 su dəyirmanı, 3 gündüklü hamam, 2 pambıq təmizləyən, məhlə hazırlayan – ciyrix, 3 düyü hazırlayan, taxıl döyən dinq, bir qəbiristanlıq, bir məscid olmuşdur. Qəbiristanlıq zəvvar yolunun üstündə olduğuna görə ətraf kəndlərdən ən hörmətli adamları gətirib kəndin qəbiristanlığında dəfn edirdilər ki, zəvvarlar rəhmət oxusunlar.

Kənddə 36 çayxana, dükən, köşk var idi. 1918-ci ildə bu kənddə lövbər salmış türk ordusu Yuxarı Necili də həmin mənzərəni görürək kəndi «bala İstanbul» adlandırmışdılar. Kənd varlı olduğu üçün hər nəslin 4-5 hacısı, məşhədisi, kərbəlayısı var idi. Sürməlidən, İydirdən buraya taxıl gətirib üyüdürdülər.

Kəndin şeyxi Mirzə Xəlil ağa müctəhid idi (o, Qum şəhərində dəfn olunmuşdu), Hacı Axund İmran Nəcəfdə təhsil almışdı.

Hacı Məmməd uzun illər mahalın qlavası işləmişdi. Hacı Quliyev, Məşədi İsmayıl kəndin ilk kolxoz sədriləri olmuşlar.

Kənd həm varlı idi, həm də mehriban camaatı vardı. Buna görə də başqa yerlərdən Xoydan, Türkiyədən, Güllücədən, Dizədən hətta İrəvanın özündən köçüb Yuxarı Necildə məskunlaşmışdılar. Hayıf o kəndə! – Adamin ürəyi od tutub yanır».

1948-50-ci illər köçürülməsi Yuxarı Necili kəndindən də yan keçmişdi. Əhalinin bir hissəsi Azərb. SSR-nin Ucar rayonuna köçdü və çox çəkmədi ki, şəraitə uyğunlaşmayıb geri qayıtdı...

Kənddə əvvəllər qış gecələri bir-birinin evinə yığışar, dastanlar oxuyar və yuxad nağıllar söyləyərdilər.

Kəndin toy və yas mərasimləri də özünəməxsus, çox urvatlı şəkildə keçərdi. Xüsusilə toydan əvvəl nişan, şirinlik mərhələləri, yaxud toyun ikinci günü oğlan evində səhər sübh çağı xaş verilməsi, toyun birinci axşamı isə qız evində sulu düyü aşı, toyuq əti, yaxud balaca küftə ilə bişirilirdi. Qızın qohumları, rəfiqələri onlara yığışardılar, xeyir-dualarını verərdilər.

Kəndin ilk ziyahlarından Seyfulla Məhərrəmov 30-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirmişdi. Kərim Zeynalov və Məmməd Hüseyin Əliyev 30-cu illərin sonunda İrəvan Pedaqoji texnikumunu bitirmişdilər.

50-60-cı illərdə ali təhsillərin sayı artmağa başladı. 70-ci illərdə isə daha da sürətləndi. Texnika elmləri namizədi Adil Bağırov, tibb elmləri namizədləri Şücaət Əliyev, Məmmədbağır Bağırov (Adil müəllimin oğlu), riyaziyyat elmləri namizədi Gülnarə Mehdiyeva Yuxarı Necili kəndinin məzunlarıdır. M.Bağırov Moskvada cərrah işləyir. G.Mehdiyeva isə M.Ə.Rəsulzadə adına Dövlət Universitetində müəllimdir. Biologiya elmləri namizədi, Sevil Məmmədova da bu kənddə dünyaya göz açmışdır. Bu kəndin yetirmələri sırasında Respublika Ali Sovetinin əməkdaşı İncilab Süleymanov, «Gülüstan» sarayının müdiri Kazım Qurbanov, Bakı şəhər polis idarəsinin keçmiş rəis müavini, polkovnik Vaqif Quliyev, polkovnik Qasım Məmmədov, mərhum cərrah Əli Hüseyinov, uzun illər Zəngibasarı rayon mülki-müdafiə şöbəsinin müdiri olmuş mayor Musa Musayev, Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin həmkarlar təşkilatının sədri, tibb elmləri namizədi Cahangir Qasimov, tanınmış idmançılar, əməkdar məşqçi, idman ustası, boksçu Süleyman Süleymanov, gülləşçilər Heydər və Şahin qardaşları, samboçu Müşviq Bağırov, yüngül atlet Nəhayat Məmmədova və digər şəxslərin adlarını çəkmək olar. Xədicə İbrahimova, Tinatin Musayeva, Fəridə Novruzova ayrı-ayrı vaxtlarda Ermənistan Ali Sovetinə deputat seçilmişlər.

Demək lazımdır ki, kənddə dərs deyən müəllimlərin əksəriyyəti uzun müddət qonşu kəndlərdən, xüsusilə Uluxanlıdan gələrdilər. Onların əməyi sayəsində, xüsusilə 30 ilə qədər məktəb direktoru olmuş Qadir Məmmədovun, Qədimaliyev Sənan, Süleymanov Fətullah, Qocayev Yusif, Qədimov Məmməd və Əliyev Əsgərin, məktəbin direktoru tədris-hissə müdiri vəzifəsində çalışmış İbrahim Xəlilov, Nəriman Məmmədov, Xəlil

Ələkbərv, Ramiz Nağıyev, habelə Arifə Məmmədova və Sona Bağırovanın zəhməti hesabına kənddə müxtəlif sahələr üzrə güclü kadrlar yetişmişdir.

1988-ci il... Yaşı bilinməyən tarixdən bu yerlərdə yaşamış əhali məcburən öz doğma ocaqlarını tərk etməyə başladılar. Kəndin sakinləri Bakıda, Gəncədə, Naxçıanda, Goranboyda və Azərbaycanın digər yerlərində məskunlaşdılar. Ancaq bu köçmə də hamiyə nəsib olmadı. Məsələn, mağazaçı Sabir Mehdiyev evini dəyişdirib Bakıya gələrkən yolda ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirdi. Onun işgəncələrə məruz qalmış oğlu təsadüfən sağ qalmışdı. Bu hadisələr zamanı o, kəndin ilk şəhidi idi.

Yuxarı Necilinin vətənpərvər gəncləri Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatında fəal iştirak etmişlər. 22-23 yaşlı Kəçəri Nağıyev tezliklə «Zəngəzur» cəmiyyətini yaratdı və onun rəhbərlik etdiyi bu cəmiyyət dədə-baba yurdundan qovulmuş nə qədər didərginin yerləşdirilməsində mühüm rol oynadı. Keçmiş imperiyanın nöqərləri tərəfindən işgəncələrə məruz qalan K.Nağıyev haqqında müxtəlif vaxtlarda dövrü mətbuatda çox yazılmışdı.

Gəncə cəsuru kimi tanınan Bəxtiyar Əliyev də dünyaya gözünü Yuxarı Necilidə açmışdır. Onun igidliyi barədə artıq rəvayətlər var. Topdan döyüşündə öz yoldaşını xilas etməyə çalışan Bəxtiyar bir neçə nəfərlə əsir düşür. Ermənilər onun ayağının altına 150 mm mix çalaraq, əziyyətlə öldürürdülər. Görünür, Gəncədən ermənilərin çıxarılmasında onun «xidmətinə» bu daşnaklar yaddan çıxarmamışdılar. B.Əliyevə ölümündən sonra Fəxri Fərman verildi və hazırda Gəncə küçələrinin biri bu vətənpərvər oğlun adını daşıyır.

Qarabağ döyüşləri başlayandan kəndin 50-dən artıq oğlu qaynar vuruş nöqtələrində şücaət göstərmişdir. Bəzən bir ailədən 2 nəfər vuruşmuşdur. Qurban və Qəhrəman Əzizovlar, Cavanşir və Sultan Qurbanovlar, Oruc və Cəmil Kazimovlar. Kəndin nə qədər mərd övladları bu döyüşlərdə yaralanıb.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Sahil Ələmdar oğlu Məmmədov da 1965-ci ildə Yuxarı Necili kəndində anadan olub.

Müharibə başlayandan Yuxarı Necili kəndi 8 nəfər şəhid verib (Sabir Mehdiyev, Sara Hüseynova və qızı Natəvan, Nəmət Quluyev, Arif Qəmbərov, Bəxtiyar Əliyev, Cəmil Kərimov,

Əli Hüseynov). Bunlardan dördü müqəddəs Şəhidlər X yabanında uyuyur: Nəmət, Arif, Cəmil, Əli.

Yenə xayalın kəndimizə qayıdıram... Hər gün yu adan ayılan zaman pəncərədən Ağrı dağına baxıram. Harada olmuşamsa, bu dağdan ötrü darıxmışam. Hələ uşaqlıqdan ilin bütün fəsillərində bir neçə kitab götürüb Haramı çayınının üstü ilə Ağrı dağına baxa-baxa gövsənə gedərdim. Ancaq nədən də qışı daha çox xatırlayıram. Uzaqdan baxanda evlərin bacaları ndan burula-burula çıxan tüstünün də öz gözəlliyi vardır.

Hanı o gəzdiyim Haramı üstü,
Mənmi ondan küsdüm, o məndən küsdü.
Çıxmır bacamızdan burulan tüstü,
İti bir göynərti keçir içimdən.

Bəli, hər gün göynəyə-göynəyə kəndimizin xəyalımda n keçirirəm. Məktəbimizi, müəllimlərimizi, öz halal zəhməti ilə dolanan camaatımızı bir də hər qarışı, hər addımı mənə əziz kövrək xatirə olan çöllərimizi, torpaqlarımızı. Hərdən bənləri düşündükcə deyirəm: «Bəlkə kəndimiz bir yuxu imiş».

Bəzən dərinədən fikirləşdikdə adamı dəhşət bürüyür. 70 yaşlı bibim Leyli söyləyir ki, atası Əsgər kişinin (o adı bir gün mən daşıyıram) erməni nöqərləri vardı. Sən taleyin hök nünə bax, dünyanın girdişinə bax ki, nökrin uşaqları bizləri o yerlərdən qovdu. Şübhəsiz ki, şair demişkən, qalmaz belə, qılmaz dünya. İçimdə bir inam, bir ümid yaşayır. Biz o yerlərdə, isti ocaqlarımıza qayıdacağıq!

Əsgər Zeynalov
«Ağrıdağ» qəzeti, 27 may – 2 iyun 1991-ci il.

ZAMANIN TƏLƏBİ

Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətləri layihəsi xalq maarifinin bütün sahələrini əhatə etmişdir. Layihə ölkəmizdə ümumtəhsil və peşə məktəblərinin uzun illərdən bəri qazandıqları müvəffəqiyyətləri, təcrübəni nəzərə almaqla hazırlanmışdır. Layihəyə əsasən ümumtəhsil və peşə məktəbinin strukturu dəyişir, təlim-tərbiyənin məzmununu, təşkili formaları və təhsil metodları əsaslı şəkildə təkmilləşir, həyata daha çox yaxınlaşır. Bu da təbiidir, çünki cəmiyyətimizdə insanın hərtərəfli inkişafı və formalaşmasında məktəbin rolu ölçüyə gəlməzdir.

Ümumtəhsil məktəblərinin əmək təlimi, tərbiyəsi və peşə yönümlü işi köklü surətdə dəyişdirilir. Layihədə də haqlı olaraq irəli sürülür ki, şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsində formalizmin hər cür təzahürünün kökü kəsilməli, üzdən iraq faiz bəlası aradan qaldırılmalıdır.

Bizim fikrimizcə, fakültativ məşğələlərin VIII sinfindən başlanması məqsədə çox uyğundur. Bu könüllü xarakter daşıyır. Müəllimlər şagirdlərin seçilməsində dəqiqliyə çox fikir verməlidirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, fakültativ məşğələdə iştirak edən şagird gələcəyin kamil mütəxəssisi kimi yetişəcəkdir. Fakültativ məşğələdə şagird müstəqilləşib, sərbəst işləməyi bacarmalıdır. Burada referatların yazılı olması vacibdir.

İstehsalat briqadalarının VIII sinfindən başlanması düzgün olardı. Şagird istehsalat briqadası üzvlərinin sayı 15 nəfərdən artıq olmamalıdır. Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləri kəndlərdə həftələrlə, aylarla dərslərdən kəsilib be-cərmə işlərində, məhsul toplanışında iştirak edirlər. Bu da şagirdləri dərslərdən soyudur, onlar öyrəndiklərini unudurlar. Müəllim proqram materiallarını tədris edib çatdıra bilmir. Bu məsələ layihədə öz konkret ifadəsini tapmalıdır.

Məktəbdə müəllim əsas simadır. O, çox zəhmət çəkir. Xüsusən ibtidai sinif müəllimlərinin vaxtı daha az olur. Yaxşı olar ki, I-IV siniflərdə 16-18 saat, V-XI siniflərdə isə 12-14 saat bir aklad hesab edilsin:

Yazı dəftərlərinin yoxlanılmasına verilən əmək haqqına yenidən baxmaq məqsədmüvafiq olardı. V-X siniflərdə 25-30 şagird olur. onların hər biri 1-3 səhifə inşa və ya ifadə yazı yazır. Bu yazı işlərini yoxlamaq üçün müəllimə dərslərdən sonra xeyli vaxt lazımdır.

Məktəbdə sinif rəhbərlərinin rolu böyükdür. Onlar gündə saatlarla məşğul olur, evlərə gedir, valideynlərlə söhbətlər edirlər. Onların əmək haqqının artırılması vacibdir.

Müəllimləri ixtisasını artırmaq üçün bir aylıq kurslara göndərilir. Bizcə, kursların 6 ayrı-ayrı və ya daha çox müddətə təşkil edilməsi yaxşı nəticə verər. Biz bunu dogma kənd məktəbimizdə də tətbiq etmək fikrindəyik.

O, XALQ ARTİSTİ ADINA LAYİQ İDİ

Biz bu müsahibəni kino rejissor Hüseyn Seyidzadəyə həsr etdiyimiz xüsusi buraxılışında dərc etməliydik. Çünki istedadlı tədqiqatçı Əsgər Zeynalovun kinorejissorun həyat və yaradıcılığı ilə bağlı əldə etdiyi qiymətli sənəd və materiallar oxucularımıza ilk dəfə təqdim olunacaqdı. Lakin vaxtında Əsgər müəllimlə görüşə bilmədiyimizə görə bu mümkün olmadı. Gec olsun, güc olsun deyiblər. Həqiqətən bir çoxları üçün maraq doğura biləcək bu müsahibə kinorejissor Hüseyn Seyidzadə ilə yaxından tanışlıq üçün dəyərli materialdır.

İlk növbədə Əsgər müəllimlə tanış olaq. O, Xarici Dillər İnstitutunda fransız dilindən dərs deyir, elmlər namizədidir. 100-dən artıq elmi və publisistik məqalələrin müəllifidir. «İrəvanda nə qaldı» adlı məqaləsi ədəbi-ictimai mühitdə böyük səs-küyə səbəb olmuş və 1993-cü ildə isə bu məqalə və eyni zamanda daha digər 4 məqalə Təbrizdə də çap olunmuşdur. İlk sualımızı da Əsgər müəllimlə elə bu məqalədən başlayırıq.

- 1988-ci ildə İrəvandakı azərbaycanlıların kütləvi sürətdə qovulması hamı kimi mənə də ağır təsir etdi.

Bir ziyalı kimi mən bu prosesin nəticələrinə qarşı tədbir görməyi qoruru aldım. Təsəvvür edirsinizmi, alimlərimiz tərəfindən indiyədək işlənilməmiş qalan İrəvan ədəbi mühiti oradan azərbaycanlıların gətməsi ilə izini itirirdi. Halbuki vaxtilə tipik müsəlman şəhəri olan İrəvanda bizim neçə-neçə ziyalılar nəslini yetişmişdi. Bu fakta biganə qalmaq olmazdı. Beləliklə mənəm «İrəvanda nə qaldı» məqaləm işıq üzünə gördü.

- İndi isə gəlik kinorejissor Hüseyn Seyidzadə ilə bağlı tədqiqatımıza qayıdaq?

- Bəli, elə məhz bu, mənəm İrəvan ziyalıları ilə bağlı tədqiqatlarımı bir açar oldu. Belə ki, kinorejissor Hüseyn Seyidzadə öz kökü ilə İrəvandakı nəsilər içində çox güclü bir nəsil kimi seçilən Seyidzadələr nəslindən olan bir şəxsiyyət olmuşdur. Güclü nəsil deyəndə mən istedadlı, məşhur nəslin nəzərdə tuturam. Bu nəslin elə bir qolunun Seyidzadənin bacı və qardaşlarının fəaliyyəti haqqında qısa informasiya bunu aydın-

laşdırır bilər. Bacısı Zəhra Seyidova tanınmış neft və kəmya müəssisəsidir. Vaxtilə Neft Sənayesi nazirliyində işləyib, digər bacısı Həqiqət xanım Azərbaycanda ilk qadın travmatoloq professorudur.

Qardaşı Həsən Seyidov ilk kənd təsərrüfatı elmləri namizədidir. Vaxtilə MK-nın 3-cü və 2-ci katibi olub. 83 yaşlı Həsən Seyidov Yer quruluşları institutunda hələ də işləyir. Hazırda əməkdar elm xadimi və professorudur.

Seyidzadənin əmisi oğlanlarının da tariximizdə özünəməxsus yeri var. Miribrahim Seyidov Moskvada təcrübə təyyarə zavodunun direktor müavini olub. Məşhur təyyarəçi Yakovlev kitablarında onun fəaliyyətini xüsusi qeyd edir.

Ümumiyyətlə, Seyidzadələr nəslinə haqqda danışanda tək elə bir Seyidzadənin əmisi oğlu Bağır Seyidzadə haqqında danışmaq kifayətdir. Belə ki, fəxri xiyabanda dəfn olunan bu görkəmli şəxs Azərbaycanın kinematografiya naziri, Azərbaycanın istedadlı tərcüməçilərləndən biri olmuşdur. İranda vitse konsul olub, Azərbaycan xalqına bu cür istedadlı bəxş edən Seyidzadələr nəslindən 2 nəfər Azərbaycan Ensiklopediyasına düşmüşdür: Həqiqət xanım və Hüseyn Seyidzadə. Bunlara baxmayaraq Seyidzadələr kinorejissor Hüseyn Seyidzadənin öz nəslinin gözü bilir.

- Görünür ki, bu da kinonun gücünə bağlıdır?

- Sözsüz, tək bir «O olmasın, bu olsun» filminin 100-dən artıq ölkədə nümayiş etdirilməsi Hüseyn Seyidzadənin nəslini Azərbaycan mühitindən dünya miqyasına çıxarıb.

- Sizin yazılarınızla tanışlıq nəticəsində kinorejissorla bağlı tədqiqatlarınızın bolluğuna həssas aparası oldum. Öz xüsusi buraxılışımızda təəssüf ki, onlardan gen-bol istifadə edə bilməmişik.

- Hüseyn Seyidzadə haqqında yazılan məqalələr içində N.Əbdülrəhmanlı və M.Teymurovun sizin «Film» jurnalında çap olunmuş yazısını xüsusi ilə qeyd etmək istəyirəm. Hüseyn Seyidzadə haqqında bu günə kimi yazılmış yazılar içində ən tutarlı faktlarla zəngin olanıdır. Mənəm bu mövzu ilə bağlı «Sərbəst düşüncə» qəzetində çap etdirdiyim məqaləm isə böyük, uzun

axtarışlar bahasına başa gəlib. Mən neçə-neçə ədəbiyyat və incəsənət xadimi ilə görüşmək üçün nə qədər vaxt sərf etmişəm. Leyla Bədirbəyli, ismayıl Şıxlı, Muxtar Dadaşov, Abbas Zamanov, Cəmil Əlibəyov, qılman İlkin, nəsibə Zeynalova, rejissorun bacı və qardaşları, qohumları ilə görüşmüş, Mərkəzi Dövlət Arxivində, Mədəniyyət nazirliyi arxivində axtarışlar aparmışam. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, çox materialları əldə edib H.Seyidzadə haqqında bir çoxları üçün maraq doğura biləcək yazı hazırlaya bilmişəm. Ancaq bir şey təəssüflənirəm ki, bəstəkar Cahangir Cahangirovun qəfil ölümü nəticəsində onunla görüşüm baş tutmamışdır. Halbuki H.Seyidzadənin 3 filminin musiqisinin müəllifi bu bəstəkar idi. Və məhz bu filmlər onun mahnılarını dillər əzbəri edə bilmişdir. Onlardan biri «Koroğlu»da dəli Həsənin mahnısı, 2-cisi «Dəli Kür»-dəki Ana Kür, 3-cüsü isə «Yenilməz batalyon»dakı Ceyhunun mahnısıdır. C.Cahangirovun rejissorun 60 illik yubileyi ilə bağlı göndərdiyi teleqramda «izə əməkdar incəsənət xadimi adı verilib, ancaq sənə buna çoxdan layiq idiniz» kimi səmimi sözlər var.

- Nəyə acınacaqlıdır, deyilmi, illər keçib o isə hələ də çoxdan layiq görüldüyü adla qalır kino tariximizdə. Bəs sizin tədqiqatlarınız bu suala hansı cavabı verir?

- Əlbəttə ki, acınacaqlıdır. Görək o öz sağlığında xalq artisti adına layiq görüləydi. Bunu hamı bir ağızdan deyir. Lakin gec də olsa o bu ada layiq görülməlidir. Bir tədqiqatçı kimi bu mənim arzumdur. Bu günlərdə 1 m/r-dakı Cəbiyev küçəsinə onun adına verilmiş də az sevindirici hal deyil.

Və bir də qeyd edim, tədqiqatlarımı yenə də davam etdirmək fikrindəyəm. Bununla bağlı bəstəkar Tofiq Quliyevlə görüşmək niyyətindəyəm. «Qayınana» musiqisini o bəstələmişdir.

Məşhur kinorejissor Hüseyn Seyidzadə haqqında yazmaq fikriylə bacısı Zəhra xanımdan soruşdum ki, kimlərlə görüşməyi məsləhət bilirsiniz? O, bir neçə görkəmli sənətkarın adını çəkdi. Nəhayət, Azərbaycanın xalq artisti Leyla Bədirbəyli ilə zəngləşdim.

- Leyla xanım, rejissor Seyidzadə ilə ilk görüşünüzü ilk yaradıcılıq işinizi necə xatırlayırsınız?

-...1940-cı il idi. Bakı kinostudiyasında Ənvər Məmməd-xanlının ssenarisi əsasında «Ayna» filminin çəkilişinə hazırlıq gedirdi. Çəkiliş meydançasında filmin baş qəhrəmanı Ayna rolunun ifası mənə həvalə edilmişdi. O vaxt çox gənc idim, nə kino, nə də teatr aktisasiyım. Çətin, ancaq çox maraqlı bir səhnə çəkirdi. Bir neçə dəfə məşq edilmişdi, lakin parça alınmırdı. Özümü tamamilə itirmişdim.

Birdən rejissorun hiddətli səsi eşidildi: «Axırınca məşqdür, əgər bu dəfə də alınmasa, səni əvəz etməli olacağam». Qulaqlarıma inanmadım. Günlərlə filmə çəkilməyə məni təbliğ edən, bu sənəti sevdirməyə can atan bir adamı tanıya bilmirdim. Kövrəlmişdim. Bu vaxt çəkiliş komandası verildi, parça çəkildi. Bir an əvvəl mənə qəzəblə baxan rejissorun gözləri güllüdü. O, qollarını açaraq «Afərin» - dedi. Duydum ki, göz yaşlarım və ifam, təvəzül-müqəbillərim - görkəmli sənətkarlar Əzizə Məmmədovaya və İsmayıl Əfəndiyevə də təsir edib. O zamandan bizim yaradıcılıq əlaqələrimiz uzunömürlü oldu. Rejissorun həyatının sonuna qədər.

- «Koroğlu» filmində Nigar rolunda çəkilmişiniz. Bu Seyidzadənin uğursuz filmlərindən sayılır. Bəs münasibətiniz?

- Məncə, bu, düzgün deyildir. Həmin filmə güclü aktyor ansamblı var: Məziyə Davudova, Ağadadaş Qurbanov, Əli Qurbanov, İsmayıl Dağıstanlı... Hərçənd Hüseynin bütün filmləri haqlı-haqsız tənqid edilib, bununla belə, həmin əsərlər öz tamaşaçılarını tapıb. Seyidzadənin əksər filmləri yaddaşlar-

da qalıb. Buna görə «Koroğlunu»nu «uğursuz» film adlandırılması ilə razılaşa bilmirlər.

- Siz «Dəli Kür» filmində əsas rollardan birini – Zərnigarı oynamısınız. Bu lentin çəkilişi zamanı rejissorla bağlı hansı epizodu daha çox xatırlayırsınız?

- Bir epizodu xüsusilə xatırlayıram ... Cahandar ağa Mələyi gətirib. Zərnigarın – mənim isə qəzəbdən gözüm heç nəyi görmür. Çünki üstümə günə gətirilib. Oğlum Şamxalın üstünə qışqırıram ki, öldür onu. Oğlum Mələyi öldürmək üçün xəncəri havaya qaldırır. Qızım qorxudan qışqırır və bu anda Cahandar ağa tufənglə yuxarı qalxmış xəncəri vurur.

Bu epizod rejissorun istədiyi kimi alınmırdı. Hüseyin bərk əsəbiləşdi və üzünü aktyorlara tutub dedi: «Belə olsa, işi təxirə salacağam. Çəkilon xərci maaşınızdan kəsəcəyəm». O çıxıb getdi. Qızımın rolunu oynayan Reyhan Müslümova məndən soruşdu ki, o düz deyir? – Düz deyir, - dedim. Binanı kirayəyə götürmüşük, elektrik enerjisi sərf edilib, lent zay olub. Hamısı xərçdir. Biz rejissorsuz bir neçə dəfə məşq etdik. Hüseyin gəldi, həmin səhnəni ona göstərdik, baxıb dedi: «Yaxşı çəkiram».

- Sizcə, Seyidzadəni bir rejissor kimi başqalarından fərqləndirən hansı cəhətlər idi?

- O, xalis sənət adamı idi. Bütün həyatını sənətə qurban vermişdi. Gözəl aktyor ansamblı, rejissor fantaziyasının məhsulu olan tapıntılar, milli kolorit və realizm Hüseyinin yaradıcılığını dəyərləndirən əsas xüsusiyyətlər idi.

Filmin montajı – onun bel sütunudur. H.Seyidzadə bu məsələyə böyük əhəmiyyət verir, filmin ahəngini çox gözəl duyurdu ki, bu da onun filminin müvəffəqiyyətini təmin edən amillərdəndir.

Ürəyinə yatmayan əsəri çəkməzdi. Lap sifariş verilsəydi də, xahiş belə olunsaydı da. O, ssenarini diqqətlə oxuyar, bildiyi düşündüyü kimi çəkməyə çalışardı. Buna görə də ssenari müəllifləri ilə həmişə kəskin mübahisələri olardı.

Hüseyin iki-üç kəlmə ilə rolu aktyora izah edərdi, rolu «bifirib» aktyora verərdi. Bundan sonra istedadlı aktyor üçün rolu

oynamağa nə var? Yaxşı yadımdadır, «Dəli Kür» filminin çəkilişi zamanı Hüseyin mənə dedi:

«Leyla, qabaqlar qız ərə verildəndə atası deyərdi ki, «Girin gedib, ölüən o evdən çıxacaq. Yəni birinci qadının üstünə bir yox, beş qadın da gətirilsə, o evdən gedə bilməzdi. Amma Zərnigar qürurludur. Simasındakı qəzəbləmi, kədərliyəmi, miltəq etirazını bildirməlidir». Onun bu sözlərindən sonra rol mənim üçün tam aydınlaşdı.

- Leyla xanım, Seyidzadənin bir neçə sənət dostu ilə görüşmüşəm. Demək olar ki, onun xarakterini ifadə edən bir sözü əksər adamdan eşitmişəm: «Dili acı idi»...

- O nə özünə, nə də sənətinə xəyanət edərdi. Məsələn, hər hansı bir filmin müzakirəsi gedəndə, əgər film zəif idisə, o heç vaxt bəzi adamlar kimi ümumi sözlər deməz, yaxud tərifləməzdi. İclaslarda, müzakirələrdə çıxış edəndə bəzən hissiyatı ağılına üstün gələrdi, sört danışardı. Dediyəndə çox vaxt həqiqət olardı. Bu isə çoxlarının xoşuna gəlməzdi. «Qatır Məmməd» filminin son anda onun ölündən alınması da «dili acılığını» nəticəsi idi.

Seyidzadənin filmləri Azərbaycan kino sənətində xüsusi mərhələ təşkil edir. Elə təkcə «O olmasın, bu olsun» filmi Hüseyinin sənət tarixinə düşməsi üçün kifayət edərdi. Əməkdar incəsənət xadimi olan Hüseyin «Xalq artisti» adına çoxdan layiq idi. Böyük arzuları vardı. "Natəvan" ssenarisini yazmışdı. Həmin ssenaridən bir-iki yeri mənə oxumuşdu. Çox xoşuma gəlmişdi. Deyirdi ki, natəvan rolunda səni çəkəcəyəm. Lakin filmin çəkilməsinə razılıq verilmədi.

1990-ci ildə Hüseyin Seyidzadənin anadan olmasının 80 ildə tamam idi. Nə rəsmi dairələr, nə Kinomatoqrafçılar İttifaqı, nə də Kinostudiyanın kollektivi onu yada saldı.

- Siz bir sıra mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri ilə birlikdə H.Seyidzadənin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün Bakı şəhərinin küçələrindən birinə onun adının verilməsi barədə məsələ qaldırmısınız. Məsələnin həlli nə yerdədir?

Bir qrup sənət və qələm adamları – İsmayıl Şıxlı, Tofiq Quliyev, Nəsimə Zeynalova, Tofiq Tağızadə, Muxtar Dadaşov,

Məmməd Əlili, Tələt Rəhmanov, Maarif Teymurovla birlikdə müraciət hazırlayıb, Bakı Şəhər Sovetinin dil, mədəniyyət, elm və xalq təhsili üzrə deputat komissiyasına göndərmişik. Hələlik xəbər yoxdur. İnanıram ki, müraciət nəticəsiz qalmayacaq.

- Seyidzadə ilə bağlı ürəyinizdə bəlkə yenə deyiləsi sözlünüz var?

- Tələt mənə elə bir xoşbəxtlik bəxş etmişdir ki, mən Azərbaycan teatrının, incəsənətinin böyük və güclü bir nəslə ilə işləmiş, tərəf-müqabil olmuşam. Onların hər biri özünəməxsus xatirələrlə yaddışmada qalmışdır. Lakin ilk rejissorum Hüseyn Seyidzadənin qəlbimdə ayrı yeri var. Qayğıkeşliyi və sərtliyi ilə. Görkəmli teatr xadimi İsmayıl Hidayətzadənin bir sözünü xatırlayıram: «Yanaq – yaradaq». Bu keyfiyyət Hüseynə çox xas idi.

- Leyla xanım, müsahibə üçün çox sağ olun.

Əsgər Zeynalov,

«Mədəniyyət» qəzeti, 16 aprel 1992-ci il.

В наше военное время, когда рушится привычные, сложившиеся за годы связи между людьми, когда разлучаются родные и близкие, когда родители хоронят своих погибших на фронте детей (что может быть страшней этого!), неизмеримо возрастает значение семьи, -этой самой благородной силы, которая может противостоять злу и несправедливости, спланивать общество, сохранить мир среди нас. Об одной из таких семей, каких в Азербайджане очень много, мы рассказываем сегодня.

В конце XIX века в селе Гамарлы (ныне Арташат) жил знаменитый в народе парфюмер Сеид Магомед. В 1907 году его сыновья переехали в Иреван, жили очень дружно. Но происшедшие там события заставили их стать беженцами.

Некоторое время они были в Турции, потом в Тифлисе. И только когда переехали в Баку, получили возможность работать, заниматься наукой. Именно это прославило династию Сеидовых-Сеидзаде за пределами Азербайджана.

Один из представителей этой династии, который знаменит не только в нашей республике, но и далеко за ее пределами-Мирибрагим Сеидов. Он учился в Москве в Индустриальной академии, работал заместителем директора авиационного завода, которым руководил известный конструктор А.С.Яковлев. Когда началась война, завод эвакуировали в Новосибирск. Позже Яковлев в своих книгах вспоминал два эпизода, связанных с Сеидовым...

Мирибрагим Сеидов, назначенный заместителем директора, рассказывал А.Яковлеву о случившемся с ним в первый же день прибытия на сибирский завод.

Приехав поздно вечером, Сеидов остановился в заводской гостинице. Измученный дорогой, после многих бессонных ночей, он сразу лег спать. И вот в два или три часа ночи раздается телефонный звонок. Сеидов поднимает трубку:

-Вы товарищ Сеидов?

-Да.

-Вы новый заместитель директора завода?

-Да.

-Товарищ Сеидов, с вами говорит ответственный дежурный по заводу. Сейчас прибыл железнодорожный состав с углем. Укажите, куда подать этот состав, все железно-дорожные пути забиты грузами.

Сеидов на какое-то мгновение вновь заснул, но дежурный его молчание принял за раздумие. Наконец он сказал:

-Подайте этот состав к себе домой, а завтра я буду на заводе, ознакомлюсь с делами и тогда решим.

Утром дежурный доложил директору завода о случившемся ночью и пояснил, что прибывший из Москвы заместитель... «не совсем нормальный».

Уже после войны Сеидов, который был назначен ответственным за размещение эвакуированных, рассказал А.Яковлеву такой случай:

-В городе были заняты все школы, недостроенный театр, гостиницы-буквально все, что можно было занять. И вот, понимаешь, еду ночью на вокзал встречать очередной эшелон, а сам ломаю голову, где бы разместить людей. Проезжаю мимо одного из городских кинотеатров. Кончился последний сеанс: люди расходятся... Вот тут и пришла мне в голову мысль: а почему бы не разместить людей в кинотеатре?... «Обезоружили» мы старика-сторожа, а само здание заняли. Утром поднялся страшный переносилок, я получил нагоняй, зато люди были устроены!

Младший брат Мирibraгима, Багир Сеидзаде по образованию был инженер. Работал на разных должностях: в газете «Гяндж ишчи», секретарем в ЦК СМА (Союза Молодежи Азербайджана). По окончании в Москве высших дипломатических курсов, был вице-консулом в Иране и Южном Азербайджане. После возвращения из Ирана некоторое время работал министром кинематографии, заместителем министра культуры, заместителем директора СССР. Обычно после

ухода на пенсию люди хотят вести спокойный образ жизни, отдыхать. А Гасан Сеидов через 2 года после назначения пенсии защитил докторскую диссертацию. Имея более 70 научных работ, он и сегодня трудится в должности начальника отдела в проектно-институте «Азгипрозем».

Захра Сеидова-одна из первых азербайджанок-инженеров. В 30-х годах окончила Индустриальный институт, работала технологом на машиностроительном заводе, в Министерстве пищевой промышленности, где она создала конструкторско-технологическое бюро. Сегодня ветеран труда З.Сеидова-персональная пенсионерка. Вместе со своей сестрой Агигат ханум она собрала документы, относящиеся к деятельности и творчеству их брата, известного кинорежиссера Г.Сеидзаде. 1560 документов, сданных в Азербайджанский государственный центральный архив литературы и искусства-результат большого труда и усердия обеих сестер.

Агигат ханум Сеидова стала профессором в области травматологии. К ней вполне можно отнести слова великого французского ученого Луи Пастера, сказавшего, что случайность помогает сообразительности, подготовленному уму. Агигат ханум поступила учиться в АЗИИ. Вскоре она ушла из института и продолжила свою учебу в медицинском, который закончила в 1940 году.

«Я была терапевтом,-говорит Агигат ханум-в 1941 началась война, меня мобилизовали. Работала в военном госпитале в поселке Сабунчи. С фронта привезли много раненых с переломами. Их надо было спасать, лечить, возвращать к жизни, надо было дать им возможность вернуться к нормальной жизни, свободе движений. Это и определило мою нынешнюю специальность». Сейчас у нее 115 научных работ, 6 открытий, немало учеников и последователей.

С именем их брата Гусейна Сеидзаде связано создание в республике первого цветного фильма. Он получил образование в 1931-1936 годах в Москве во ВГИКе в мастерской А.Кулишова и С.Эйзенштейна. Чтобы глубже изучить секреты

режиссерского мастерства, он едет на «Ленфильм», где работает вместе с такими сильными специалистами, как В.Петров и С. Юткевич. В 1941 году снимает экранный очерк «Подарок», является ассистентом режиссера Г. Александрова в фильме «Одна семья», осуществляет дубляж фильма «Два бойца», вместе с М.Роммом, работает на съемках картины «Русский вопрос» и с В.Пудовкиным - в «Жуковском».

В 1956 году Г. Сеидзаде экранизировал по сценарию С.Рахмана бессмертную музыкальную комедию У.Гаджибекова «Не та, так эта». В этом фильме ставшем значительной вехой в истории азербайджанского кино, снимались известные театральные актеры Алиага Агаев, Агасадых Герайбейли, Мовсум Санани, Мустафа Марданов, Исмаил Османлы, Лутвали Абдуллаев и др.

На творческом счету Гусейна Сеидзаде широкоэкранный фильм «Кероглы», «Нелокоренный батальон» по сценарию Г.Илькина, «Кура неукратимая» по одноименному произведению И.Шихлы, которые вошли в золотой фонд азербайджанского кино. Жизнь этого упрямого, строгого, правдивого человека «с горьким языком» не была ровной, гладкой. Он зачастую встречался с препятствиями, трудностями, подвергался несправедливой критике. Годами оставался без работы. Его коллеги вспоминают о нем:

Исмаил Шихлы: «Г.Сеидзаде был человеком работы, своей профессии. Он этим дышал.

Лейла Бедирбейли: «Гусейн ни себе, ни своей работе никогда не изменял. Он всегда говорил правду, какой бы она не была, а это обходилось ему очень дорого». Последний его фильм «Гайнана» по сценарию М.Шамхалова завоевал популярность у зрителей. Его фильмы демонстрировались в более чем ста странах мира. Однако звание «народного» он так и не получил.

Встречаясь со многими интеллигентными людьми, которые знают семью Сеидовых-Сеидзаде я от всех слышал одну и ту же фразу: «Сеидовы-благородное поколение». И вот что

интересно, когда я собирался писать о них, то всегда слышал предложения сначала написать о других членах семьи.

В следующем поколении Сеидовых тоже талантливые люди: Джаваншир Сеидов-доктор физико-математических наук, старший научный работник Института океанологии в Москве, Тамара Сеидова-доцент, кандидат филологических наук, Диляра Сеидзаде-научный сотрудник Института истории Азербайджан, кандидат исторических наук. Династия продолжается. Продолжается эстафета, передающая любовь к своему народу, к знаниям, к творчеству.

А.Зейналов,

кандидат филологических наук

*Перевод с Азербайджанского языка на русский
Касымовой Зейнаб Мамед кызы.*

Bakıdakı 132 nömrəli məktəbin direktoru, xalq elçisi Aliyə xanım Təhmasibə!

Hörmətli Aliyə xanım! Yeddi ildən artıqdır ki, xalqımız özünün ağrılı-acılı, odlu-alovlu, qanlı-qadalı, qaçqınlı-köçkünlü günlərini yaşayır. İndi həsrətlə xatırladığımız doğma Yuxarı Necili kəndi (Uluxanlı mahalı, İrəvan yaxınlığında) bu hadisələrdə 8 şəhid vermiş, əlindən artıq odlu düyüslərdə fəal iştirak etmiş, yaralanmış, bir nəfər isə Azərbaycanın Milli qəhrəmanı adını almışdır. Kəndin yetirdiyi dörd igid hazırda Şəhidlər Xiyabanında uyuyur.

Onlardan biri də uşaqların hamiliyə götürdüyümüz Ağdərənin Narişdar, Qozlu, Arutyunaqomer kəndlərinin alınmasında mərdliklə vuruşmuş, Dranbon uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuş Nemət Quliyevdir. Siz Nemətin yadigarları Mehdi və Günəli daimi qayğı göstərmiş, onları lazımi şəraitdə böyümələri üçün imkanlarınız daxilində əlinizdən gələnlə bütünü köməkliyi etmiş və edirsiniz.

Bu böyüklük, xeyirxahlıq, səxavət və səmimiyyətinizə görə Sizə Nemətin valideynləri Rəcəb və Fəridə xalanın, qohumları və döyüş yoldaşları, kəndimizin ziyahları adından öz təşəkkürümüzü bildiririk.

Əsgər Zeynalov
«Mikrofon» qəzeti, 3 mart 1995-ci il.

BABA KİMDİR?

Bu gün ayrı-ayrı erməni qaynaqlarında, Ermənistan Xalq yaradıcılığı evində, Matenadaranda, Y.Çarens adına Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyində erməni əlifbası ilə yazıya alınmış Azərbaycan bayatıları uzun müddət tədqiqatların nəzərindən kənar qalmışdır: Azərbaycan bayatılarının bir hissəsi müəllifsiz olsa da, bir qismi Lələ Baba və Əzizi kimi sənətkarların əsərləri olduğu aydınlaşır. Onlardan biri – Baba kimdir?

Babanın ilk dəfə bayatı müəllifi kimi təqdim edən M.Seyidov olmuşdur. O yazırdı: «Baba, Lələ adları ilə başlayan bayatılar eyni adlı, yaxud təxəllüslü müəlliflərin əsərləridir».

Sənətkarın dövründən danışarkən o qeyd edirdi ki, XVII-XVIII əsrlərdə, bəlkə ondan çox-çox əvvəllər Baba adlı bayatı yazan şair olmuşdur. Babanın başqa şer növlərindən yazıb-yazmadığı barədə heç nə deyə bilmərik: çünki onun zamanımıza qədər yalnız bayatıları gəlib çatmışdır.

Babanın nə zaman yaşaması hələ elm aləminə bəlli deyildir. Ancaq folklorşünas Əmin Abidin yaradıcılığından bəlli olur ki, XVI yüzilliyin məşhur Şərq səyyahı Övliyyə Çələbi topladığı Baba və Lələnin də bayatıları vardır.

Baba kitab ilə sən
Uğraşma nəf ilə sən
Bundan bir iş eylə ki,
Anda yana biləsən.
Lələnin dünyası nə
Aldanma dünyasına.
Dünya bənim deyən
Dün getdin dün yasına

Bu Babanın, eləcə də Lələnin ən azı XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəlində yaşadığını və onların bu dövrdə tanındığını təsdiq edir.

Baba bayatılarının erməni alqı arasında yayılma tarixi o qədər də yaxın deyildir. Hələ Elyas Muşəğin 1721-ci ildə yazıya aldığı «Nəğmələr kitabında» toplanmış Azərbaycan bayatıları içərisində Babanın dördlüklərinə də təsadüf olunur.

Baba der bəndə vur,
Götür bəndən bəndə vur,
Əlli yara yar vurur,
Əsirgəmə sən də vur.

Bəzən bu bayatılar nəsihət şəklindədir.

Baba der bəs nədür,
Yuxu adam əsnədür.
Gec yatmaq, tez oyanmaq
Dövlət degül, nəş nədür?!

Xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn yazır ki, kədərini, sevincini, arzu və əməlini, həyəcanlı, bədii formada söyləməyi bacaran bir qadın, yaxud bir kişi nə üçün sənətkar adlanması, uzun dastanlar yazmış və bir zaman adlı-sanlı şair sayılmış bözi adamların əsəri indi artıq unudulduğu halda, dörd misrahq bir əsər yaşayır və kim bilir bundan sonra neçə əsr yaşayacaqdır. Bu əsərlər zamanın ağır imtahanından müvəffəqiyyətlə çıxdığı üçün bunları yaradanlara sənətkar demək doğrudan da haqsızlıqdır. Bu sözləri digər bayatı müəllifləri kimi Babaya da aid etmək olar. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən erməni əlifbası ilə yazılmış Baba bayatıları dövrümüze qədər çatmış və adı saxlanmışdır. Məsələn: Yerevandakı Y.Çarens adına Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyində 51 nömrəli dəftərdə:

Baba, bağı neynəyirsən,
Şamama tağı neynəyirsən,
Gül bitməz bülbül ötməz,
Olan bağı neynəyirsən?!

yaxud həmin muzeydə G.Tarverdiyanın arxivi, 15 nömrəli dəftərdə:

Baba məndən bar istər,
Heyva istər, nar istər,
Gülüm getməz bülbül
Qayıdıbdır xar istər.

Babanın bayatıları da bəzən özgə bir müəllifin adı ilə tanınmışdır. Folklorşünas H.Qasımov yazır ki, xalq özünün təbiətə və həyata olan baxışını realist boyalarla tərənnüm edib hikmətli və nəsihətəməz bayatılar yaradır ki, bunlar başqa bayatılardan fərqli olaraq yarandığı gündən dəyişilmir və uzun bir zaman yaşaya bilir. Məsələn:

Lələnin harayından,
El yatmaz harayından,
Gündə bir kərpic düşür
Ömrünün sarayından.

Ancaq onun toplandığı tarixdən təxminən iki əsr yarım əvvəl E.Muşəğin tərəfindən yazıya alınmış həmin bayatı ilk mənbəyə əsasən nəinki müəllifini itirmiş, hətta ikinci misra tamamilə dəyişilmişdir.

Babanın harayından,
Hər həftə, hər ayından,
Gündə bir kərpic düşür
Ömrünün sarayından.

Şübhəsiz ki, gələcəkdə tədqiqatçı alimlər Baba kimi sənətkarın bayatılarını toplayıb tərtib edərkən, onların ünvansız gədən əsərlərinin özünə qaytarılması qayığısına qalacaqdır.

Əsgər Zeynalov.
«Bilik» qəzeti. 22 iyun 1990-cı il.

ƏZİZİNİN BAYATILARI ERMƏNİ MƏNBƏLƏRİNDƏ

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən çox yayılmış növlərindən biri də bayatılardır. Onlar qədim dövrlərdən bəri təkcə doğma xalqımızın deyil, eləcə də qonşu erməni xalqının dilinin əzbəri, məclislərinin bəzəyi olmuşdur. Ermənistan xalq yaradıcılığı evində, Matenadaranda, Y. Çarens adına ədəbiyyat və incəsənət muzeyində erməni əlifbası ilə yazıya alınmış bir çox Azərbaycan bayatıları qorunub saxlanılır. Bu bayatıların yalnız bir qismi professor Mirəli Seyidov və folklorçu İsrail Abbasov tərəfindən üzə çıxarılmışdır.

Y. Çarens adına ədəbiyyat və incəsənət muzeyində Miskin Bürcünün dəftəri var. Yazıya alınma tarixi 1832-ci ilə aid olan dəftərdə şerlər toplanıb. Hər şerin sonunda bir bayatı verilir. Bu bayatıların yalnız ikisində Bürcünün adı çəkilir. Digər bayatların əksəriyyəti «Əzizi», «Yox, Əzizi» sözləri ilə başlanır.

Yox Əzizi, ağıldan,
Düşdüm huşdan ağıldan,
Həsəətini çəkməkdən
Nazik oldum ağıldan.

Əzizi, gülüm, neynim ?
Bülbülüm, gülüm neynim ?
Fələk mənə qəm verib,
Daha mən gülüm neynim?

Əzizinin altı misralı bayatılar qoşması elmə çoxdan bəllidir. Adı çəkilən dəftərdə də onun altı misralı bayatısına təsadüf olunur:

Yox, Əzizi, Halalam,
Sənsiz gülüm, hal alam.
Aləmə haram olsam.
Sənin üçün halalam.
Səni gördüm danışdım .

Çarens muzeyində K. Tarverdyanın arxivindən 15 nömrəli dəftərdə də Əzizinin bayatıları var. Bu dəftərdə erməni əlifbası ilə yazıya alınmış yüzdən artıq Azərbaycan bayatısı toplanmışdır ki, bunların müəyyən bir qismi Əziziyə aiddir və və «Əzizi», «Mən Əzizi» misraları ilə başlayır:

Əzizi dağı dağlar,
Bayğular dağı dağlar.
Naşı avcı av vurmaz.
Qayıdıb dağı dağlar.

Yaxud:
Mən Əzizi Solmasa,
Xoydan gedər Solmasa.
Tanrım heç bir igidi
Dar günlərə salmasa.

Məlumdur ki, bayatılar əsrlər boyu müxtəlif dəyişikliyə məruz qalmış, zamanəməzə qədər mürəkkəb «yol keçmişlər». Bayatı ustası Əzizi irsinin taleyində də belə hallara təsadüf olunur. Erməni mənbələrində Əzizinin bayatıları üzə çıxarıldıqdan sonra aydın olur ki, onlar indiyə kimi dəfələrlə müəyyən təhriflərlə çap olunmuşlar.

Bir faktı xüsusilə qeyd edək. K. Tarverdyan Miskin Bürcünün dəftərinin üzünü köçürərkən Əzizinin aşağıdakı bayatısını belə qələmə almışdır:

Əzizi havar, havar,
Ölürəm havar, havar.
Biz köçürük dünyadan,
Bu dünya ha var, ha var.

Ancaq onun sonralar eldən topladığı bayatılar arasında bunun tamamiylə ayrı variantı ilə rastlaşırıq:

Aşığam havar, havar,
Çağırırım havar, havar
Ben köçürəm dünyadan
Bu dünyam ha var, ha var.

Yəqin ki gələcəkdə folklorçu alimlərimiz Əzizi kimi sənətkarların bayatılarını toplayıb tərtib edərkən onlar əsərlərinin öz müəllifinə aid edilməsi qayğısına qalacaqlar.

Demək lazımdır ki, Geğam Tarverdiyan bir çox erməni Aşıqlarının ermənicə yazdığı əsərləri də toplayaraq 1937-ci ildə "Erməni aşıqları" adı altında kitab nəşr etdirmişdir.¹

G. Tarverdiyanın aydın, asanlıqla oxuna biləcək bir xətlə yazıya aldığı Azərbaycan Bayatıları 15-nömrəli dəftərdə toplanmışdır.²

Yerevanda Y.Çarens adına ədəbiyyat və incəsənət muzeyində saxlanılan həmin dəftərin üzərində "çap olunmamış bayatılar" sözləri yazılmışdır. Dəftərdə erməni əlifbası ilə köçürülmüş Azərbaycan bayatılarının sayı yüzdən artıqdır. Ancaq bəzi bayatılar iki dəfə yazılmışdır. Əgər bu təkrar nəzərə alınsa, onda bayatıların sayı 91-ə çatır. Dəftərdəki xalq inciləri iki qismə bölünmüşdür. 48-ci səhifədən 55-ə qədər olan dördlüklər "manilər" 55-dən 63-cü səhifəyə kimi olanlar isə "Bayatılar" başlığı altında toplanmışdır. Mənbədəki bayatılar əsasən sevgi motivindədir.

Gedirəm yolum dağdır,
Dörd yanı güllü bağdır.
Çəkərəm yar qəhrini,
Necə ki, çanım sağdır.¹

Burada şikayət ruhlu bayatılar da təsadüf edilir. Xalqın dərdi çoxdur, ancaq o bədbinliyə qapılmayıb, ümidini "xudaya" bağlayır.

Aşiq, naçar ağlama,
Gündür keçər, ağlama.
Qapı bağlayan xuda,
Bir gün açar, ağlama.²

¹ Erməni aşıqları /toplayanı G. Tarverdiya Yerevan, "Haypedhrat" 1937.

² G. Tarverdiyanın arxivi, dəftər № 15. Səh. 48-63.

¹ Yəne orada, dəftər 15. səh 61.

² Yəne orada, dəftər 15. səh. 157.

Mənbədə ağılara da rast gəlmək olur:
Sən məni ağlar qoydun.
Sənəmi dağlar qoydun,
Yıxdın atam evini,
Qapımı bağlar qoydun.³

Bəs mənbədə adı çəkilən manilər haqqında nə demək olar? Manilər Azərbaycan xalqının soy-kökündə iştirak edən qədim qəbilələrdən biridir.

Prof. Mirəli Seyidov yazır ki, güclü qəbilə olan manilərin lili uyğur xalqlarından Bökünün zamanında (759-780 miladi) ümumi dil kimi qəbul edilmişdir. Mani qəbiləsinin yaratdığı şer və mahnılar da bu qəbilənin adı ilə adlanmışdır.⁴

Manilərdə ifadə olunan fikirlər həmin qəbilənin mədəniyyəti, mədəni estetik zövqü, adət-ənənəsi haqqında müəyyən təsvir yaradır.

Manilərin erməni xalqı arasında yayılması uzaq-uzaq keçmişlərdən başlayır. Hələ XVI əsr erməni poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Nahabet Kuçaq Azərbaycan dilində yazmışdır.¹

Bu onu göstərir ki, manilər həl çox-çox əvvəllər ermənilər xalqının arasında geniş yayıldığı üçün, erməni sənətkarları şihi ədəbiyyatının bu növünə biganə qala bilməmiş və onları toplanmışlar.

Elyas Muşəgin 1721-ci ildə yazıya aldığı "Nəğmələr kitabı"nda aşiq şerləri və bayatılarla yanaşı, maninin olması bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir.²

Kələk edər dəm gada,
Çəksə bəndən dəm gada.

Dost dərindən yavriya,
Dəm-dəm gəlir dəm gada.

Bu erməni mənbələrində təsadüf olunan hələlik ilk Azərbaycan manisidir.

Matenadaranda 3443 nömrəli arxivdəki 137-138-ci səhifələrdəki manilər də diqqəti cəlb edir. Üsündə XVIII əsr yazılmışdı, mənbədəki manilərin bir çoxu dini mistik xarakter daşıyır, insanda bədbinlik yaradır:

Gəl bir keç bu dünyadan.
Vaz keç bu dünyadan,
Mənim bu qədər çalışdığım
Payım beş arşın bu dünyadan¹

Manilərin bəziləri bağlama şəklindədir.

G.Tarverdiyanın arxivindəki dəftər Azərbaycan manilərinin küll halında toplandığı hələlik yeganə mənbədir. Burada 40-dan artıq mani toplanmışdır.

Haramı yar, yağı yar,
Qoyunun cənnət bağı, yar.
Şamama sənin olsun,
Ayaqlama tağı yar.²

Manilərdə aşiqin igidliyindən, ülvə məhəbbəti uğrunda hər cür əzab-əziyyətdə, çətinliklərdə dözmək əzmindən və bununla yanaşı vəfasız, əhdini pozan, ilqarına düz çıxmayan, dönlük sevgililərdən də bəhs olunur. Zəmanədən şikayət, vətən həsrəti, qərblilik də manilərdə xüsusi yer tutur.

Şirvanın öz dağları,
Alışib boz dağları.

³ Yəni orada, dəftər 15. səh. 57.

⁴ Mirəli Seyidov. "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları" Bakı "Yazıçı" 1983, səh.312.

¹ Matenadaran, iş N-7716, dəftər 51-52-a, (tarix.1686)

² M.Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı "Yazıçı" 1933, səh.312

¹ Matenadaran . iş N-3443, XVIII əsr. səh.137-138.

² G.Tarverdiyanın arxivi, dəftər 15, səh.51.

Yadına düşər, ağlar,
Qəribin öz dağları.³

Ədəbiyyatşünas alim Əmin Abid yazır ki, minlərcə baya-
taların mövzusu içində "bayatı" kəlməsi işlənmədiyində, "mani",
"mani", "sahni" kəlməsini ehtiva edən nümunələr vardır:

Mahnı mahnının başı,
Mahnı bilməyən naşı.
Gəl bura mahnı deyax,
Qərib yerin yoldaşı.¹

Neçə-neçə əsrlərin sınıbından çıxan manilər erməni mən-
bələrində də bu ənonəyə sadıq qalmış, yəni ayrı-ayrı bəndlərdə
özünün qəbiləvi adını saxlamışdır. Məsələn:

Bu manilər desən bir-birdir²

yaxud:

Küləklər qolumuzdu,
Manilər dilimizdə.
Bizi sevən varmı heç,
Bu kəmbax(t) elimizdə.³

Manilərdə abları çəkilən Gəncə, Şirvan, təbriz, Bağdad və
sair yerlərlə mani qəbiləsinin məsgən saldığını ehtimal etmək
olur.

Çox güman ki, "Mahnı" sözünün özü də bu qədim qəbi-
lənin bizim dövrümüzə qədər gəlib çatmış izi və yadigarıdır.
Əmin Abid yazır ki, ümumiyyətlə, heca vəzninin "yeddili"si ilə
yaradılan dörd misralı müstəqil mənzumələr yalnız Azərbay-
can sahəsində "bayatı" adını daşımaqdadır... qərb türkləri kimi

³ Yeno orada, səh. 52.

¹ Əmin Abid. Türk xalqları ədəbiyyatında "mani" nevi və Azərbaycan
"bayatı"larının xüsusiyyəti. Azərbaycanın öyrənmə yolu 4, sayı 5, Bakı
1930, səh. 13.

² Materialdan N-3443 səh. 138 a, tarix XVIII əsr.

³ G.Tarverdyanın tarixi, dəftər 15, səh. 48.

bu gün Şimali Ruiniyada, Bessarabiyada yaşayan Qakauz
türklərində belə növbə "mani", "məni", "mahni", "mahnu",
"mahna" deyildiyini təsadüf etməkdəyiz.¹

Salman Mümtaz bu fikri daha açıq şəkildə deyir:

"Gəraylı elinin yaratdığı mənzuməyə gəraylı deyildiyi
kimi, əfşarların qoşunlarına da ovşarı deyirlər. Yalnız mani
təhrif olunmuşdur ki, o da mahan elinin düzdüyü düzəmdir.
Mahnı, mahnu, mani hər üçü də mahani deməkdir".² bu müla-
hizələrə əsasən ehtimal etmək olar ki. Erməni mənbələrində
mahnı adı ilə yazıya alınmış dördlüklərin özü də mani qəbiləsi-
nin poetik yaradıcılığının məhsuludur:

Bu dağlar var imiş,
Başlarında qar imiş.
Gedərgidir çeşmələr,
Can dərmanı qar imiş.³

M.Seyidov da qeyd edir ki, Gəray, Qaytac qəbiləsinin ha-
vaları da həmin qəbilələrin adı ilə bu gün də yaşayır. Mani
havasını (melodiyasının) və şer formasının da taleyi bələdir.¹

Manilərdən danışarkən bir neçə cəhəti də qeyd etmək la-
zım gəlir.

Öncə onu deyək ki, manilər təkcə qərd türklərinin v qa-
qauzların deyil, eyni zamanda Azərbaycan şifahi xalq ədəbiy-
yatının qədim növlərindən biridir. Ancaq nədənsə tədqiqatçıla-
rımız manilərə biganə qalmamışlar. Son 30 ildə ədəbiyyatşü-
naslığa, şifahi xalq ədəbiyyatına aid bir sıra kitablar yazılsa da,
həmin kitablarda manilər barəsində heç bir söz deyilməmişdir.

¹ Əmin Abid. Göstərilən əsəri, səh. 13.

² Salman Mümtaz. Göstərilən əsəri. səh. 159.

³ Yerevan Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyi. İş N-51, səh. 16 b.

¹ M.Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı "Yazıçı"
1983, səh. 313.

Halbu ki, hələ 20-ci illərdə görkəmli folklorşünas Hənəfi Zeynalli Azərbaycan şifahi xalq əbədiyyatının mənşəliyindən danışarkən bayatı, bağlama, layla, ağı ilə yanaşı maninin də adını çəkir.²

O, yeri gəldikcə ayrı-ayrı məqalələrində manilərdən danışmışdır.

Erməni mənbələrində təsadüf olunan manilər belə bir məsələni aşkar edir ki, onlar həmişə bayatılarda bir yerdə verilmiş və bayatı adı altında toplanmışdır. Manilərin bayatı adı altında getməsinin bir sıra ictimai-tarixi səbəbləri vardır.

Bunun ilkin səbəbi ondan ibarətdir ki, Bayat qəbiləsi manilərə nisbətən Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdı. Qeyd olunduğu kimi bayatı qəbilələri Şamaxı, Bakı, Göyçay, Şuşa, Ağcabədi, Təbriz ərazilərində, indiki qondarma Ermənistanda cəməskən salmışlar. Səfəvilər sülaləsinin vaxtında da onlar müəyyən mövqeyə malik olmuşlar.¹

Azərbaycan ictimai-mədəni həyatında görkəmli rol oynamış Bayat qəbiləsi yaratdığı şer növü ilə maniləri sıxışdırmış və onların bayatı adı altında yayılmasına səbəb olmuşdur.

Bunun ikinci bir səbəbi ondan ibarətdir ki, bu şer növünün hər ikisi yeddi hecalı, dörd misralı olmuşdur. "Türkcə sözlük" kitabında mani haqqında oxuyuruq. "Mani-çoxu birinci, ikinci və dördüncü misraları uyaklı olan halk qoşuğu".²

Göründüyü kimi onların qafiyələnməsi də eynidir. Bəs bu şer növləri bir-birindən nə ilə seçilir?

Professor M.H.Təhmasib "Kərkük bayatılarından danışarkən yazır ki, bu ədəbi forma (yəni bayatı-Z.Ə.) özünün xüsusi havası ilə çox qədim zamanlardan həm "Bayat" adlı totemi çağırmaq, ona müraciət mərasimlərində də oxunurmuşsa, onda kərkük xoriyatları üçün səciyyəvi olub, sonra unudulmuş kəm səhiylərin kəm yerlərində - bayatının başlanğıcında "Bayat"

² Hənəfi Zeynalli. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən Rasim Tağıyev) Bakı,

¹ Oktay Efendiev. Azerbaydjanskoe qosudarstvo serevidov. Baku. İzdatelstvo Elm. 1981. str. 509.

² Türkcə sözlük. Türk tarix basım evi.-Ankara 1969. səh.509.

adının deyildiyini iddia etmək olar. Görünür zaman keçdikcə bu ənənə pozulmuş, ilk misraların kəm yerlərini təxəllüslə doldurmaq ənənəsi əmələ gəlmişdir.³

Əgər M.H.Təhmasibin bu iddiası qəbul edilsə, onda manilərlə bayatıların fərqi yalnız hər iki şer formasının əvvəlində onların qəbiləvi adlarının çəkilməsindəndir. Görünür bu proses uzun müddət davam etmişdir. Hətta Kuçaqın manilərində də bu təsir qalmışdır.

Maninin mənasın bil,
Gəl bunun ehyasın bil.
İki qazan, dörd qapağ,
Gəl bunun mənasın bil.¹

Mani qəbiləsinin yaratdığı incilərə etinasız yanaşmaq olmaz. Onları üzə çıxarıb, tədqiqatə cəlb etməyin artıq vaxtı çatmışdır.

¹ M.H.Təhmasib. Uzaq ellərin töhfələri haqqında. "Azərbaycan" jurnalı 1969 N-2, səh.200.

² O.Yeganyan.Nahabet Kuçaqın erməni əlifbası ilə yazılmış türkcə sözlükləri. "Matendaranın xəbərləri" N-5, Yerevan 1960.

MUSİQİMİZİN TƏSİR DAİRƏSİ

Dədə-baba yurdumuz olan ulu Uluxanlımın (indiki Masis) Yuxarı Necili (sonralar Nizami) kəndində yaşayarkən tez-tez Yerevan televiziyasından eşidirdim: "Erməni xalq mahnısı "Tello", "Sarı gölin", yaxud, "Uzun dərə" və s.

Öz-özümə fikirləşirdim: Bu xalq mahnılarımızı nə üçün onlar özlərinə çıxırlar? Əgər onlarındırsa, bəs adları nə üçün Azərbaycan dilindədir? Elmi işlə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı erməni qaynaqları, Ermənistan SSR xalq yaradıcılığı evi, Mesrop Maştos adına Ermənistan SSR Əlyazmalar İnstitutu (Matenadaran), Yeqişe Çarens adına Ermənistan SSR ədəbiyyat və incəsənət muzeyində apardığım axtarışlar zamanı bu sualların cavabı təxminən aydınlaşmağa başladı.

Bəli, necə olmuşdu ki, Azərbaycan xalq mahnıları erməni xalq məahnılarına "çevrilmişdir?" Məqalədə bu sualla yanaşı Azərbaycan musiqisinin erməni xalqı arasında tutduğu mövqedən və onun erməni musiqisinə təsirindən danışmaq niyyətindəyik. Bu sualın cavabına keçməzdən əvvəl bir haşiyəyə çıxmaq istərdik.

Folklorşünas Qriqoryanın 1956-cı ildə nəşr etdirdiyi "Erməni şifahi xalq ədəbiyyatı müntəxəbatı" kitabının 272-ci səhifəsində bir bayatı var. Bu el arasında çox işlənən Azərbaycan bayatıdır:

Kəhər at nalı neylər,
Gözəl qız xalı neylər.
Vəfahı yarı olan
Dövləti, malı neylər.

Naməlum tərcüməçi həmin bayatının erməni dilinə çevirmiş və o, erməni xalq nəğməsi – xəgiki adı ilə oxucuya təqdim etmişdi. İnsafən, bayatı çox sərrast tərcümə olunmuş, məzmunu orijinaldakı kimi qalmış və qafiyələr Azərbaycan dilində olduğu kimi saxlanmışdır: nal, xal, mal. xatırladaq ki,

bu bayatı 1940-cı ildə Aşot Qraşi tərəfindən də erməni dilinə tərcümə edilmişdi.

Bayatlarımız erməni şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi adı altında necə nəşr edilmişdirsə, Azərbaycan xalq mahnıları da eyni yolla erməni xalq mahnısı kimi tanınmışdı və tanınır.

Əməkdar elm xadimi professor Mirəli Seyidov 1721-ci ildə yazıya alınmış şeirlərin hamısı: Koroğlu qoşmaları, Dədə Kərəmin şeirləri Nəsiminin, Füzulinin, Şah İsmayıl Xətayinin qəzəlləri o zaman erməni xalqı arasında geniş yayılmış, bəziləri hətta mahnı şəklinə oxunmuşdur. Bu kitabın müqəddiməsini yazan Elyas adlı bir müəllif yazır: "Nəğmələr kitabın"dakı şeirlər xalq (erməni xalqı – Z.Ə.) arasında hava ilə oxunur".

Şübhəsiz ki, mahnılar Azərbaycan xalqının mahnıları idi ki, ermənilər də bunlardan öz məclislərində istifadə edirdilər. Qəzəllərin isə əksəriyyəti muğam üstündə oxunurdu.

Erməni qaynaqlarında Azərbaycan muğamlarının "Mahur" (matenadaran iş № 8084 səh. 6a), "Rast" (3 Matendaran iş № 8084 səh. 94 a) adı altında XVIII əsrdə yazıya alınmış şeirlərə təsadüf olunur. Sözsüz ki, bu şeirlər həmin muğamların üstündə oxunmuşdur.

Muğamlarımız, ümumiyyətlə, Zaqafqaziya da geniş mövqə qazanmışdır. Ədəbiyyatşünas alim, mərhum Dilər Əliyeva yazır ki, «Çoban bayatı», «Rast» «Şüstər», «Çahargah», «Şahnaz», «Səhəri», «Segahı zəbul» və s. mahnı və muğamlar azərbaycanlılar kimi gürcülərin də qəlbini oxşamışdır. Məşhur gürcü şairi A.Qovqavadze şeirlərinə «rast», «segah», «çahargah», «çağır-bayatı» kimi bəşliqlər də vermişdir.

Erməni xalqı Azərbaycan aşıq musiqisindən də geniş istifadə etmişdir. Xaçatur Abovyan yazır ki, hər dəfə qonaq gərdərkən və ya şəhərin içindən keçərkən, fikrimi toplayıb diqqət edirdim ki, görüm xalqım danışdığı və yaxud şənlik etdiyi zaman hansı şeydən daha çox həzz alır. Hər dəfə göürdüm ki, onlar meydana, küçədə, bir kor aşığa elə qulaq asır, elə valeh olur ki, az qalır ağzının suyu axsın... Aşıq da türkcə (azərbaycanca – Z.Ə.) danışır».

Aşığın «türkcə» danışdığı nə ola bilərdi? Ehtimal ki, Azərbaycan bayatılarından, dastanlarından idi. Çünki bu bayatı və dastanlar o qədər sevilirdi ki, camaat onu Ağayanın dediyi kimi «Yeddi gün, yeddi gecə» eşitməklə doymurdu. Aşıq da öz növbəsində dinləyicilərin rəğbətini qazanmaq üçün daha çox bayatı dastan öyrənməli olurdu. Aşığın bu qabiliyyətinə heyran olan Ağayan yazır ki, hərgah bir aşıq «Əsli və Kərəmi», «Abbas və Gülgəzi», «Xurşid və Mehr»i, «Şahmar əmi»ni, «Şah İsmayıl», «Ərəb qızını», «Aşıq Qəribi», «Koroğlunu», «Tutuquşunu» və indi adlarını xatırlamadığım başqa çoxsaylı dastanları tamamilə bilirsə, təsəvvür etmək olar ki, həmin aşığın hafizəsi nə qədər möhkəmdir».

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədər dastanı bilən aşıq onları yalnız nağıl kimi danışsaydı, şübhəsiz, bu dinləyici üçün müəyyən dərəcədə darıxdırıcı, yorucu, bezikdirici olardı. Ancaq bunların aşıq tərəfindən həm söz, həm də sazla, hava ilə ifa olunması dinləyənlərə mənəvi qida verirdi.

Erməni qaynaqlarında zamanın sınağından çıxmış, bu gün də çox səslənən "Apardı sellər Saranı" (Yeşişe Çarens adına ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. İm №51, vərəq 33 b), «Yaxan d İymələ» (yənə orada im №51, vərəq 33 b), «Yeri dam üstə y-ri» (yənə orada im №15, vərəq 25) kimi xalq mahnıları erməni əlifbası ilə yazıya alınaraq qorunub saxlanılır.

Maraqlı cəhət ondadır ki, mahnı necə oxunursa (yəni artırılan əlavə sözlərlə birlikdə) eləcə də yazıya alınmışdır. Məsələn, «Yeri dam üstə yeri» mahnısında

Yeri dam üstə yeri
Ayrı-ayrı qızıl cam üstə yeri
Ayaqların incisə
Ayrı-ayrı çıx sinəm üstə yeri.

Bir mahnını da qeyd etmək yerinə düşər: Azərbaycan xalq mahnısı: "Tello", Yaşı bilinməyən bu mahnını sonralar dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov nota salmışdır.

Araz üstə, buz üstə, Tello
Kabab yanar köz üstə, Tello
Qoy mənə öldürsünlər Tello
Bir ala göz qız üstə, Tello

Nəqarət

Aman Tello
Tello can Tello
Canım Tello
Tello can, Tello

Ancaq "Tello" mahnısının əsas bəndləri arxivdə erməni dilində getmiş, yalnız nəqarəti cüzi dəyişikliklə Azərbaycan dilində "Aman Tello, Tello can, Tello, Şirin Tello, Tellocan, Tello" çalmışdır.

Nalbandyan yazır: "Havaların çoxusu türklərdən (azərbaycanlılardan – Z.Ə.) götürülmüşdür. Mən ermənilərin sakin olduqları bir çox yerləri görmüşəm. Həmişə xalis ermənicə deyilmiş bir şey dinləməyə çalışmışam. Ancaq indiyədək həmin şeyi eşitmək mənə müyəssər olmayıbdir".

Nalbandyanın bu sözləri ermənilərdə mahnı janrının olmamasını və onların uzun əsrlər boyu Azərbaycan mahnılarından istifadə etdiyini təsdiq edir. İstər yazığın fikri, istər erməni qaynaqlarında saxlanan xalq mahnıları istərsə də mahnılarda işlənmiş nəqarət yaxud bu günə qədər qorunub saxlanmış adları "Tello"ların "Sarı gölin"lərin, "Uzun dəre"lərin məhz Azərbaycan xalqından götürüldüyünə əyani sübutdur.

Xatırladaq ki, gürcülər də Azərbaycan xalq mahnılarından geniş istifadə etmişdir. Folklorşünas Vəliyevin tədqiqatından bəlli olur ki, Qancinskareli "Ayrı-ayrı bəri bax, bəri bax", Matinnante isə "o xal nə xaldı" və "Eşitmişəm" nəğmələrini gürcü əlifbası ilə yazıya almışdır.

Ermənilər Azərbaycan mahnılarından həm də oyun havaları kimi istifadə etmişlər, Carens adına Ermənistan SSR

ədəbiyyat və incəsənət muzeyində Tariverdiyanın arxivindəki 19 "q" nömrəli dəftər bu cəhətdən səciyyəvidir. Dəftərin üzərində yazılmışdır: "Azərbaycan sözlərinə erməni xalq oyun havaları". Burada yazıya alınmış mahnıların əsasını bayatılar təşkil edir:

BƏS DEDİN

Abaran üstü çiçək
Oraq gətir gül biçək
Bəs dedin gələrəm bağa sevgilim
Bağda qonaram budağa sevdiiyim
Mən öz yarım tanıram
Ağ üzü qara bircək
Bəs dedin gələrəm bağ arasına
Bağda qonaram budaq arasına.
Bu dərədən xan gedər
Xan gedər xəzan gedər
Ağacda leylək yuva bağlar gedər
Qız sevən oğlan hava bağlar gedər
Həkim cərrah neyləsin
Əcəl gəlib can gedər
Hava buluddur nəm çəkər, nəm çəkər,
Yarım xırdadır qəm çəkər: nəm çəkər.

(Dəftər, 19 q, səh. 33)

Ermənilər Azərbaycan xalq mahnılarından o qədər geniş istifadə etmişlər ki, sonralar bunları özlərinə çıxaraq "Erməni oyun havaları", "Erməni xalq mahnıları" adı altında toplamışlar. Nə zaman yarandığı bilinməsə də bu günə kimi ölməz Rəşidin ifasında dünyanı dolaşmış "Ağacda leylək yuva bağlar gedər. Qız sevən oğlan hava bağlar gedər" xalq mahnımız, necə ola ilər ki, erməni xalq oyun havası olsun?

Azərbaycan mahnılarının ermənilər arasında geniş yayılmasının səbəbi mahnılarımızın melodiyası ilə yanaşı, onlarda tərənnüm olunan yüksək fikirlərdir.

"Laçın", "Tello" xalq mahnılarının əsasını təşkil edən bayatıya nəzər salaq:

Araz üstə, buz üstə,
Kabab yanar köz üstə.
Qoy mənə öldürsünlər
Bir alagöz qız üstə.

Ulu Şorqin Məcnun, Fərhad, Kərəm kimi heyrətləndirici eşq ustadları ən böyük xoşbəxtliyi "alagöz qızların üstə ölmək"də görürlər. Bəli, "şərəfdir yolunda ölmək cananın".

Bələ qüvvətli hissələr xalq mahnılarının təsir dairəsinin genişlənməsində əsas səbəblərdən biri olmuşdur.

Erməni qaynaqlarından aydın olur ki, onlar yuxarıda göstərdiyimiz bayatının hər misrasından sonra əlavə misralar işlətməklə "yeni" mahnı düzəltmişlər:

Araz üstə, buz üstə,
Bu maral, bu ceyran.
Kabab yanar köz üstə,
Bu kişmiş dodağına...

Təəssüf ki, bu mahnının notu hələlik əlimizdə yoxdur.

Yuxarıda deyildiyi kimi, bir çox Azərbaycan xalq mahnılarının mətninin əsasını bayatılar təşkil edir. Bəzən erməni qaynaqlarında "mahnı" başlığı altında toplanmış bayatılara da təsadüf olunur. Yeqişe Çarens adına Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyində toplanmış 270 bayatının bir qismi bu qəbildəndir:

Bu dağlar var imiş,
Başlarında qar imiş.
Gedərgidir çeşmələr,
Can dərmanı qar imiş.

Gül düşdü – nara dəydi,
Palçıq divara dəydi.

Dilin lal olsun sənin,
Nə dedin yara dəydi?

Şirvana yol salaydım,
Karvanı bol salaydım.
O qədər ölməyədim, -
Yar boynuna qol salaydım.

Görünür, mahnı ilə oxunmuş bu bayatılar sonralar erməni arxivlərinə məhz eyni adla daxil olmuşdur.

Ermənilər mahnı kimi oxunan Azərbaycan "Can, gülüm"lərindən də məclislərində geniş istifadə etmişlər. Onların əsasını bayatı təşkil edir və hər bənddən sonra "can gülüm" sözləri işlənir.

Zaman keçdikcə onlar Azərbaycan "Can, gülüm"lərinin təsiri altında öz dillərində "cangülüm"lər yaratmışlar.

Ədəbiyyatşünas Q. Ter Mkrtiçyan "cangülüm"lərdən bəhs edərək yazır: "Bu mahnılar (yəni xalq mahnıları – Ə.Z.) içərisində ilk yeri "vəziyyət mahnıları" tutur ki, onlar "Can, gülüm" adı ilə tanınmışdır. Sevgi mahnılarından sonra duyğu dərinliyi yaxşı mahnılardır. Mahnıları və bədii üslubuna görə bunlar hər yerdə bir hava ilə "Can, gülüm", yaxud "Can dzacıq" deyə təkrar oxuyurlar". O, fikrini əsaslandırmaq üçün nümunələr gətirir. Həmin nümunələrdə qafiyələrin hamısı Azərbaycan dilindədir: bağ, tağ, dağ və s.

Əlbəttə, qafiyələr Azərbaycan dilinin erməni dili üzərində qüvvətli təsirini təsdiq edir.

Bu yerdə istər-istəməz N.Nalbandyanın sözlərini xatırlamaqlı olursan. O, yazırdı: "Yeni dil (aşxarabad) – Ə.Z.) türk dilinin təsirinə qapılıbdır".

Yazıçı P.Proşyan da Azərbaycan "Can gülüm"lərinin təsiri altında bu ədəbi janrın nümunələrini yaratmış və misraların demək olar ki, hamısının sonunda "Can gülüm" sözlərini işləmişdi.

Əsgər Zeynalov
"Hikmət" qəzeti 9 avqust 1991-ci il.

DUSTAQ SƏNƏT NÜMUNƏLƏRİMİZ

İndi erməni qaynaqlarında olan Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, tədqiqata cəlb edilməsi həyatın sirli gedişindən asılıdır...

Bir sıra tarixi, ictimai hadisələrlə əlaqədar olaraq, sayısız-hesabsız Azərbaycan ədəbiyyatı, nümunələri erməni mənbələrinə düşmüşdü. Matenadaranda Y.Çarens adına Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyində, Ermənistan SSR Xalq Yaradıcılığı evində erməni əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan atalar sözləri, bayatıları, dastanları, xalq mahnıları, Nəsimi, Nəimi, Füzuli, Xəstə Qasım, Vaqif və başqa sənətkarların əsərləri qərribəliyə sığmıb.

Bu yazıda oxucuları erməni mənbələrində rast gəldiyimiz Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etmək niyyətindəyik.

Yerevanda Y.Çarens adına Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyinin qusan fondunda Geğam Tarverdiyanın arxivində iş №73, səhifə 8-də dahi Füzulinin,

"Can vermə qəm-eşqə ki. eşq afəti candır,

Eşq afəti can olduğu məşhuri-cahandır".

beytilə başlanan qəzəli saxlanılır. Həmin mənbədə 86 səhifəsində görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin erməni əlifbası ilə yazıya alınmış "Əcəb seyrəngah var Kür qırağında" misrası ilə başlanan qoşmasına rast gəldik. Bu şerə şairin çap olunmuş əsərləri arasında təsadüf olunmur. Erməni əlifbası ilə yazılmış həmin şeri Azərbaycan əlifbası ilə veririk:

Əcəb seyrəngah var Kür qırağında,

Heyif ki, yaşılbaş olmaz bu yerdə.

Dəli könül uca dağlıdar arzular,

Havalanır gədən gəlməz bu yerdə.

Bu yerlərdə kalağay yox, kətan yox,
Sinəm üstə müjkan oxu atan yox,

Gözəllərdə nazi-qəmzə satan yox,
Heç bağı qan maya bulmaz bu yerdə.

Xəbər alsan Vağub nələrdir sana,
Bu dərdi-möhnəti sanasan genə.
Əli nar məmədən üzən kimsədən,
Nə yaxşı sağ qalar, ölməz bu yerdə.

Ancaq xatırladaq ki, Vaqifin nəşr olunmuş əsərlərində bu şerin başqa bir variantı var.

Bəllidir ki, şair Kür qırağının gözəlliklərini dönə-dönə vəsf etmişdir. Onun məşhur “Kür qırağının acəb seyrancahı var”, “Əcəb seyrəngahdı Kür qırağı”, “Siyahel görmədim Kür qırağında” qoşmaları bu qəbildəndir. Çox güman ki, Vaqif ilk dəfə yuxarıdakı üç bəndlilik qoşmanı yazmış, Burada fikrini geniş əhatə etmədiyindən beş bəndlilik ikinci variantı qələmə almışdır:

Siyahel görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə.
Tərən könlüm yənə uca dağlara,
Havalanıb, hərəgiz qonmaz bu yerdə.

yaxud:

Desələr ki, Vaqif, nə oldu sənə,
Rəngi-ruyan dönüb havaya genə.
Əli tər məmədən üzən kimsənə,
Nə yaxşı sağ qalar ölməz bu yerdə.

Bu şerlərin ikinci və sonuncu bəndlərində qafiyələr eynidir: kətan yox, satan yox, satan yox, genə kimsənə. Ancaq eyni olsa da, bəzən mənaca fərqlənir və ayrı-ayrı fikri ifadə edir. Məsələn, birinci şerin sonuncu bəndinin ikinci misrasında “genə” sözü “aralı, gen, uzaq” mənasında işləndiyi halda – “bu dərdi, möhnəti salasan genə” – ikinci variantda “genə” sözü “yənə” – “Zengi yuyin dönüb heyvaya genə” mənasında işlənməmişdi. Şairin adına gəlincə, onun şerlərini yazıya alan

erməni sənətkarları onu tələffüz etdikləri kimi də köçürmüşlər. Ümumiyyətlə, Vaqifin əsərləri erməni xalqı arasında çox geniş yayılmış və bir sıra tədqiqatçılar onun şerlərini erməni mənbələrindən üzə çıxarmışlar. Həmin şerlərdə şairin adı müxtəlif şəkillərdə göstərilmişdir.

Y.Çarens adına Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyində C.Tarverdiyannın arxivində 73 nömrəli işin 16-cı səhifəsində saxlanılan sənət nümunələri içərisində ustad aşıq, el sənətkarı Xəstə Qasımın “Yayılan məni” təcnisi də vardır. Təcnis üç bənddən ibarətdir. Onu oxuculara təqdim edirik.

Payız dərdim, qış möhnətim, yaz mənim,
Hicran tapdaq etdi yayılan məni.
Al əlinə dəsd xəttinə yaz qənim,
Qoyma dərgahından yayılan məni.

Bihustanda yaralıyam, yaralı,
Soruşursan dərdir nədir, yaralı.
Gənc üstünən götürginən yar əli,
Ya əqrəb dişləsin, ya ilan məni.

Qasım bir söz üçün amana gəldi,
Sərraflar dürr üçün amana gəldi,
Sinəm çatmaxnan əmana gəldi,
Daha nə tapdadırsa yayılan məni.

Sonralar nəşr olunmuş kitablarda bu təcnis dörd bənddir.

Payız dərdim, qış möhnətim, yaz mənim,
Hicran tapdaq etdi yayılan məni,
Götür qələm sərxəttimi yaz mənim,
Qoyma dərgahından yayılan məni.

Hüsn içində yar alımsan, yar alım,
Soruşmadın halın nədir yaralım,
Gəncin üstən götürmərim yar əlim,
Ya əqrəb dişləsin, ya ilan məni.

Məhrim olmaz məgər qucub nar əmən,
Sənsiz getməm behiştə mən, narə mən,
Təəccüb qaldım qoynundakı narə mən,
Niyyə atar sərxoş yaya ilən məni.

Xəstə Qasım gördü, əmanə gəldi,
Qovvaslar dürr üçün əmanə gəldi,
Sinəm ox zərbindən əmanə gəldi,
Dəxi nə tapdarsan yayılan məni.

Xəstə Qasım. Bakı. "Gənclik", 1975, səh. 50.

Təcnisləri tutuşdurduqda, təkcə cinaslar yox, həm də misralar da bir-birinə uyğun gəlmir. Mənbədə birinci misrada "Payız dərdin qış möhnətim, yaz qəmim, hicran tapdaq etdi yayılan məni" – kimi getdiyi halda, kitabda "Payız dərdim, qış möhnətim, yaz mənim, hicran tapdaq etdi yayılan məni" kimi getmişdir. Əgər "yaz mənim" deyirsə, hicrandan söhbət açmağa dəyərmi? Yaxud: kitabda təcnisin son bəndinin ilk misrasında da fikir aydın deyildir: "Xəstə Qasım, gördü əmanə gəldi". Nəyi gördü? Nə üçün əmanə gəldi? Bu sualların cavabı mənbədəki təcnisin son bəndində açılır: "Qasım bir söz üçün əmanə gəldi" və ikinci misra ilə çox gözəl səsləşir: "Sərraflar dürr üçün əmanə gəldi". Yəni sərraflar dürr qədrini necə bilirə, Qasım da sözün qədrini elə bilir.

Aşağıdakı variantda isə cinasdan əsər-əlamət qalmamışdı:

Payız dərdim, qış möhnətim, yaz qəmim, ----
Hicran tapdaq etmiş yayılan məni.
Al dəstinə gümüş qələm, yaz kağız,
Qafınan, miminən yayılan məni.

*P.Əfəndiyev, Azərbaycan
şifahi xalq ədəbiyyatı, səh 195.*

Bizcə, erməni əlifbası ilə yazıya alınmış təcnis orijinala daha uyğundur.

Y.Çarens adına Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyinin teatr fondunda G.Tarverdiyanın arxivində 30-cu dəftərdən 50-ci dəftərə qədər Azərbaycan dastanları yazıya alınmışdı. Bu mənbədə toplanmış təxminən 2500 səhifəyə qədər olan «Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Tahir və Zöhrə», «Xəstə Qasım və Ləzgi Əhməd» və s. dastanların hekayət hissələri erməni dilinə tərcümə edilmişdi, şer hissələri isə Azərbaycan dilində yazılmışdı. Yəni həmin muzeyin qusan fondunda 86 nömrəli mənbədə olan «Kərəm və Əsli» və 79 nömrəli mənbədə olan «Koroğlu və Nalbənd oğlu» da bu səpkidə yazıya alınmışdı.

Bəli, erməni mənbələri Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə zəngindir. Ancaq təəssüflər olsun ki, biz vaxtında onların qayğısına qalmamış, yalnız az bir qismini üzə çıxarmışıq. Uzun əsrlər boyu erməni qaynaqlarında yurd salan bu nümunələr həsrətlə öz tədqiqatçılarını gözləmişdi. Mənavi klassik irsimizin indi toplanması, tədqiqata cəlb edilməsi həyatın sirli gedişatından asılıdır...

*Əsgər Zeynalov,
«Bilik» qəzeti, 11 may 1990-cı il.*

90-CI İLİN "QARA YANVAR" I ÜLVİNİN POETİK DUYUMU

*Ömrümü yar dərdim
Gül üzüb yara dərdim.
Düşmən, mənə qıymı sən
Sağalmuz yara dərdim.*

Budur yeni dərslər ili başlanır. Xarici Dillər institutu əziz Ülvini gözləyir. Axı özü deyib:

Ancaq gözlə, gələcəyəm Bir ölümün acığına.

Hələ imtahan sessiyalarında tələbə dostları birinci cavab vermək üçün Ülvini gözləyirdi. Çünki özləri bərk həyəcan keçirirdi.

Yalnız Ülvi savadı, Ülvi iradəsi, inamı, cəsarəti bu həyəcanı aradan qaldırır onların köməyinə gələ bilərdi. Ancaq Ülvi gəlmədi, bəlkə də gələ bilmədi...

Müəllimlərin də gözü qapıda qaldı. Ülvinin cavabı lazım deyildi. Axı kim Ülvini tanımırdı. Onun qiyməti sorğu-sualsız yazılmışdı. Yalnız Ülvinin bir az poetik və siyasi söhbətlərini eşitmək istəyirdilər. Ancaq Ülvi gəlmədi, bəlkə də gələ bilmədi.

Bibisi Almazla həmişə Ülvi haqqında söhbət edərkən, sözünün sonunda oğlunun ölməzliyinə inanaraq deyir:

«Eh Ülvidir də, nə deyəsən?»

Bəli Ülvidir də nə deyəsən, gəlmədi, gəlmədi... Ülvinin «Ülvi duyğular»-ını oxuyuram. Dönə-dönə.

Hər dəfə oxuduqca gözlərim önündə yeni poetik deyimlər və çalarlar açılır. Onun yaradıcılıq «məni», qeydsiz-şərtsiz təsdiq edir ki, «həyat üçün doğulub», Vətən üçün 20 yaşında ölən bu şair zamanı vaxtından xeyli əvvəl qabaqlamışdı.

Dahi Füzulinin Vaqif poeziyası vasitəsilə göylərdən, xeyallar aləmindən yerə enmiş məhəbbət poeziyası, eşq dünyası sanki bütövlükdə Ülvi poeziyasına hopmuşdur. Ancaq Ülvi bəzən həm Füzuli hicramını, həm də Vaqif vüsəlini özünə birləşdirir:

Başımı dizinin üstünə qoyub, Uyuya-uyuya öləydim kaş ki!
Gözəl dizinin üstünə baş qoyan aşıq əbədiyyətə qovuşur.
Səhri, nağıllı bir əbədiyyətə.

Bir vaxt xoşbəxt idik necə, ilahi, gözlərin gözümdə, əlin alimdə deyənlər şair sevgilisilə keçirdiyi xoş çağları xatırlayır. Haqiqi aşıqlar lazım gəldikdə üzr istəməyi də bacarır:

Səni incitmişəm, dilim qurusun, bağışla, bağışla, bağışla mənə.

Ancaq bununla belə şair ümitsizliyə qapılmır. Gəldiyi son nəticə:

Nə qədər küssən də, mən dönməyəcəyəm, yenə minnətinə özüm gələcəm.

Şair vüsəl işığıyla, vüsəl ümidilə yaşayır. Çünki yaxşı başa düşür ki, «dərdə ümid qalandır». Xalqda qədimdən bəri nə qədər yüksək keyfiyyətlər varsa, hamısı Ülvinin ürəyində birləşib, «ələsgər sazının havasından tutmuş Şəhriyar şerinin nəvasına qədər».

Səttər xan hədəsi, Cavanşir bəhsi, Koroğlu gərdişi, Nəsimi səsi, Xətayi cürəti, Nəbi gülləsi, Babək qılıncının davasıdır o. Buna görə də cərrahiyyə əməliyyatı aparıb, ürəyi dəyişdirən həkimlərə müraciət edərkən yazır ki: fəlakətə düşənlərin sayı-hesabı yoxdur astıyaqlar, sezarlar, babəklər, otellolar kimi.

Sərinlik arama dayaz sularda, sərinlik bulağın gözündə olur.

Bu «xəstə» ürəyin duyumudur. Bəzən həmin «ürək» elə təbiət lövhəsi yaradır ki, insan dünyanın bütün dərd-qəmini unudub o yerdə olmaq istəyir:

Sahilində dayandığım dağ çayı aram-aram səndən nağıl danışır. Durnaların qaqqıltısı göylərdə ətəklənib qərib-qərib doluşur.

Dəfələrlə işlənmiş ifadələrə yeni məna vermək Ülvi yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Tər bənövşə yenə boyunu əyibdi, yoxsa bizlə görüşündən utanır.

Qurbanidə:

Ayrılıqımı çəkib boynun əyirdi, heç yerdə görmədim düz bənövşəni.

Əgər Qurbanidə bənövşə «hicrandan» boynunun bükübsə, Ülvədə həyədan, abırdan ismətdən boynunu büküb. Budur Ülvi sənətkarlığı hər sənətkarın özünəməxsus deyim, duyum tərzini, bunları birləşdirən oxşar cəhətlər də var.

Hər iki şerə bənövşənin «boynun əyməsi» sual şəklində qoyulur: «ayrılıqımı?», «yoxsa?..» cavab oxucuların mühakimə

məsinə verilir. Şerhlərin ikisində də ahəngdarlıq (heca) cəyni ölçüdədir.

Ülvinin «Dan yeri sökülür, közərir bulud, yaşıl çöllər qırmaızıya boyanır» – misraları Abbas Səhhətin məşhur «Yay səhəri» şerindəki «Od tutub qırmızı atəşlə yenə üfük, səfəqin qırmızı rəngliyə alovlandı üfük» misraları ilə səsləşir. Əgər romantik Səhhətdə günəşlə bağlı hadisə səma fonunda baş verisə, Ülvi onu torpaqla bağlayır: «Yaşıl çöllər qırmızıya boyanır».

"Gecə keçir, ay da sönür şam kimi, üşüyürəm, yoxdur səndən" bir səda misraları isə istər-istəməz yada salır.

Romantik gecənin eşq yolçuları. Bəlkə məşuqələr aşiqilər gözəltməkdən zövq alırlar.

Folklor Göyçə malahında doğulmuş Ülvinin qanına, canına, iliyinə işləmişdi. Ülvi şerhlərinin çoxu elə bil ki, el tərəfindən yaradılmış qoşmadır, gəraylıdır, bayatıdır.

Oxuyur «Sarıtel»dən, «Dübeyti», «Dilqəmindən», Ürəkləri odlayan, Odlanan «Kərəmi»dən.

Bu dördlük bütün tələblərə cavab verən bayatıdır. Saz havaları üstündə «köklənmiş» bayatı! Ülvi təkcə xalq şeri ruhunda yazmaqla kifayətlənməyib, həm də yaradıcılığında folklorlardan istifadə etmişdir. Onun «Ömür yolu» poemalarındakı el-bayatları bu qəbildəndir.

Balam mənim gülümdür, gülümdür, bülbülümdür. Ölsə analar ölsün. Bala ölmək zülümüdür.

Al, çax, fələk! Gülləni al, çax fələk! Namərdə meydan verən, namərddən alçaq fələk!

Bir misranı da qeyd etmək yerinə düşər: «Əlvida demişəm, yenə deyirəm». Sanki şair kiminləsə söhbət edir: «Demişəm yenə deyirəm». Xalq ruhuna bu qədər də yaxın olmaq tamam olur. artıq ikinci ildir ki, Ülvinin ad günü Ülvisiz keçir. Ancaq c. nə zamansa qayıdacaq, heç olmasa ad günlərinin birinə...

Bütün dost-tanışları, əzizləri inanırlar ki, Ülvi qayıdacaq, bir ölümin acığına. Bəlkə əsərlərinin küliyyətiylə... ya da canından keçdiyi azadlığın tam əldə edildiyi gündə...

HEYRƏT, EY BÜT...

Ulduz sayaraq gözləmişəm hər gecə yarı,
Gec gəlmədədir yar, yenə olmuş gecə yarı.

Şahriyar

Gecə keçir, ay da sönür şam kimi,
Üşüyürəm, yoxdur səndən bir səda.

Ülvi

Aşiqlər var ki, sevgilisini intizarda qoymaqdan və ona cəfa verməkdən zövq alır.

Elə aşiq də var ki, sevgilisiz "çəkdiyi nəfəsin anını da hədəv getmiş" sanır.

Bir aşiq də var... Yox, yox belə aşiqi yalnız xəyallar aləmində təsəvvür etmək olar. Görəsən, eşq dünyasının ən yüksək zirvəsini yaradan qoca Şorqin böyük Füzulisi belə bir "vəfa ilahəsinin" varlığını və ya olacağını heç olmasa xəyalından keçirmişdimi?

Yoxsa elə "Məcnuna eşq dərşini mən özüm elan etmişəm" və yaxud "Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var, aşiqi sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var" deməklə qürrelənmişdi...

Yəqin ki, söhbətin kimdən getdiyi aydıdır: adı çəkiləndən hər bir azərbaycanlının sədaqət rəmzi kimi pərəstis etdiyi – Fərizə!

İlahi, o insan idi, yoxsa büt? Kim bilir, bəlkə antik dövrdə belə insanı büt sayıb, ona sitayiş ediblər? Zaman keçdikcə onun böyüklüyünü duyub, heyrlənib, dönə-dönə deyirsən. "Heyrət ey büt, heyrət, miñ heyrət!" tək biz yox, zaman keçdikcə, dünya xalqları sizin qəbrinizi ziyarət edib deyəcəklər. "Heyrət, ey büt!"

Fərizə! Millətin nəmus tacı!

Fərizə! Məncə, əgər hər hansı xalqın heç bir qızı olsaydı, o xalqın dünyada alın-açıq yaşamağa haqqı olardı.

Nə zamansa öz xəbərim də olmadan qəlbimin dərinliyində Fərizə haqqında ağıma bir fikir gəlmişdi: “Sizin üçün dünyada bir İlham var idi. İlhamın söndüyü yerdə, deməli, sizin üçün də həyat qurtarırdı!”. Demək olar ki, həmin fikir hər gün xəyalımdan keçir.

Həyatı, eşqi, ailə səadətini ən yüksək zirvəsini belə gördünüz Fərizə! Bunu ancaq siz görə bildiniz. Çünki bu sizin ananızın halal südündən, atanızın halal çörəyindən irəli gəlirdi.

İlhamın qoluna sığınmış bu cansız qızda nə qədər böyük bir ürək varmış, İlahi!

Başı göylərdən nəm çəkən dağlar da hardasa bir yerə, bir ocağa söykənir. Bibiniz oğlu Çərkeş müəllimin imperiyanın Bakıda və Tiflisdə törətdiyi vəhşiliyə etiraz əlaməti olaraq, Bakıdan Tiflisə qədər etdiyi təxminən 500 km. Piyada yürüş, həmin ocağın vətənpərvərliyinin atəşliliyini, köklülüyünü, böyüklüyünü və duruluğunu bir daha təsdiq etdi.

Həyatın romantik çağlarında bir sıra dahilərin simasında insan özünə büt axtarır.

Ancaq ağıma belə gəlmir ki, özündən xeyli kiçik adamlar onun üçün bütə çevriləcəklər – Ülvə və Fərizə kimi!

Bakıda 1990-cı il yanvarın 19-20-də olan hadisələr bütöv bir hadisə idisə, Fərizə faciəsi bundan doğmuş sanki tamamilə başqa bir hadisə idi. Bəlkə bu faciə hadisələrin əfsanəsi idi...

Bəli, Fərizə artıq əfsanəyə çevrilib. Bu əfsanə günbə-gün genişləniş öz layiqli mövqeyini qazanmaqdadır. Fərizə ilə bağlı eşitdiyim iki hadisəni xatırlayıram.

Bir dəfə tibb elmləri namizədi, nəci bə insan, gözəl həkim Asiya xanımla söhbət edirdim. Söhbət hələ yaraları qaysaqlanmış 20 yanvar hadisələrindən gedirdi. O, dedi: “Fərizəni Şəhidlər xiyabanında dəfn etməyə icazə vermirdilər. Tibb arayış istəyirdilər ki, o da həqiqətən güllə yarasından həlak olmuşdur. Qohumları gəlmişdi. Həkimlərlə köməkləşib, nə lazım idisə düzəldib verdik”. Beləliklə Fərizə İlhamla bir yerdə dəfn edildi.

İstər-istəməz düşünürsən: “Nə yaxşı ki, qayğıkeş və təəsübkeş insanlar da var. Yoxsa dirimiz də urvatsız olardı, ölümüz də”.

Digər bir nəfər söhbət etdi ki, Fərizə sirkəni (zəhərəvəzi) içəndən sonra ona baxan həkim heyətlə demişdi: “Birinci adam görürəm ki, sirkəni axıra qədər içibdir”.

Zəhəri içmişdi o axıradək.

Bu son arzusuydu, çataydı gərək.

Məcnun Leylidən ötrü səhralarda vəhşi heyvanlara yoldaş olmuşdu, ancaq yaşayırdı. Kərəm Əsli yolunda Ərzurumun qarlı-boranlı dağlarını keçmək üçün min bir əziyyət çəkirdi, ancaq yaşayırdı.

Sevğililər də onlar kimi. Əzab çəksə belə, ancaq yaşayırdı.

Fərizə isə İlhamla qovuşmaq üçün “Əbədiyyət camını” axıra kimi içdi. Yarımçıq içmədi ki onu xilas edə bilərlər və arzusuna çatıb bilməz. Bu mənada Fərizə Şərq ədəbiyyatında məhəbbət yolçularının hamısından yüksəkdə durur. Öz sevgilisi üçün insana bir dəyə verilmiş həyata 20 yaşında nöqtə qoymaq. Ömrün ən qaynar çağlarında!

Fərizə yatmadı İlham gözlədi.

Gözündə min arzu, min kam gözlədi.

Gördü ki, taleyi gətirmədi düz.

Dedi ki, bir yerdə olmalıyıq biz...

Deyirlər torpaq hallahq sevir, torpaq natəmizlik götürmür.

Bəlkə Hamamlıdan (Spitakdan) azərbaycanlılar – əsl sakinlər qovular-qovulmaz zəlzələnin başlanması da bununla əlaqədar idi? Bəlkə o dərələr, dağlar qəzəbini, nifrətini bununla bildirmək istəmişdi? Bir də deyirlər ki, zəlzələnin ən qaynar nöqtəsi Hamamlıda olmuşdur. Belə də sədaqətli torpaq olar? Buna görə də insan o yerlərə iqiqat səcdə qılmaq istəyir. Çünki Fərizəni də o torpaq yetirmişdi. Bəli, vəfalı torpaq, vəfalı Fərizəni yetirmişdi.

O yerlər bizim üçün müqəddəsdir. Həmişəlik müqəddəs. Nə qədər ki, Azərbaycan xalqı yaşayır. Fərizə o yerdə dünyaya göz açdığı üçün. Kim bilir ki, bəlkə o qayalar hələ Bağda xalanın Fərizəyə çaldığı laylaları xatırlayır? Ona görə sükuta dalıb? Bəlkə də əcburi surətdə öz isti ocaqlarını tərək etmiş qədim elin gəlməyini həsrətlə gözləyir? Ona görə gözləri yol çəkir?

1843-cü il sentyabr ayının 4-də Viktor Hüqonun qızı Leopoldina 6 ay əvvəl ailə qurduğu Vakeri ilə Sena çayında gəzintiye çıxarkən qayıq çevrilir, hər ikisi suda boğulur. Onların ikisini də bir yerdə dəfn edirlər. Hüqo şərlərinin birində romantik arzular ilə onlara belə xeyirdua verir. "Məzarda xoşbəxt olun, harda ki, yatırsınız, yatın, ey əziz oğlum, yanında əziz qızım", yaxud: "Yaşayın siz, sevin siz, əbədi xoşbəxt olun, əf, dalğın mələklərim, uğurlar olsun sizə!"

Mən sizə böyük Hüqonun qızına və kürəkəninə dilədiyi xoşbəxtliyi arzulayıram, Fərizə! Əgər doğurdan da belə bir "sirli xoşbəxtlik" mövcuddursa, onda mən bir daha deyirəm: "Xoşbəxt ol, ilham, xoşbəxt ol, Fərizə!" Vətən yolunda əbədiyyətə qovuşanlar xoşbəxt deyilmi? ...

Əsgər Zeynalov

"Hikmət" qəzeti, 29 yanvar 1993-cü il.

Azərbaycan gənclərinin qəhrəmanlıq rəmzinə çevrilmiş Ülvi Bünyadzadə yaşasaydı, bu sentyabrda iyirmi iki yaş olardı. Xalqını, torpağını canından da artıq sevmə bu istedadlı gənc şairi qanlı sovet ordusu qara yanvar gecəsində başqa yurdsevərləri-mizlə yanaşı qətlə yetirdi. Ülvi Bünyadzadə Xarici Dillər İnstitutunun sevimli tələbələrindən biri idi. Şərləri çoxtiraajlı «Bilik» qəzetində çap olunardı. Lakin həddindən artıq təvazökar olduğundan onu tanıyan müəllimlər və tələbə yoldaşları bilmirdilər ki, onun neçə kitablıq şərləri var. Çap etdirməyə isə tələsməzdi. Şərlərinin birində yazmışdı:

*Ancaq gözlə, gəlməliyəm
Bir ölümün acığına.*

Bəli o gəldi. Ölümündən sonra ölümsüz şərləriylə əbədiyyətə qovuşdu. Ülvi duyğularıyla andına sadıq qaldı.

Oxucularu təqdim etdiyimiz bu yazının müəllfləri Ülvinə yaxşı tanıdıqlarından, onların ürək sözlərinin səmimiyyətinə inanır və fikirlərinə şərik çıxırıq.

Yusif Savalan.

1990-cı il, noyabr ayının 23-ü idi. A.M.Şərifzadə adına aktyor evində məlum hadisələrin qurbanı olmuş yazıçı Fərman Kərimzadə və şair Hafiz Baxışın xatirəsi gecəsi keçirilirdi. İlk çıxış edən şair Nəriman Həsənzadə şahid, tələbə-şair Ülvi Bünyadzadənin və onun yeni nəşr edilmiş «Ülvi duyğularım» kitabının adını çəkdi.

Əlbəttə, bu təsadüf deyildi. Fərmanın da, Hafizin də, Ülvinin də ölüm fərmanı yaş idi.

Fərman bayatı vaxtıydı:

*Vedinin yanı dağlar,
Üroyi, canı dağlar,*

Burda bir el var idi,
Siz deyın, hanı dađlar?

Sonra özü də olmadı.

Ülvi Basarkeçər elinin övladı idi. O, duyğular beşiyinin «Yanıq Kərəmi», «Misir», «Cəngi» üstündə yırgalandığı ürəyi odla, alovla, ataşlə dolu həmişə narahat, səbirsiz, nakam bir diyarda Göyçə mahalında doğulmuşdu.

Dövrən namərdə üz çevirəndə Göyçə Ülvisiz, Ülvi Göyçə-siz qaldı. Ülvi şerlərinin birində anda dönən misralar yazdı:

Həyat üçün doğulmuşuq,
Vətən üçün ölməliyik.

Bu misralar həm Ülvi yaradıcılığı üçün, həm də azadlıq yolunda həlak olmuş şəhidlərimizin ömür salnamələri üçün bir epiqraf oldu. Vətən haqqında saysız-hesabsız şerlər yazılsa da, Ülvinin öz Vətən duyumu vardı.

Bizim yerdə qar gözləri üşütmür.
Bizim yerdə çiçək kimi ələnir.

Ülvi kimi güclü hissiyata malik azadlıq fədaisi olan bir şair yarı bölünmüş Azərbaycanın dərindən kənardə qala bilər-dimi?

O taydan Savalan, bu taydan Qoşqar,
Buludlar başından körpü salıbdır.
Bu mənfur dirəklər, acı tikanlar,
Bilmirəm, heç kimdən miras qalıbdır.

Yəqin ki, tarix o dirəkləri, «acı tikanları» salanların qə-birlərini də mühakimə edəcəkdir. Daşkəsənin kəsilib tökülən me-şələrindən də, Əfqanıstanda həlak olan Azərbaycan oğulların-dan da o, eyni ürək yanğısıyla danışır.

Ülvi rüşvətخورluğa «pulu görəndə gözləri pişik gözü kimi işaran», «pulu alıb canını əzrayılın caynağına verən» rüşvət-خورlara qarşı da amansız idi.

Onun gəldiyi son nəticə:

Adamın başına nə gəlsə heyhat,
Artıq tamahından, nəfsindən gəlir.

...Ülvi və sevgi... Ülvinin eşq aləmi, eşq dünyası. Onun se-vgi poeziyasında Füzuli hicramı yox, Xəyyam vüsali var, Vaqi-fin gözəllik aləmi var.

Dedim tutaq gəl, əl-ələ,
Varaq gedək bizim elə.
Məni söydu ... gülə-gülə
Belə söyüş görməmişdim.

Adətdir, deyərlər: «gözəlin «çor» deməyi də «can» kimi səslənir». Ülvi isə buna yeni məna vermişdi: «Belə söyüş-gör-məmişdim».

Qız qalarsan, qarıyarsan yazıqsan,
Gözləmə, gözləmə məni gözləmə.

Bəlkə də o, vəfali Ülvinə gözləyir. Dostları da həmçinin. Çünki Ülvinin özü deyir ki:

Ancaq gözlə, gəlməliyəm,
Bir ölümün acığına.

Ülvi və ölüm... Ülvi şerlərini oxuduqca hiss edirsən ki, o, ölümün yaxınlaşdığını duymuşdu. İnsan heyrat edir, dəhşətə gəlir. Axı 20-21 yaş gəncliyin ən güclü romantik çağlarıdır. Ömrün çiçəkliliyində insanın ağına ölüm gəlmir, heç yuxusuna da girmir. Ancaq Ülvi duymuşdu. bəlkə ona görə ki, Ülvinin özünün dediyi kimi:

Bilin, daşdan deyil mənim ürəyim,
Ələsgər sazının havasıdır o.

Bəlkə də bu dahilərə verilən ilahi vergidi. Məşhur fransız riyaziyyatçısı Evarist Qalua ölümündən 3 saat əvvəl riyaziyyatla məşğul olur və 21 yaşında Ülvi yaşında dueldə həlak olur.

Bəlkə buna görə daxildən gələn səs diqtə edirdi ki:

Bu ocağın kor çırağı,
Yanmayacaq işığıyam.
Əlvida demişəm, yenə deyirəm,
Neyləyəcəm daha səni, əlvida.

Daha sonra:

...Səbirsiz olsa da sənin gül oğlun,
Səbrlə duracaq qəbrim ayrı-ayrı ana.

Ülvi şerlərinin birinin əvvəlində «Gəlmişəm son dəfə biz qoşa gözək, bizdən qalan qoşa izə əlvida» deyərək «Ağ suyunda üzən buza əlvida», «Sevdiyim o ala gözə əlvida» misrəli ilə bitir.

Bibisi Almazın söhbətindən: Ülvi gecələr daha çox işləyirdi. Böyüklərdən kimsə gəlib ona yatmağı təklif edirdi: «Nağil oxuyuram» deyirdi. Mən imkan yaradıb istərdim ki, o çox yazıb-yaratsın. Mənim də ürəyimə dammışdı ki, o çox yaşamayacaq. Ancaq belə tezliklə yox.

Bəlkə Ülvi ona görə «sizə əlvida» qarşısını onu yaxşı duyan bibisi duyacaqdı...

Ülvi və sənətkarlıq. Zəngin Azərbaycan poeziyası kəhəkəşanında təzə söz demək olduqca çətindir. Ancaq tale Ülviyə elə bir vəhy bəxş etmişdi ki, özündən asılı olmayaraq bu onun qəlbindən doğmuşdu.

Kirpiklərim milə dönüb hərənlənir.

Kirpiklər həmişə oxa bənzədilib. Ancaq kipriyin milə bənzədilməsi, bu, Ülvi deyimidir.

Dərdə ümid qalandır.
Sevgi yağır gözlərin.

Dərd insanı qucaqlayıbdır. O, dərdin içində itib-batır. Ancaq haradasa, nə vaxtsa, həyata keçəcək bir ümid dərdə dözmək üçün təsəlli verir və sanki deyir: Döz, axırı yaxşı olar. Və buna görə də Ülvi yazır: Dərdə ümid qalandır.

Ya da Əfqanıstanda həlak olan azərbaycanlı oğullarına həsr etdiyi poemada:

Əcəl sizi qılıqlayıb
Yuvanızdan hara saldı.

Əcəl insanı qılıqlamır. O, birdən gəlir, nə qədər yalvarsa da hələ qarşıda nə qədər arzuları olduğunu söyləyəndə öz işini görür. Nə cavana baxır, nə qocaya.

Ancaq Ülvinin duyğusu ilə baxsaq, həqiqətən onları «əcəl qılıqlayırdı». Əcəl onları qılıqlayıb əvvəl Moskvaya, yaxud Orta Asiya oradan işə Əfqanıstana aparırdı. Bu qılığın altında 70-80 faiz boş vədlər dururdu. Guya hərbi xidməti qurtarıqdan sonra onlara xüsusi imtiyazlar veriləcək. Çox əfsus ki, açılmağı qadağan edilmiş tabutlar, yarımcan oğullar geri qayıtdırdılar...

«Üvi duyğularım» kitabı azadlıq cəngavəri, Ülvinin namərd gülləsindən sınımış qələmindən süzülüb gələn yaradıcılığının bir hissəsidir. Onun «qaynar təbində» nə qədər deyilməmiş söz qaldı. Ancaq bu kitab həm də Ülvinin yazdıqlarının bir hissəsidir. Onun ingilis ədəbiyyatından gözəl tərcümələri var. Onun yaradıcılıq irsindən bir povesti, 20-dən artıq hekayəsi, 3 dram əsəri qalıb. Əlbəttə, Ülvinin külliyyatını səbirsizliklə gözləyirik.

...Uzaq ulduzların işığı bizə çox sonralar çatır.

Əsgər Zeynullova
«Dədəm Qorqud» qəzeti, 16-23 oktyabr 1991-ci il.

ONLAR QAYIDACAQLAR

Qızların dünyaya göz açan zaman,
Bəlkə də olmuşam bir az pərişan.
İndi peşimanam, söyləyim sizə –
Mənə bir dərs verdi o büt Fərizə.

Bəli, Siz elə bir dərs verdiniz ki, buna heç bir məktəbin gücü çatmazdı.

Sizin üçün dünyada bir İlham vardı. İlham söndüyü yerdə, deməli, Sizin üçün də həyat qurtarırdı.

Fərizə yatmadı, İlham gözlədi,
Gözündə min arzu, min kam gözlədi.
Gördü ki, taleyi gətirmədi düz,
Dedi ki, bir yerdə olmalıyıq biz.

Mən Sizin ananızı görmək istəyirdim. Yəqin ki, bu arzuda olanların say-hesabı yoxdur. Sizin kimi övladı dünyaya bəxş etmiş ananı hamı görmək istəyir.

Ananızı gördüm. Üz-gözündən nur yağır. Əsl dağ təbiəti, çeşmələrin saf büllurluğu var bu anada. Səmimiyyət, sədaqət, həya, ismət, məğrurluq, bir sözlə, xalqa xas olan bütün gözəl cizgilər Bağda ananın simasında cəmlənmişdir. Əgər Azərbaycan qadınının ümumiləşmiş heykəli qoyulsa, onda heç fikirləşmədən Bağda ananın heykəlini ucaltmağı lazım bilərdim. Bu qadın Azərbaycan qadınlarının ən gözəl xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirir. Bağda ananı görəndən sonra öz-özümə dedim ki, məhz belə ana Fərizə kimi vəfa rəmzini dünyaya bəxş edə bilərdi...

Bəli, doğma məktəb, müəllimlər, qonaqlar, gözləsələr də, İlahmla Fərizə onlarla görüşə gəlmədi. Yalnız qudalar – İlhamın və Fərizənin anaları gəlmişdilər. Bəlkə Şərq övladları olan bu gənclər valideynləri olan yerə qoşa gəlməkdən utanmışdılar... Bəlkə də...

Televiziya və radio proqramında demək olar ki, konsertdən başqa bir şey tapılmadığı bu ildə xalqın əzizi, dünya şöhrətli bir müğənni susmuşdu. Axı, dünyanın hər yerində konsertinə «Azərbaycan» mahnısı ilə başlayan vətənpərvər Zeynəb Şəhidlərimizin yaralarının qaysaqlamadığı, bir xeyli torpağımızın əldən getdiyi, yaxud onun tam hüquqlu sahibi olmadığımız bir dövrdə necə oxuya bilərdi?!

Yaşa, Zeynəb, yaşa! Allah Sizə ömür versin. İndi biz daha inanırıq ki, Ülvi də qayidacaq, İlham da Fərizə də və Azadlıq yolunda həlak olmuş bütün şəhidlərimiz də, Sizin «Şəhidlər» mahnınızın qanadlarında...

*Əsgər Zeynalov,
«Həqiqət» qəzeti, 22 yanvar 1991-ci il.*

YAZILDI TARİXƏ QARA BİR XƏTLƏ 90-CI İLİN QARA YANVARI

*Bizim əldən gələn dərnə,
Bizim ellər yerindəmi?*

Eysan bu sözlərdən səksəndi. Bir də yadına düşdü ki, özü də o ellərlə birlikdə gəlmişdi. Gözləri önündə o ellər, o obalar, bir də doğma yerləri məcburi tərk edərkən şahidi olduğu son hadisələr canlandı...

1988-ci ilin noyabr ayının 29-da ermənilər Basarkeçər rayonunun Kərkibaşı kəndinə hücum etdilər. Bir neçə ev yandırdılar. Camaat birtəhər hücumun qarşısınıq ala bildi.

Azərbaycan DİN-in o zamankı müavini Məmmədov verəliyi ilə daha da gərginləşdi. Böyük bir kütlə ilə kəndə hücum edildi. Ətrafdakı erməni kəndlərinin hamısı onlara kömək edirdi. İlk atəşi onlar açdı. Biz caab verdik. Onlar rəhbərliklə qrup şəklində hücum edirdilər. Yalnız silah gücünə onları geri oturduq. Xeyli zərər çəkdik, 2-3 nəfər erməni öldürüldü...

Noyabrın 28-də rayon rəhbərləri gəlib dedi ki, yalnız bir çamadanı götürüb çıxın. Mal-qaranı da yığdılar ki, pulunu sonra verərik...

Kəndin yaşlı sakini Tamam İlyasova kövrəlib dedi ki, mənim oğlum yoxdu, bir qızım var, nə edim, indi təzədən harada yurd salım? RİK-nin sədr müavini Sarkisyan əlib Gədəbəy dağlarını göstərib dedi: «Sizin vətən bax, o dağın o tərəsidir».

Evlərinizi Qarabağın kəndlərinin birinə dəyişdirib, elliklə ora getmək istəyirdik. Ancaq imkan verilmədi. Böyük çətinlikdən sonra dekabrın 6-da Şamaxora gəldik. Sonra Bakıya gəlib bir otaqlı bu evi aldım. Uzun get-gəldən sonra mayın 16-da qeydiyyatda düşdük. Nə qədər yerə dəydim, işə götürülmədilər. Xırdalan körpü tikinti idarəsində dedilər ki, bizə tapşırıq verilib. Ermənistandan gələnləri işə götürməyək. Çünki onları köçürəcəklər. Ara işləri ilə məşğul olmağa başladım. Xərratlığı, dülğorliyi, rəngsazlığı bacarırdım...

Yazıldı tarixə 20-si yanvar,
Qanlar su yerinə axdı. O ki var,
Yerlər də, göylər də dilədi aman,
Namərdlər heç kəsə vermədi aman.

1990-cı il Yanvarın 19-da Eysan işə getdi. Xüsusi iş götürüb işləyirdi. İşdən sonra Xutorda yaşayan atası ilə gəlmişdi. Televiziya verilişi birdən-birə kəsildə küçəyə çıxdı. Sözü Eysanın özünə verək: «Mən Xutordan 1-ci mikrayona gəldim. Biləcəri yolunun üstündə maşınlarla yolu kəsmiş camaatın bu vəziyyəti mənə çox pis təsir etdi. Qəti qərara gəldim ki, camaatla birlikdə olmalıyam. Cəbhənin adamlarından biri gəlib dedi ki, təlestudiyani partladılar, şəhərə soxulub camaatı da qıra bilərlər, dağılımaq lazımdır. Çox az adam getdi. Təxminən gecə saat 12-yə qalırdı, bir də gördük Sumqayıt yolu ilə bir BTR gəlir. Hamı əl-ələ verib aşağı əyildi. BTR gəlib lap yaxında dayandı. Ancaq mikrorayonlardan gələn BTR-lər xəbərdarlıq etmədən camaatı qırmağa başladı. Sonra da maşınları dağıdıb güllə yağdırmağa başladılar.

Mən orduda olmuşdum. İnanmırdım ki, camaatı belə biçərlər. Təxminən saat birin yarısı tanklar, BTR-lər Tbilisi prospektinə hərəkət etməyə başladı. İndi baş açma bilmirəm ki, tanklar dairəvi hərəkət edirdi, ya onların sayı belə çox idi ki, hər tərəfdən axıb gəlirdi?

Biz Qanlı meydan (11-ci ordu) tərəfdə çörək köşkünün yanındakı binanın 3-cü blokunun 1-ci mərtəbəsinə 3 nəfəri aparıldıq. İçəri çatanda onlar artıq keçinmişdi. Sonra 6-7 nəfər yaralı aparıldıq.

Sonuncu dəfə Tbilisi prospektindən gələn tankdan 1-ci mikrorayondakı taxta mağazanın yanında bir oğlan vurdular. Tank keçdi, biz dörd nəfər onu götürmək üçün yüyürdük. Həmin tankın üstündəki «soldat2 avtomatı üstümüzdə çevirdi. O, avtomatı çevirəndə mən cəld fırlanıb piket qurulmuş maşının altına girdim. Onda hiss etdim ki, nə işə qıçımda istilik var. Əlimi vurdum, gördüm ki, güllə 2 yerdən qıçıma dəyib keçib, sümüyə toxunmayıb. Tanklar müntəzəm olaraq Qanlı Meydandan gəlib mikrorayona keçirdi. Mən tankın 2-ni ötürdüm. Elə bildim ki, daha heç nə yoxdur, binaların arasına qaçdım. Bu zaman Biləcəri tərəfdən gələn piyada «soldatlar» mənə gör-

dülər. Onlar tanka çatdılar. Mən məcbur idim ki, yolu keçim. Çünki onlar ya məni diri tutacaq, ya da vurub yerə sərəcəkdi-lər. Tankın üstündəki «soldat» gözüm baxa-baxa atəş açmağa başladı. Dizdən 10-12 sm. aşağı güllə dəyəndə artıq ağrını hiss etdim. Mən əlimlə dizimi tutub tullandım. Əgər tullanmasay-dım, tank üstümdən keçəcəkdi. Bir yaralının tankın necə əz-diyni öz gözörlümlə gördüm. Dedilər ki, o, Biləcəriyəndir. Ya-ralanmamışdan əvvəl yaralı Vidadini götürəndə qıçı bədəndən ayrılıb düşdü, elə bildik qopub, ayaq dəridən sallanırdı...

Dizimi tutub kənara tullananda yaralıları daşınırı yoldaş-larına dedim ki, məni vurdular. Taxta mağazanın ucinde uşaq-lar məni həmin binanın (döyüq xatırlamıram) 1-ci, ya 2-ci blokunun 1-ci mərtəbəsinə gətirdilər. Uşaq-lar xərək gətirib, məni apardılar. Ancaq «təcili yardım» artıq getmişdi. Sonra məni aparıb metronun yanında dayanmış «təcili yardıma» mindirdilər. Həmin anda təzədən tank gəldi. Sürücü maşını ağacların arasına sürdü. Birtəhər məni xəstəxanaya çatdırdılar. Həkim Həsən Abdullayev mənə ilkin yardım etdi. Güllə başı-nın bir tərəfindən dəyib o biri tərəfindən çıxan bir oğlanı da o qəbul etmişdi. Lakin o, artıq keçinmişdi...

Həkim H. Abdullayev demək olar ki, 15-20 gün yanımdan heç yerə tərponməyib. Gecə-gündüz yanımda olubdur. Hey gözümü açıb onu görürdüm. O, yanvarın 20-si səhər saat 9-10 arasında cərrahiyyə əməliyyatı aparıb-gülləni bədənimdən çıxardı, mənə yadigar verdi.

- Eşyan, sızə kimlər qayğı göstərib?

- Biz qayğını, demək olar ki, əsasən sadə adamlardan görmüşük. Qızlar gəlib növbəti dururdular. İki dəfə Əli-Bay-ramlı şəhər Şirvanneft «NQÇI-nin» quyularının əsaslı təmiri sexinin kollektivi 25-30 nəfərlə bizə baş çəkdi, gül, meyvə gətir-dilər və 50 manat pul yardım etdilər. Onlar bizə bu məzmununda teleqram da vurmuşdular:

Vətənimizin layiqli övladları, Allah sızə şəfa versin! Ya-stığınız yüngül olsun. tezliklə sağalmağınızı arzu edirik!...

Eşyanın həyat yoldaşı Firəngiz xanım deyir: - 1990-cı ilin Novruz bayramında Abşeron rayon Qadınlar Şurasının sədri Flora xanım, keçmiş rayon PK-nın təlimatçısı Dilşad xanım ictimai təminat şöbəsinin bölmə müdiri Cabbarova Münəvvər gəlib baş çəkdi. Vəziyyətimizlə tanış oldular. İşləmirdim. Məni ictimai-təminat şöbəsində sosial köməkçi kimi işə düzəl-

tdilər. C zamandan işləyirəm. Onlara minnətdarlığımı bildi-rəm.

Eşyanın söhbətini davam etdirir: Artıq evdə idim. Gipsi çı-xarmışdılar. Keçmiş birinci katib A. Abbasov, RİK-in müavini Rafiq nəzərim, «Şəfqət» fondunun sədri Ə. Məmmədov yanıma gəlmişdilər. Ağayev dedi ki, pensiyanın üstündə sızə hər ay ayrı-ayrı fondumuzdan 80 m. pul verəcəyik. Rayon rəhbəri isə vəd etdi ki, sızə 3 otaq veriləcək, telefon çəkiləcək, ayağa qal-xana qədər maddi köməklik göstəriləcək. Ancaq indiyədək bunların heç birisini görməmişəm. Bu nümayəndələrin bizə təş-rif buyu duğu gün axşam B. Ağayev televiziya ilə çıxış edib dedi ki, «Şəfqət» fondunun hesabına İsgəndərov Eşyanə 500 manat yardım etdik və hər 80 manat yardım edəcəyik. Onu deyimi ki 500 əvəzinə 400 manat yardım edildi, 80 manatın isə heç izi-tozu olmadi.

Gips çıxarılmış, yarım gipsdə (langetdə) idim. 5 nömrəli xəstəxanaya B. Ağayevin yanına getdim. Məni görən kimi ay-ağa qalxdı. Mən məsələni danışdım. O, nazirin müavini Bəki-rova zəng etdi. Müavinə dedi, bilmirəm, ancaq B. Ağayev mənə dedi ki, hələ Moskva icazə vermir. İndi limitimiz yoxdu 1991-ci ildə gəl, sənə 1000-1500 manat yardım edərik. Mər onun yanına gəlməyimə görə xəcalət çəkdim.

Bir otaqda 2 uşaq və özləri. 1990-cı ilin may ayından gü-zəşli növbəyə götürülüb. Prezidentin 20 sentyabr 1990-cı il 430 nömrəli qərarına əsasən əlil olanlara birinci növbədə ev verməli, telefon çəkməli; xüsusilaşmalı, enerji pulsuz olmalıdır. Ancaq Eşyan II qrup əlillərə məxsus imtiyazların heç birindən istifadə edə bilmir.

Eşyan deyir: «Maşın növbəsinə durdum (zaprojest). Bir ildən sonra dedilər ki, sürücülük vəsiqəm yoxdur. Onu da oxu-dum, təqdim etdim. Rayon ictimai təminat şöbəsində dedilər ki, yenidən növbəyə dur. İndi də deyirlər, maşın yoxdur. Soru-şuram: «Bəs mənə nə üçün bu qədər əziyyət verirsiniz?».

Ev məsələsinə gəlincə, deyirlər, Xırdalanda hələ ev tikilmir. Tikiləndə sızı 1-ci növbəyə salırıq. Bu yerdə şair yaxşı deyib: «Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba!». Xalq nə lazım idi, onu etdi. Qan lazım idi, qan verdi. Rəsmi orqanlar isə heç bir kö-məklik göstərmədi.

Son söz əvəzi Yanvar hadisələrinin II qrup əlili Eşyanın həyat yoldaşı Firəngiz xanımla əl-ələ tutub özlərinin iki gözəl

övladını Seymuru və Rasimi böyüdürlər. Eysan yenə ağrularına baxmayaraq, öz dülgərliyini, rəngsazlığını edir. Onun bu qeyri-səli sistor-istəmöz gözəl şairimiz Qabilin məşhur «Səhv düşəndə yerimiz» şeirini yada salır:

Ağ biləklər, gül əllər,
Tarlada qabar,
Yekəpərin birisi,
Siqaret satar.
Qeyrətsiz oluruq biz,
Səhv düşəndə yerimiz.

Bəli, «yekəpər», «bığburma», «enlikürək», «oğullarımız», «papiros», paltar, cürbəcür şeylər satmaqla məşğul olduğu halda, Eysan əlil ola-ola zəhmətə güvənir.

Eysanla çoxdan görüşmək istəyirdim. Fevralın 13-də qatılmağa razılaşdım. Öyrəndim ki, oğlunun ad günüdür. Şair Məmməd İsmayılın sözləri yadıma düşdü: «Yol azmısan bu paxızın çəməndə!». Ertəsi gün görüşdük. Sözlərin sonunda bir şeyi xüsusi qeyd etdi: «XI Qızıl ordunun (bəlkə qanıqan ordu) abidəsinin hələ də götürülməsindən gileyləndi».

Eysan ehtiyac içərisində yaşamır. Ancaq həmyerlisi Aşıq Ələskər demişkən: «Can deməklə candan can əskik olmaz!». Gəlib baş çəkmək lazımdır. Bu il Eysanın 30 yaşı tamam olur. Arzu edərdik ki, Eysan 30 yaşını ona minnətsiz çatan yeni general mənzilində qeyd etsin.

...Yazıldı tarixə 20 Yanvar. Özünün hələ də bədəndə gəzən güllərilə, qaysaqılanmaq istəyən yaralarıyla, qərənfil yağışıyla, bir də müqəddəs Şahidlər Xiyabanıyla...

Əsgər Feyzalov
«20 Yanvar» qəzeti, 17 aprel 1992-ci il.

«Ülvi duyğularım» kitabı azadlıq cəngavəri, əziz Ülvinin nəmərd gülləsindən sınımış qələmindən süzülüb gələn yaradıcılığının bir hissəsidir. Onun qaynar təbində nə qədər deyilməmiş söz qaldı.

*Qoy Ülvi ilə yanaşı bütün şəhidlərimizin ruhu şad olsun.
Onlar itməyiblər, əbədiyyətə qovuşublar.*

...Noyabr ayının 23-ü... 90-cı il. A.M.Şərifzadə aktyor evində yanvar hadisələrinin qurbanı olmuş yazıçı Fərman Kərimzadənin və şair Hafiz Baxışın xatirə gecəsi keçirilirdi. İlk çıxış edən şair Nəriman Həsənzadə şəhid tələbə-şair Ülvi Bünyadzadənin və onun yeni nəşr edilmiş «Ülvi duyğularım» kitabının adını çəkdi.

Əlbəttə, bu təsadüfi deyildi. Fərmanı da, Hafizi də, Ülvini də birləşdirən bir neçə cəhət var idi. Birincisi, onların hər üçü şəhid olmuşdu. İkincisi, üçü də qələm sahibi idi. Üçüncüsü, onların üçünün də qəlbində bir həsrət vardı – göz açıqları torpağa olan həsrət.

Deyərlər ki, Hafiz Baxış öz doğma yerlərinə baxmaq üçün tez-tez Zəngilana gedərmiş, həsrət dolu gözləri doğulduğu Qafana dikirlərmiş.

Görünür Fərman da Vədiyə baxmaq üçün Şərura gedərmiş. Ülvi isə Göyçə mahalına baxmaq üçün Kəlbəcərə getməli idi. Fərmanın yazdığı bir bayatı yada düşür:

Vedinin yanı dağlar
Ürəyi, canı dağlar
Burda bir el var idi
Siz deyın, hanı dağlar?

Ülvi duyğularım... Bu duyğuları hamı istər, ancaq hər kəsə qismət olmaz. Bu duyğular beşiyinin «Yanıq Kərəmi», «Cəngi», «Misri» üstündə yırğalanan, ürəyi odla, alovla, atəşlə dolu olan, həmişə narahat, səbirsiz, nakam ülviyə verilmişdir.

Bunlar o duyğulardı ki, Ülvinin qəlbindən bu şerləri qoparmış onunla gələcək arasında körpü yaratmışdı.

..Ülvi və vətən. Vətən haqqında sayısız-hesabsız şerlər yazılsa da Ülvinin öz vətən duyumu vardır.

Ülvi kimi güclü, munis hissə malik əsl azadlıq fədaisi olan bir şair yarı bölünmüş Azərbaycan dərindən kənarda qala bilərdimi?

O taydan Savalan, bu taydan Qoşqar
Buludlar başından körpü salıbdır
Bu mənfur dirəklər, acı tikanlar
Bilmirəm heç kimdən miras qalıbdı.

Adətdir, deyərlər gözəlin «zəhrimar» deməyi də «can» kimi səslənir. Ülvi isə buna yeni məna vermişdi: «Belə söyüş görməmişdim».

Qayıdıbdı sevda dəmim
Ürək həmin, sevda həmin
Sən heç kimin, heçcə kimin
Tək Ülvinin sonasısən

Əfsus ki, Ülvinin sonası Ülvisiz qaldı. Onun zarafatı həqiqətə çevrildi:

Qız qalarsan, qarıyarsan yazıqsan,
Gözləmə, gözləmə, məni gözləmə.

Bəlkə də o vəfalı gözəl Ülvinin gözləyir. Dostları da həmçinin. çünki Ülvinin özü deyir ki:

Ancaq gözlə gəlməliyəm
Bir ölümün acığına

Ülvi və ölüm... Elə bil o, ölümün yaxınlaşdığını duymuşdu. bəlkə ona görə ki, Ülvinin özünün dediyi kimi:

Bilin daşdan deyil mənim ürəyim,
Ələsgər sazının havasıdı o.

Ülvi şerlərinin birində «Gəlmişəm son dəfə biz qoşa gözək. bizdən qalan qoşa izə əlvida!» misraları ilə bitir. Sanki Ülvi qafiyənin birini gizlədib, «Gedirəm dostlarım sizə əlvida». Elə bil ki, əzizləri, dostları, qrup yoldaşları, müəllimləri onun «əlvidasının» qarşısını almaq üçün sayıq olacaqmışlar, buna görə c gizlədibdi.

Bibisi Almazın söhbətindən: Ülvi gecələr daha çox işləyirdi. Mən imkan yaradardım və istəyirdim ki, o çox yazıb-yaratсын. Anma elə bil neçə-neçə illər gözləyirdim...

Dərd insanı çulğalayıbdır. O, dərdin içində itib-batır. Ancaq haradasa, nə vaxtsa, həyata keçəcək bir ümid dərdə dözmək üçün təsəlli verir və sanki deyir: Döz axırı yaxşı olar. Və buna görə də Ülvi yazır: «Dərdə ümid qalandır».

Ya da Əfqanıstanda həlak olan azərbaycanlı oğullarına həsr etdiyi poemada:

«Əcəl sizi qılıqlayıb
Yuvanızdan hara saldı».

Əcəl insanı qılıqlamır. O, birdən gəlir, nə qədər yalvarsan da, hələ qarşıda nə qədər arzuların olduğunu söyləyəndə öz işini görür. Nə cavana baxır, nə qocaya.

Ancaq Ülvinin duyğusu ilə baxsaq həqiqətən onları «əcəl qılıqlayırdı». Əcəl onları qılıqlayıb əvvəl Moskvaya yaxud Orta Asiyaya, oradan isə Əfqanıstana aparırdı. Bu qılığın altında 70-80 faiz bəş vədlər dururdu. Guya hərbi xidməti qurtardıqdan sonra onlara növbəsis ev, maşın, xüsusi imtiyazlar veriləcək. Çox əfsus ki, Əfqanıstandan açılmağı qadağan edilmiş tabutlar, yaralı ya da yarımcan olmuş oğullar qayıdırdılar...

Əsgər Zeynalov

«Mədəni-Maarif işi» 1991-ci il.

QARABAĞ: HADİSƏLƏR, DÖYÜŞLƏR, VURUŞLAR

BƏYƏNİRİK, MÜDAFİƏ EDİRİK

- İrəvan xanlığı yarandığı vaxtdan 224-cü ildən sonra Rus ordusu tərəfindən işğal olundu və Rusiya ilə birləşdirildi. O torpaqlardan azərbaycanlıların ilk böyük məcburi köçü başladı.

1918-1920-ci illərdə növbəti köç yox, sözün əsl mənasında azərbaycanlıların soyqırımı baş verdi. Nə qədər ərazilər boşaldı, azərbaycanlılar kütləvi surətdə qırıldı və ya öz yerlərini tərk etdilər. Bütün bunlar rusların silahlandığı «qeyrəti yox, silahı çox» ermənilərin törətdiyi ağılasığılmaz vəhşiliklər nəticəsində həyata keçirildi.

1948-1953-cü illər deportasiyası yuxarıdan hazırlanmış, düşünülmüş tədbir idi. Həmin vaxtı mənim valideynlərim və qohumlarım da köçürülənlərdən idi. Bu köçürülmə o dövrdə ermənilərin kütləvi surətdə həmin yerlərə axmasına imkan yaratdı.

Çox çəkmədən biz yenidən öz torpaqlarımıza qayıtdıq. Ancaq sırf azərbaycanlılardan ibarət olan bir çox kəndlər artıq erməniləşmişdi. İrəvanın da əhali nisbəti xeyli dəyişdi.

1988-ci ildə isə azərbaycanlılar son nəfərədək qovuldu.

Prezident Heydər Əliyevin fərmanı çox dəyərli, vaxtında verilmiş qərardır. Həmin köçürülmənin tarixinin öyrənilməsi, beynəlxalq aləmə çatdırılması üçün bu qərarın əhəmiyyəti böyükdür.

8 rəqəmi qərbi oğuz torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılar üçün nəhs rəqəmdir. 1828-ışğal, 1918-güclü soyqırım, 1948-mədəni köçürülmə, 1988-sonuncu azərbaycanlıyadək qovulma.

Əlbəttə, bu tarixlərin, hadisələrin hamısının baş vermə səbəbi bütün incəlikləri ilə öyrənilməlidir.

İnanırıq ki, gələcəkdə qaçqınlığın ayrı-ayrı bütün tarixləri barədə qərarlar veriləcəkdir. Bu unuculmuş tarixlərin

bütövlükdə, bütün çılpaqlığıyla açılması üçün mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Qeyd etmək istəyirəm ki, hər bir azərbaycanlı daim bir narahatlıq keçirməlidir. Axı, o yerlər bizim dədə-baba torpaqlarımızdır, biz mütləq o yerlərə qayıtmalıyıq!

Əsgər Zeynalov
«İki sahil» qəzeti, 23 dekabr 1997-ci il.

YAXŞI ADAMLAR DA BİR NAĞİL İDİ... VƏ YA YOLLARDA QIRILAN ÖMÜR...

Dilarə xanım haqqında çoxdan yazmaq istəyirdim. Çünki bu mənim mənəvi borcum idi. Ancaq nədənsə alınmırdı. Nəhayət...

Beş il öncə – 1991-ci il aprel ayının 20-də acı bir xəbər bütün Azərbaycanı sarsıtdı, xalqımızın iki qeyrətli övladı – millət vəkilləri – dilçi, tənqidçi, ədəbiyyatşünas Aydın Məmmədov və filologiya elmləri doktoru, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi Dilarə Əliyeva avtomobil qəzası nəticəsində faciəli surətdə həlak olmuşlar.

Respublika Tərcümə Mərkəzinin yaradıcısı və direktoru A.Məmmədovun bir sıra iclaslarda çıxışlarının şahidi olmuş, televiziya vasitəsilə söhbətlərinə baxmışdım. O, hamı tərəfindən qəbul edilən alovlu tribun idi. “Sovet türkologiyası” jurnalının baş redaktoru müavini idi, Aydın.

Tale elb götürmüşdü ki, Dilarə xanımın birbaşa təmasda olmuşam. Ancaq onunla ünsiyyətdə olana qədər Dilarə xanım haqqında xeyli məlumatım var idi.

Hər şeydən əvvəl onun qeyrətli vətəndaş olması göz qabağında idi. O, o zamankı AXC-nin on bir nəfər idarə heyəti üzvləri arasında yeganə qadın idi. Hadisələrdə fəal iştirak edirdi. Tez-tez qaçqınlarla görüşə gedirdi. Dilarə xanımın bağlı qəzetlərin birində oxuduğum bir yazı ona olan hörmətimi daha da artırmışdı. Tbilisi şəhərində keçirilən iclasların birində çıxış edən natiqlərdən kimsə azərbaycanlıları “millətçi” adlandırmırdı. Sonra söz alıb, gürcü dilində çıxış edən Dilarə xanım söyləyir ki, əgər mənim xalqım millətçi olsaydı, mən ona minnətdar olardım. Gürcüstanın rəhbərləri, bütün zal, o cümlədən məşhur yazıçı Nodar Dumbadze onun bu çıxışını alqışlarla qarşıyırlar. Bu sözləri yalnız güclü milli hissə malik insan deyə bilərdi.

1989-cu ilin oktyabr ayında Azərbaycan EA Ədəbiyyat İnstitutunda ədəbi əlaqələr şöbəsində dissertasiyanın ikinci müzakirəsi olmalı idi. Şöbə müdiri xaricə getdiyinə görə onu

Dilarə xanım əvəz edirdi. O zaman respublikada vəziyyət gərgin olduğu üçün bu təəssübkeş qadın tez-tez rayonlara gedirdi. Bir nüsxəni götürüb dissertasiya ilə tanış olduqdan 20-25 gün sonra, müzakirəni təşkil edib, onu müdafiəyə buraxdı.

1990-cı il oktyabr ayının 24-də Ədəbiyyat institutunda iclas gedirdi. Dissertasiyanın müdafiə günü də həmin iclasda təyin olunmalı idi. Ancaq gözlənilmədən yaranmış vəziyyətlə əlaqədar dissertasiyanın dayandırılması təklif olundu. Müdafiə şurasının üzvlərinin bir çoxunun iştirak etdiyi bu yığıncaqda hətta yeni mövzu verilməsi məsələsi də qaldırıldı. Elmi işimlə xalqa xidmət etmək istədiyimi sübut etməyə çalışsam da müsbət nəticə əldə olunmadı. Elmi katib Sara xanımın qeyrətli çıxışından sonra “Azərbaycan bayatıları erməni qaynaqlarında” adı “Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda” adı ilə əvəz olundu. Gürcü və Dağıstan mənbələrini əlavə etmək lazım idi.

Elmi rəhbərlərimdən biri, qayğıkeş insan Teymur Əhmədov (digər elmi rəhbərim rəhmətlik Mirəli Seyidov idi) Dilarə xanımdan gürcü dilində tərcümə məsələsində mənə köməklik göstərməsini xahiş etdi.

Dilarə xanım bu sahədə tanınmış bir mütəxəssis, səriştəli tərcüməçi idi. Onun “Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri tarixindən” (1958), “Ürək bir, dilək bir” (1981) kitabları, gürcü dilindən tərcümə etdiyi “Qardaşlar” (1972), “Bir gecənin sevinci” (1977) hekayələr toplusu, Arçil Sulakaurinin “Aşağı-xuxarı” (povest və hekayələr) 1978, Mixail Cavaxaşvilinin “Torpaq çəkiri” (1980), İlyaca Çavadzenin “Dilonçinin həyatı” (1987), “Kür Xəzərə qovuşur” (gürcü ədəbiyyatından seçmələr), (1988) kitabları bunu əsaslı surətdə təsdiq edir. Bəli, biz Dilarə xanımınla vədələşdik, onun evində görüşməli idik. Ünvanımı verdi. Bir May (indi Dilarə xanımın adını daşıyır) küçəsində yaşayırdı. Evi tapınca müəyyən qədər vaxt itirdim. Belə ki, bina 7-ci blokda qurtarırdı, ancaq Dilarə xanım 8-ci blokda yaşayırdı. Sən demə, 8-ci blok sonralar birinci blokun yanında tikildiyi üçün cərgə qarışmışdı, 8,1,2,3, və s. Bir neçə nəfərdən soruşsam da bilən olmadı. Nəhayət tapdım. Qapının zəngini çaldım. Gecikməyimi soruşduqda, səbəbini söylədim.

Dedi ki, çox adam ünvanı tapmaqda çətinlik çəkib. Dilarə xanım söhbət edə-ədə şair Zozo Meduaşvilinin Azərbaycan bayatıları haqqındakı məqaləni tərcümə etdi. Tərcümə zamanı e heç bir lüğətə baxmadı. Bu, onun gürcü dilini dərindən bilməsinə dəlalət edirdi.

1990-cı ildə Dilarə xanımın Nəsimi rayonundan Azərbaycan Ali Sovetinə deputatlığa namizədliyi verilmişdi. 164 nömrəli məktəbdə olan məntəqədə seçki komissiyasının üzvü idim. Ermənistandan gələn qaçqınlara qeydiyyat düşmədi üçün səs verməyə icazə vermirdilər. Onlardan bir qrupu şikayətə gəlmişdi. Məsələni həll etmək üçün məni göndərdilər. Razılıq alındı. Yolda soruşdum ki, kimə səs verəcəksiniz? Hamısı bir ağızdan cavab verdi ki, Dilarə xanıma. Bu, onun el arasındakı nüfuzundan irəli gəlirdi.

Son dəfə Dilarə xanımla ölümündən 8 gün əvvəl görüşdük – Akademiyanın Ədəbiyyat İnstitutunda. Direktorun qəbuluna getmək istəyirdi. Hal-əhval tutduq. Soruşdu ki, müdafiə etdin? Dədim ki, müdafiəyə buraxılmışam. Yəqin ki, bu yaxınlarda olar. 8 gün sonra acı bir xəbər. Bəli, inanmaq olmurdu... Ancaq həqiqət idi.

1991-ci il noyabrın 29-da müdafiə edərkən, yekun sözündə Dilarə xanımın zəhmətini xüsusi vurğuladığımı özümə borc bildim. Tanrıdan rəhmət diləyib, qəbrinin nurla dolmasını arzuladım və inanırdım ki, həmin gün onun qəbri daha nurlu oldu. Çünki, işin bu nöqtəyə çatmasında onun da əməyi vardı.

Ömrünün son illərində o, gürcü qaynaqlarından “Koroğlu” dastanının yeni versiyasını tapıb üzə çıxardı. Uzun illər Əhməd Cavadın tərcüməsində Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri itmiş sayılırdı. Bu möhtəşəm əsərin tapılıb işıq üzü görməsi də Dilarə xanımın adı ilə bağlıdır.

Dilarə xanım əvəzsiz tərcüməçi idi.

Dilarə xanım öz sözü, mövqeyi olan millət vəkili idi. Beş il keçməsinə baxmayaraq həm Aydının, həm də Dilarə xanımın yeri hər an görünür. Allah onlara rəhmət eləsin.

Dilarə xanım daim yollarda idi, elm yolunda, axtarış yolunda, xalqın azadlığına gedən yolda. Ömrü yollarda qurtardı. “Yol gedər, uzanar, ömür qırılar”. Dilarə xanımın yaşamış ömrü sonrakı nəsillərin gələcəyi yolda bələdçi ikidir – elm yolunda, axtarış yolunda, müstəqilliyə gedən yolda. Yox. Deməli Dilarə xanımın ömrü də sona çatmamışdır. O, davam edir...

Əsgər Zeynalov
“Millət” qəzeti, 18.04.96.

«DAHA NAĞILLARA İNANMIRAM MƏN»

Doğma kəndimizdə gözümün qabağında böyümüş üst-başı palçıqlı dünənki uşaqlar bu gün qaynar döyüş nöqtələrində elə hünər, igidlik, şücaət göstərirlər ki, bəzən nağılların qəhrəmanları da onlara qibtə edə bilər. Uluxanlı mahalının (indiki Masis) Yuxarı Necili kəndində keçirdiyim uşaqlıq illərinə nəzər salarkən iki ən yaxın qonşumu xatırlayıram – Nadir əmi ilə Ələmdar əminin ailəsini. Qonşularımız çox olsa da, nədənsə yaddaşında bu iki ailə daha güclü həkk olunmuşdu. Sonralar tale bu ailələrə iki cəsarətli oğul bəxş etdi. Elə oğullar ki, onlar ailə çərçivəsinə sığmayıb, bütöv – elin, obanın fəxri, qeyrətli övladları oldular, zaman keçdikcə el arasında şöhrət tapdılar. Nadir əminin ocağında dünyaya göz açmış Gənəc cəsuru (1970-ci ildən ora köçmüşlər) Bəxtiyar Əliyevin və Ələmdar əminin mərd oğlu Sahil Məmmədovun adını indi hamı hörmətlə çəkir. Mən onlardan biri – Sahil Məmmədov haqqında danışmaq istəyirəm.

S. Məmmədov 1981-ci ildə orta məktəbi qurtarıqdan sonra Leninqrada hərbi-siyasi məktəbə daxil olur. 1987-ci ildə həmin məktəbi uğurla başa vurur və təyinatla Kiyev şəhərində, DİN-in hərbi hissələrindən birinə göndərilir. Azərbaycanın gərgin vəziyyəti, valideynlərinin doğma ocaqlarını məcburi tərk etməsi, ermənilərin azgınlığı, torpaq iddiası bu qeyrətli oğlanı bir an rahat buraxmır. O, Bakıda, respublika DİN-in hərbi hissəsində xidmət etməyə can atır. Uzun çətinliklərdən sonra nəhayət, bu ilin əvvəlində arzusuna çatır. 1992-ci il mayın 11-də baş leytenant Sahil Məmmədov Qazançı kəndinə zastava rəisi – hərbi hissənin komandiri göndərilir. Xatırladaq ki, aprelin sonlarında Qazançı kəndi ermənilərin əlində idi. Abşeron batalyonunun 65 nəfərdən ibarət döyüşçüləri aprelin sonunda kəndi ermənilərdən geri aldılar. Mərd döyüşçülər sırasında Sahil Məmmədovun həmkəndliləri – Qurban Əzizov və Cavanşir Qurbanov da var idi.

Sahillə söhbətimizdən. Biz qazançı kəndinə gələndən demək olar ki, hər gün atışma olurdu. İyun ayının 2-də axşam 19-20 radələrində şiddətli döyüş başlandı. Ermənilərin texnikası

güclü idi. Buna baxmayaraq, tabeliyimdə olan əsgərlərim qorxmazlığı, cəsurluğu adamı heyrətə gətirirdi. 5-6 saat güclü vuruşma getdi. Ermənilər xeyli canlı qüvvə itirmişdilər. Cənabın iki meyidini kəndə gətirdik, onlardan birini cibində Yerevanın kommersiya bankının hesabı var idi. Birinin avtomatı xaricdə istehsal olunmuşdu. Ermənilərə verdiyimiz bu "dərs"dən sonra onların sakit oturacağına inanmırdıq. Ona görə də mən əlavə kömək istədim. 25 nəfər göndərdilər. Ayın 3-ü sakit keçdi. Bizim iki postumuz vardı. Bu postların qarşı tərəfində ermənilərin bir postu dayanırdı. Şəhəri həmin post tutmağı təklif etdim. Mən və Milli Ordunun bir neçə əsgəri postun vəziyyətini öyrəndikdən sonra hazırlaşdıq, həmin postu hücumla darmadağın etdik. Ermənilər xeyli tələfat verdilər. Döyüş zamanı aydın oldu ki, ermənilərin bir yox, 3 postu varmış. Çünki, ora əlverişli mövqe idi. Onlar Qazançı kəndini Qafan tərəfdən 6 topla atəşə tutdular.

- Bəs sizin cavab vermək üçün topunuz yox idi? – deyə soruşduqda, Sahil köksünü ötürüb dedi. "Təəssüf ki, avtomatdan başqa heç nəyimiz yox idi. Elə adamı yandıran da budur. Bir topumuz vardı, başı əsirdi. Üzbəüz heç nəyi vura bilmirdi. Bizim yeganə çarəmiz gizlənməyə qalırdı. Ermənilər optik cihazlar vasitəsilə əsgərlərimizi də vururdular. Mən ömrə verdim, hamı sənə qaçdı. Mərmilərdən biri elektrik dirəyinə dəyib yanım düşdü, üzüm üstə uzanmışdım. Mərimi yanımda partlayandan sonra məni çevirib, kürəyi üstə atdı. Köməkçim Eynullayevi çağırdım. O, əsgərlərlə gəlib məni təhlükəsiz yerə apardı. Oradakı həkim mənə birinci tibbi yardım göstərdi və maşına qoyub, 2 saatdan sonra Zəngilan mərkəzi xəstəxanasına çatdırdılar. Dedilər, səni Bakıya göndərəcəyik. Ancaq vertolyot bir gün sonra gəldi və məni bura gətirdilər. Hərbi xəstəxanada müalicə olunuram".

Əfsuslar olsun ki, həkimlər nə qədər cəhd etsələr də onun sağ ayağını müalicə etmək mümkün olmadı. Qolundan aldığı yara isə təzəcə sağalır. Sahilin nikbinliyi və mərdliyi hamıya xoş təsir bağışlayırdı. Həkimlərin ona ümumiyyətlə, bütün yaralı əskərlərə səmimiyyəti, qayğısı adamı kövrəldir. Sahilin özü də,

valideyndəri də hərbi xəstəxananın bütün işçilərindən, o cümlədən şöbə müdiri mayor S.Qulamovdan, baş leytenant Ş.Rzayevdən ağızdolusu minnətdarlıq hissi ilə danışdılar. S.Məmmədov öz döyüşçüləri Eyvaz Səfərəliyev, Namiq İmanov, Milli Ordunun əsgərləri İlham Zeynalov və Müqabil Məmmədovun igidliyi haqqında da ürək dolusu danışdı.

- Sahil, keçirdiyiniz döyüşlərdə sizin hesabınıza öldürülmüş erməni saqqallılarından neçəsi düşə bilər - deyə soruşdum. - 20-dən artıq - deyə qürurla cavab verdi. Bu günlərdə televiziya ilə verilən şad bir xəbər hamımızı sevindirdi. Göstərdiyi igidliyə görə Sahil Ələmdar oğlu Məmmədova respublika prezidenti Əbülfəz Elçibəyin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Fəxri fərmanı verilib... Xəyal yenə moni ölimizin çatmadığı, xatirəmizdə həsrətlə yaşatdığımız doğma Yuxarı Necili kəndinə aparıb.

Deyirlər, dağın zirvəsində olarkən onun əzəməti hiss olunmur. Bəlkə buna görə kənddə yaşayarkən onun qoynunda bu qədər qartal olduğunu dərk edə bilmirdik. İndi duyuram ki, bu əziz kəndim böyük bir dastan, onun cəsur oğullarının döyüş nöqtələrində göstərdiyi şücaətlər isə bu dastandan qopmuş boylar, qollar və sehrlı nağıllardır. Kəndin yetirmələri Habilin, Şahilin, Qurbanın, Cavanşirin, Eminin, bir sözlə 20-dən artıq oğlunun odlu cəbhələrdən bəzən ağılasıgmaz vuruşlarını eşidərkən, istər-istəməz düşünməli oluram: «Yox, daha nağıllara inanmıram mən!» P.S. 1992-ci il oktyabr ayının 8-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə Sahil Ələmdar oğlu Məmmədov Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Əsgər Zeynalov
«Xalq ordusu» 21. VII.1992.

QARIŞIQ YUXULAR AYDINLAŞACAQ

XX əsrin əvvəllərində dünya "qarışıq yuxular" görürdü. Payı olmayan dövlətlər, daha doğrusu, güclü dövlətlər dünyanın "yenidən bölüşdürmək" istəyirdilər. "Əzabkeş" ermənilərin isə istahaları çəkiliyinə nisbətən daha böyük idi. Onlar Ərzurumdan, Qarsdan tutmuş Qafqazın özündə bir çox ərazilərə qədər geniş sahəni tutmaq istəyirdilər. Aldıqları "nokautdan" sonra neçə illər oturub, zarın-zarın ağladılar. Ancaq xeyli azərbaycanlıları da İrəvandan çıxara bildilər. j

Zaman durulub ağır günlərdən keçdi. İndi də ermənilərə yer azlıq edir, dedilər. Bu hiylə, avantüra ilə 1948-50-ci illərdə yüz mindən artıq azərbaycanlı doğma, isti ocaqlarından köçürüldü. Zəngibasar mahalının Şorlu (el arasında Şöllü deyilirdi) kəndinin sakini Nəcəf və Qəmərlinin Bayburd kəndinin sakini fərman da bu köçürülənlərdən idi. Onlar Bərdə rayonunun Kəltəlpurəq kəndində məskunlaşdılar.

Elə göründüyü kimi dünya artıq rahat nəfəs alır. Müstəmləkələr də, azad olmuş və olurdular. Ancaq "kor tutduğunu buraxmayan kimi" ermənilər də torpaq iddiasından əl çəkmədilər. XX əsrin sonlarında dünya yenidən "yuxusunu" qarışdırdı. 200 mindən artıq azərbaycanlı dedə-baba yurdundan qovuldu. Qarabağın dağlıq hissəsini də qarmalamaq istədilər. Bu zaman qeyrətli oğullarımız torpağımızın müdafiəsinə qalxdılar. Nəcəf və Fərman əminin ailəsində böyümüş Rövşən və Füzuli də belə oğullardan idi. Könüllü olaraq döyüşə gedən bu oğullar həmişə birlikdə vuruşublar. 733-cü Bərdə batalyonun tərkibində döyüş fəaliyyətinə başlayan 25 yaşlı Rövşən və 22 yaşlı Füzuli Ağdərə rayonunun Marağa, Həsənqaya kəndlərinin azad edilməsində iştirak edirlər. Mərgüşavan döyüşü... Bu vuruşa kimi ermənilər uzun gedirdilər. Özlərini "məğlub edilməz" sayırdılar. Ancaq həmin vuruşda ermənilərin böyük tələfat verməsi və xeyli əsir düşməsi həm onlara bir dərs oldu, həm də Xocalıdan sonra xalqda

yarlanmış müəyyən ruh düşgünlüyünü aradan qaldırdı. Burada Rövşən və Füzulinin də payı vardı.

Hümbət, Rövşən və Füzulinin son döyüşünü belə xatırlayır: “Biz son döyüşü “Qurtuluş” batalyonu ilə birlikdə keçirdik. İyun ayının 18-də Ağdərə rayonunun aAşağı Çaylı kəndinin aşağısındakı qəbiristanlıqdakı bulaqdan su içib Füzulidən ayrıldıq. Yuxarı Çaylıdan BMP-2 gəldi və atəş açmağa başladı. BMP yuxarıda idi, biz isə aşağıda, Rövşən çömbəlmiş vəziyyətdə atəş açırdı. Qəlpə mənə dəyib yaraladı. Mən Rövşəni çağırdım, ondan səs gəlmədi. Huşumu itirdim, ayılıb gördüm ki, Rövşən, istərsə də Füzuli çox cəsur uşaqlar idi”.

İyunun 18-də Aşağı Çaylı kəndində gedən döyüşdə həm Rövşən, həm də Füzuli qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur.

Xatırlatmaq istərdik ki, Füzuligilin ailəsindən dörd nəfər torpağın müdafiəsi uğrunda vuruşurdu: atası, qardaşları Firdovsi və Elbrus. Onların səsi hal-hazırda qaynar döyüş nöqtələrindən gəlir. Atası Fərman kişi Ağdam ətrafında gedən döyüşlərdə mina partlayışı nəticəsində sağ ayağından yaralanmışdır.

Bir ailədən 4 nəfər. Heyrətlənməmək olmur. Qeyrətin də dərəcəsi olar. İnsan istər-istəməz bu qeyrətin qarşısında baş əyir.

Bu yerdə qələm söz tapa bilmir. Bəlkə Fərman əmi öz ərənləri ilə birlikdə vuruşduqca gözləri uşaqlığının ötdüyü doğma Qəmərliyə dikilmişdi. Yoxsa insan öz ulu məskəninə qayıtmaq istəyir? İnanırıq ki, yenə o yerlərə qayıdacağıq.

Ancaq qeyrət qiymətləndirilməyəndə az qalır adamın ürəyi partlasın. Fərman kişinin söhbəti: “Torpağın qeyrətini biz çəkməsək, bəs kim çəkəcək? Ancaq bəzən elə acı sözlər eşidirsən ki, kimə, nəyə qulluq etməyinə də şübhələnirsən. Məsələn, kolxoz sədrimiz deyir ki, hər gəda-güda gedib orada həlak olacaq, biz də onlara yardım edəcəyik”. Gəda-güda... Gör kimlər rəhbər vəzifələrə qoyulur? Xalqı soymaq olar. ancaq yardım etmək olmaz. Görünür, xalq axır qəzəblənib deyəcək: “Zilli Sultan, bura say soyub aldıqlarını”.

İkincisi, bu “hörmətli rəhbər şəxs” görünür, bədbəxt adamdır. O, hələ başa düşmür ki, gəda-güdadan torpaq təəssübü çəkməz, Vətən qoruyan olmaz.

Üçüncüsü, böyük Füzuli demişkən: “Nə yanar kimsə mənə atəşi dildən özgə”. Ürəyində kədəri olmayan, dərclini duymaz, onun halına yanmaz. Deməli. “hörmətli sədrin” uşaqları, bəlkə də ən yaxın qohumları cəbhəyə getmədiyi üçün, qeyrətli oğulları da “gəda-güda” adlandırır. Söz adamı odsuz-ocaqsız yandırır. Nə qədər vicdansız, alçaq olasan ki, cəsarətli, namuslu oğulları “gəda-güda” adlandırasan.

XX əsr sona çatmaq üzrədir. Ancaq hələ də şair demişkən: “Bu dünya qarışıq yuxular görür”. Rövşən, Füzuli kimi oğulların örnək qalan cəsarəti, Fərman əmi kimi əsl kişilərin könüllü olaraq ailənin “bütün başıpaqıllarını” böyük mərdliklə Vətənin müdafiəsinə səfərbər etməsi nəticəsində inanırıq ki, “Qarışıq yuxular aydınlaşacaq”.

Əsgər Zeynalov
“Xalq Ordusu” qəzeti, 13.VIII.1992.

O, KÖNÜLLÜ GETMİŞDİ...

Altay Məmmədov 1964-cü ildə Uluxanlının Zəngilər kəndində ən hörmətli, savadlı ziyalılardan sayılan Nəriman müəllimin (o, baş müəllimdir) ailəsində dünyaya göz açmışdı. Atası oğluna, xatirini sox çox istədiyi, Gəncə Pedaqoji İnstitutunda ona dərs demiş sevimli müəllimi, yazıçı Altay Məmmədovun adını qoymuşdu...

1988-ci ildə onların da taleyində qaçqınlıq yazıldı, dədə-baba yurdlarını tərk etməli oldular. Bakının Əhmədli qəsəbəsində məskunlaşmışdılar. Altay H.Z.Tağıyev adına toxuculuq fabrikində işə düzəldi. Ancaq ermənilərin azğınlığı onu həmişə narahat edirdi... Bir neçə ay əvvəl Mingəçevirdə yaşayan qohumu Rüşət Abbasov ilə gedərkən, ona demişdi: «Cəbhəyə getmək istəyirəm».

1993-cü ilin yanvarında Ağdərə uğrunda qızğın döyüşlər getdiyi bir vaxtda Altay könüllü olaraq döyüşə yollanır. Bəli, bu onun çoxdankı arzusu idi.

Altayın təxminən 20 günlük döyüş yolunun əvvəli də, sonu da Ağdərədə olur. Həmkəndlisi Fərman Dadaşov deyir ki, biz Ağdərədə yoldan keçərkən Altay postda durmuşdu.

Bu qeyrətli oğul 20 gün Ağdərədə qızğın döyüşlərdə iştirak etdi. O anlarda ki, həm torpaq, həm də oğul itkilərimiz olurdu. Fəvralın əvvəllərində son döyüşlərini keçirən Altay da qəfildən düşmən gülləsinə tuş oldu... O, ölmədi, əbədiyyətə qoşuldu! Cənazəsi isə Müqəddəs Şəhidlər Xiyabanında torpağa tapşırıldı.

1988-ci il Qarabağ hadisələri başlayandan Nəriman müəllim ağır itkilərə məruz qaldı; ev, gəlin, qardaş, oğul. İndi isə Şəhid uralığı ilə zirvələrenən 2-ci oğul. Oğlunun şəhidliyindən bir neçə gün sonra Nəriman müəllim cərrahiyyə stolunun üstünə çıxmalı olur. Həkim soruşur: «Nəriman müəllim, qorxursunuz?» Nəriman isə məğrurluqla: «Həkim bu mənim üçün adi bir hadisədir». Böyük Sabirin misrası sanki Nəriman üçün deyilib: «Bənzərəm bir qocaman dağa ki, dəryada durar».

Bu günlərdə Nəriman müəllimlə görüşdük. Səhhəti yaxşılaşmaqdadır. Söhbət oğlundan düşəndə dedi ki, hərbi komissarlıqdan heç kəs görünməyib, ancaq iş yoldaşları dəfələrlə baş çəkib.

Əziz Nəriman müəllim! Tanrı səbrinizi versin. Yarımçıq qalmış igid ömrünün davamını sizin ömrünüzə calasın. Siz ağsaqqalımızsınız. Siz o Nəriman müəllimsiniz ki, kənddə ermənilər evinizə hücum edəndə, bir balta ilə yüz nəfərin qarşısına çıxdınız. Belə ailədə böyümüş vətənpərvər Altayın şəhidliyi isə təbiidir. Allah ona rəhmət eləsin!

*Əsgər Zeynalov,
«Sərbəst Düşüncə» qəzeti, 14-20 may 1993-cü il.*

BİR OCAĞIN ŞƏHİDLƏRİ

Bu məqalədə Vedibasər mahalının Şidli kəndinin yetirdiyi iki igid, iki kişi, iki ər-avqust ayında Laçın uğrunda döyüslərdə həlak olmuş Etibar Fərəcov və Ağdərənin Arqunamer kəndi uğrunda döyüslərdə şəhid olmuş Elmar Səfərov haqqında söz açacağam. Hər ikisi bir ayın içində torpaq uğrunda qurban gəldi. Etibar Elmarın bacısı oğludur.

1988-ci ildə bu igidlər məcburi surətdə “Vedinin yanı” – Şidli kəndini tərk etdilər Qarabağ hadisələrinə, erməni azğınlığına da biganə qalmadılar.

Etibar 1992-ci ilin mart ayının 16-da könüllü olaraq cəbhəyə yola düşmüşdü. Dəstə komandiri olan 23 yaşlı bu serjant yaxşı karateçi idi. Döyüşə Kəlbəcərdə başlamışdı. Döyüş yolu Laçına qədər uzanmışdı. O, döyüslərdə 4 dəfə – alınından, sağ çiyindən, böyründən və qıçından yaranlanmışdı. Ancaq yenə vuruşurdu.

Batareyə komandiri Fikrətin Söhbətindən:

“Batareyə hücum əməliyyatına başlayanda Etibar təxminən 500-700 m qabaqda gedərdi. Nə vaxt döyüş olsa, birinci yüyürərdi. Onu Selvestr çağırardıq, o, isə deyərdi; mənim ona çatmağıma hələ çox var. Çox mərd, cəsur oğlan idi”.

Avqust ayının 4-də Laçın rayonunun Pirican kəndinə daxil olurlar. Ayın 5-də ətrafı təmizləməyə başlayırlar. Ermənilərin burada 3 dayaq nöqtəsi vardı. Etibarın başçılığı altında 9 nəfərlə həmin mövqeləri təmizləməli imişlər. Onlar mövqeyin birini dağıdırdılar. Bu vuruşda Etibar alınından yaranır. Yoldaşları ona geri qayıtmağı təklif edirlər. Cavab verir ki, heç nə olmayıb. Etibar baxır ki, ermənilər bunları görüb, yoldaşlarına qaçmaq əmri verir. Onlar səpələnirlər, Ermənilər onları atəşə tuturlar. Döyüşçülərin üçü oradaca həlak olur. qəlpə Etibarın qıçını dizdən aşağı aparır. Son anlarını yaşayan bu cəsur, ucaboy, enlikürək oğlan ona köməyə gələn yoldaşlarına acıqlanır ki, nə üçün gəldiniz, axı postu almalı idik. Eti-

bar səhər saat 8.30-da maşında döyüş yoldaşı İlyas Qarayevin dizi üstə keçinir ...

Etibar uğurlu döyüşdən sonra bir dəfə evə gəlib. Gedəndə anasına deyib ki, o yerləri almayıncə qayıtmayacam.

Ölt mündən bir gün əvvəl evə göndərmək istədiyi məktub ölümündən sonra cibindən tapıldı: “Salam! Evdə nəvar, nə yox. Laçının təxminən 20 km-liyindəyik. Laçını tutan kimi evə gələcəyəm. 80 kəndi ermənilər dağıdıb gediblər. Evə gələn olsa, yaxşı hörmət edərsiniz. Mən sağ və salamıtam. Bir aya kimi qayıdacağam. 4-cü gününü (cümə axşamı)”.

Əfsus məktub yetişmədi...

Məsələ bununla bitmir. Fəciənin ağırlığı bu ocağın bir-birindən xəbərsiz iki igidini itirməsidir. Bəli, nə Elmar Etibarın, nə də Etibar Elmarın həlak olmasını bilmədi.

Elmar Səfərov isə 3 ayrı-ayrı əvvəl könüllü olaraq orduya getmişci. Atasını Məhərrəm kişi müharibə iştirakçısıdır. Leninqrad-da, Polşada, Ruminiyada, Çexoslovakiyada vuruşub. Müharibədən yaralı qayıdıb. Hələ də bədəninə qəlpələr var. İndi öz-özünə sual verir: “Kimin üçün vuruşmuşam? ...”.

Oğlu Elmar isə məhz Azərbaycan torpağı uğrunda vuruşacağını dərk edib, qaynar atəş nöqtələrinə yollandı. Döyüş yolu Kəlbəcərin Ağdaban – ustad Aşıq Şəmsirin kəndindən başladı. Çapar, Qetavan, Vaquaz, Zərdəxan, Aterk, Qozlu, Kərəmli, Çərəkdar kəndlərinin alınmasında fəal iştirak etdi. O, son döyüşdən əvvəl yaralanmışdı. Hərbi xəstəxanada müalicə olunurdu. Yoldaşlarının növbəti döyüşə gedəcəyini bilən snayperçi Elmar avqustun 14-də xəstəxanadan qaçır. Komandir soruşur: “Elmar, nə üçün gəldin?” O, cavab verir ki, ayağım yüngüldü, mən getməsəm, siz kəndi ala bilməyəcəksiniz, xahiş edirəm, icazə verin, mən də sizinlə gedim Ağdərənin Arqunamer kəndi 4 dəfə əldən-ələ keçmişdi ...

Avqustun 16-da Arqunamer kəndi uğrunda gedən növbəti döyüşdə Elmarı sinəsindən vurdular. Alçaq düşmənin snayper gülləsindən həlak olan bu cəsurun meyidini götürmək mümkün olmadı. Yoldaşları onu bir qayanın dibində dəfn etdilər. On gün sonra kəndi yenidən alanda meyiti məzardan çıxarıb

çatirdilər. İgidlərin hər ikisi Şəhidlər xiyabanında dəfn edilmişdir.

“Müqəddəs Şəhidlər xiyabanında,
Dəli bir ağlamaq keçir könlündən”.

Necə də keçməsin, əziz Ali? Taleyə bax, bu yerdə, bir ocaqdan iki igid uyuyur. Bəlkə, indiki şəraitdə bu adi haldır?

Qəriblikdə, yadlar əhatəsində qalmış Şidli kəndinin 6 övladı Şəhidlər xiyabanında torpağa tapşırılmışdı. Bunlardan 2 nəfəri Zahid Əliyev və Əyyub Paşayev 20 yanvar hadisələrinin qurbanıdır. 4-ü isə Vətən torpaları uğrunda şəhid olmuşdur. Bunlar Pirəküşkül qəsəbəsində xüsusi mərdlik göstərmiş Elman Mürsəlov; cəbhədə həlak olmuş Etibar Fərəcov, Elmar Səfərov və Zöhrab Mirzəyevdir.

Həsətli Şidli kəndi! Əllərin qoynunda qalmasın. Şəhid ucağı hər kəsə qismət olmur. İnanırıq ki, belə cəsurların sayəsində torpaqlarımız azad olacaq, yenidən öz övladlarına qoşaçaqsan!

Biz o yerlərə qayıdacağıq.

Əsgər Zeynalov

“Sərhəd” qəzeti, 8 yanvar 1993-cü il.

YANDIRDİ ATƏŞ SARANI...

Uşaq çağından bir mahnı eşitmişəm. «Arpa çayı aşdı-daşdı...» Arpa çayının aşıb-daşması, coşğun selin «sürmə gözlü, qələm qaşlı» Saranı aparması faciəsinə qoşulan bu el mahnısı, görəsən nə vaxt yaranıb? Bilmirəm. Ancaq İrəvanın yazılı mənbələrində heç vaxt təravətini itirməyən, həzin bir nişgilli ifadə edən bu xalq mahnısına tez-tez təsadüf etmişəm. Mən də Saranın faciəsindən söhbət açmaq istəyirəm. Amma burada Arpa çayını günahkar etmək fikrində deyiləm. Çünki bizim ala gözlü Saranı Arpa çayının coşğun suları qərq etməyib. O, Xocalı tufanında atəş ov-alovunda şəhid olub. Rus-erməni birləşmiş ordusunun amansız hücumu və milli satqınlarımızın xəyanəti yüzlərlə belə günahsız oğul və qızlarımızın əziz canlarına qənim kəsildi.

Elə bil dünən idi. Uluxanlı mahalının Yuxarı Necili kənd-orta məktəbində bu məsum qıza dərs deyirdim. Sara Dəmirçi Kənd Təsərrüfatı Texnikumunu bitirdikdən sonra öz tələbə yoldaşı ilə xoşbəxt ailə həyatı qurdu. Ağsaqqal-ağbirçəklərin verdiyi xeyir-dualar da müstəcəb oldu: oğullu-qızlı, firəvan yaşayırdılar. Zamanın çarxı birdən-birə döndü. Bütün el-gün Oğuz yurdu – indiki Ermənistandakı ata-baba ocaqlarını tərk etməli oldular. Saranın atası Səfər kişi də böyük zəhmətlə tikdirdiyi imarətini tərk edib çıxmalı oldu. Çox yerlərdə qaçqın kimi gəzib dolaşdılar, soyuq üzlər gördülər. Axır ki, Səfər kişi qohum-əqrəbaları ilə mehribançılıq gördüyü Xocalıda məskunlaşdı. Ancaq nə biləydi ki, ağırlı acılı günlər hələ qabaqda imiş.

Xocalıda vəziyyət gərginləşdi. Hadisələrin ağırlığına tab gətirə bilməyən Rəziyyə xala (Səfər əminin həyat yoldaşı) infarkt keçirdi. 1992-ci il fevral ayının 17-də Səfər əmi Xocalının baş həkiminin və icra hakiminin köməkliyi ilə ağır xəstə olan həyat yoldaşını və bir nəvəsini Bakıda yaşayan qızının evinə gətirdi.

Fevralın 25-26 müdhiş Xocalı faciəsi... 366-cı rus ordusu və ermənilərin birgə hücumu... Bir də xəyanətkarlıq... Bu günə

qədər dəqiq sayı bilinməyən günahsız məhv edilənlər və əsir düşənlər... Bu faciəni düşünürkən, şair. demişkən, «Dəli bir ağlamaq keçir, könlümdən!».

Səfər əminin kürəkəni Pənah Bayramov yerli milis dəstəsinin tərkibində vuruşurdu. Xocalı faciəsindən sonra Səfər əmi qızını və nəvələrini axtarmağa başladı. Təsadüfən sağ qalan adamlarla, dəyişdirilən əsirlə görüşdü. Qəzetə müraciət etdi. Nəhayət, Xocalıda qapıbir qonşusu, Səfər əminin nəvəsi Ravili gətirmiş Narxanımın görüşü onun axtarışlarına son qoydu. Səfər əminin söhbətindən: «Narxanım bacıgil Xocalıda bizim ən yaxın qonşumuz idi. Əsilləri Göycədən – Basarkeçərdəndir. Bir müddət Rusiyada yaşamış, sonra Xankəndinə gəlmiş və oradan qovulub, Xocalıya köçmüşdülər. Dövlət tərəfindən tikilmiş evdə qalırdılar. Yoldaşı milis sistemində hesabdar işləyirdi.

Atışma başlayanda, Narxanımğilin evinə 18 qadın, uşaq gətirilib doldurulmuşdu.

Vuruş fevralın 25-i təxminən axşam saat 8-də başlamış və 26-sı səhər saat 8-də Xocalı tutulmuşdu.

Narxanımın dediyinə görə, qumbara atılarda uşaq Saranın qucağında imiş. Qumbara ananın sinəsinə düşmüş, uşaq da tələf olmuşdu. Ətrafdakı uşaqlar da zədələnmişdi. Narxanım Ravili qucağına alıb aparır. Narxanım 3 uşağını və nəvəm Ravili təsadüf və uzun əziyyətdən sonra xilas edə bilir».

Ravili Ağdamda atası Pənah Bayramova verirlər və Pənah onu özüylə Bərdəyə aparır. Səfər əminin qızı Saranın qucağında ölən nəvəsi Natəvanın 3 yaşı vardı.

Doğma Yuxarı Necili kəndim! Qarabağ hadisələri başlayandan 7 şəhid verdin. Sabir Mehdiyevi 1988-ci ilin noyabrında İrəvandan gələrkən yolda ermənilər vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Sara və qızı Natəvan Xocalıda, Bəxtiyar Əliyev, Nemət Quliyev, Arif Qənbərov, Mir Əziz Kərimov müxtəlif döyüş nöqtələrində qəhrəmancasına həlak oldular.

Vaxt gələcək, Xocalı da bizim olacaq, Yuxarı Necili də. Həqiqətdə olduğu kimi deyiləcək: Yandırdı atası Saranı...!

Əsgər Zeynalov

«Vətən Həsrəti» qəzeti, 26 fevral 1993-cü il.

HƏYAT ÜÇÜN YARANMIŞIQ VƏTƏN ÜÇÜN ÖLMƏLİYİK

Şəhid zirvəsilə gəldi görüşə...

İrəvan yaxınlığında bir kənd var idi. Yuxarı Necili müharibə başlayanda əhali dədə-baba yurdunu tərk etməli oldu. Tarixin bu keşməkeşli çağlarında kənd 8 nəfər şəhid verdi, bir nəfər Milli qəhrəman yetirdi Sahil Məmmədovu, əlliya yaxın oğlu torpaqların azadlığı uğrunda vuruşdu, nə qədər qəsbkarı məhv etdi. Kəndin 4 oğlu müqəddəs şəhidlər xiyabanında uyuyur – Nemət, Arif, Əli və Mirəziz.

Bu günlərdə Bakıxanov qəsbəsinə Mirəziz Miriş oğlu Kərimovun xatirə lövhəsinin açılışı idi. Açılışa qəhrəmanın valideynləri, həyat yoldaşı və uşaqları, qohumları, yaxınları, dostları, məktəb yoldaşları, müəllimləri, doğma kəndin ağsaqqalları gəlmişdilər.

Uluxanlı elində böyüyən igid.

Qarabağ uğrunda gətdi döyüşə
Düşməni qanına boyayan “Seyid”
Şəhid zirvəsində gəldi görüşə.

Mərasimi orta məktəbdə Mirəzizin müəllimi olmuş Əsgər Zeynalov açdı. Onun döyüş yolundan danışdı. Nətiq qeyd etdi ki, gözəl idmançı olan bu məğrur igid 1992-ci ilin əvvəllərində döyüşə könüllü getmişdi, sırayı əsgərdən gizir rütbəsinə və vətəndə komandiri vəzifəsinə qədər yüksəlmişdi. Ağdərə bölgəsinin bütövlükdə düşməndən azad olunmasında Mirəziz əsl qəhrəmanlıq göstərmişdi. O, 1993-cü il yanvarın 20-də Ağdərənin Dovşanlı kəndində bir neçə yoldaşı ilə minaya düşərək qəhrəmancasına həlak olmuşdu.

Qəhrəman döyüşünün anası Sofiya Kərimova öz şəxsi əsətləri hesabına xatirə lövhəsinə. “şəhid Mirəziz bulağını” lüzlətdirən oğlunun məktəb yoldaşları Elman və Faiq Nağıyev qardaşlarına təşəkkürünü bildirdi.

Lövhənin üzərindən ağ örtük götürüldü. Mərasim qurtarıqdan sonra iştirakçılar Nağıyev qardaşlarının şəhidin şərəfinə təşkil etdiyi “Ehsana” dəvət ediliblər.

..Bəli, Mirəziz igid döyüşçü “şəhid zirvəsilə” görüşə gəlmişdi.

Əsgər Zeynalov

“Sərbəst düşüncə” qəzeti, dekabr 1996-cı il.

İndiki Ermənistan adlı ərazidə əski türkdilli qəbilələrin adı ilə bağlı yerlər az deyildir: Ararat (indiki Vedibasar) rayonunda Əfşar: Kirovakan (Qarakilsə) yaxınlığındakı Boyatlar, Artaşat (Qəmərli) rayonundakı Yuva, Muğanlı, Bayburd; Leninkandakı (gümrü) Bayandur kəndləri bu qəbildəndir. Beynəlxalq hesablaşmalar yerləri xəyalına gətirdikcə, istər-istəməz böyük Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin aşağıdakı sözlərini xatırlamalısınız: «Bakı da, Gəncə də, İrəvanda azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənləridir».

Ancaq zaman-zaman azərbaycanlılar bu torpaqlardan qovulub çıxarıldı – 1918-1948-1988.

Səkkiz rəqəmi görünür, faciəni də özü ilə gətirmiş.

1948-ci ildə köç, çıxarılma, qovulma başqa illərə nisbətən sakit keçdi. Bu dövrdə köçənlərin içərisində Qəmərlinin Bayburd kəndinin sakini Fərman İsmayilov da var idi. O, Bərdənin Kətəporaq kəndində məskunlaşdı. Bağ saldı, imarət tikdirdi gözəl ailə sahibi oldu.

Ancaq 1988-ci ildə ermənilər azərbaycanlıları kütləvi surətdə, sonuncu adamınadək dədə-baba yurdundan qovaq, Dağlıq Qarabağı da Azərbaycandan qovaraq istədilər. Bu zaman Fərman kişi qeyrət təmsalına çevrildi. Sakit görünən bu adamda nə qədər böyük ürək varmış, ilahi!

Səhsiz-hesabsız adamların övladlarını torpağımızın müdafiəsi üçün min cür yollarla gizlətdiyi bir anda, Fərman kişi üç oğlunu, üç igidini, üç cəsürünü cəbhəyə-qaynar döyüş nöqtəsinə göndərdi. Yox, bununla da sakitləşmədi. Oğlanlarına xeyir-dua verib özü Ağdam cəbhəsinə yollandı. Qızğın döyüşlərdə oldu. Mina partlayışı nəticəsində sağ ayağından yaralandı. Oğlanları Firdovsi, Elbrus və Füzuli isə döyüşü davam etdirdi. Neçə-neçə ağır vuruşlarda, döyüş əməliyyatlarında iştirak etdilər. Ot kökü üstə bitmişdi.

Ata-Fərman kişi oğlanları üçün məşəl idi, qeyrət təmsalı idi. Füzuli cəbhəyə dostluq etdiyi Rövşənlə getmişdi. Xatırladaq ki, Rövşənin atası Nəcəf kişi də 1948-ci ildə Ermənistanın

Uluxanlı (Masis) mahalının Şorlu (el arasında Şöllü də deyirlər) kəndindən göçüb gəlib Bərdənin Kətəporaq kəndində özünə yurd-yuva salmışdı.

Bərdə batalyonunun tərkibində döyüş fəaliyyətinə başlayan 25 yaşlı Rövşən və 22 yaşlı Füzuli Ağdərə rayonunun Marağa, Həsənqaya kəndlərinin alınmasında fəal iştirak etdilər. Marquşavan döyüşü...

Bu qanlı vuruşmadan əvvəl ermənilər özlərini «məğlubedilməz» sayırdılar. Ancaq həmin vuruşda ermənilərin böyük tələfat verməsi və xeyli əsir düşməsi həm onlara «yaxşı» bir dərs oldu. Həm də Xocalıdan sonra xalqda yaranmış ruh düşkünlüyünü aradan qaldırdı. Bu döyüşdəki qələbədə Füzulinin və Rövşənin payı az deyildi.

Uşaqlıqdan ovçuluqla məşğul olmuş, necə deyirlər, quşu gözündən vuran Rövşənin bacarığı Füzulinin heyrətə gətirirdi. Dostu ilə bir yerdə olanda Füzuli tam arxayın olurdu. Batalyonda xarab olan silahları Rövşən özü təmir edirdi.

Onların döyüş yoldaşı Hümət Qarayev söhbət edir ki, bir dəfə ermənilər atəş açmağa başladılar. Biz də onlara cavab verdik. Gördük ki, vurduğumuz «diğalar» yığılır, ancaq yəni qalxır. Beləcə xeyli patron boşaldıq. Sən demə ermənilər məşin «adam» düzəldib. Rövşən bunu başa düşdü. Dedi ki, burada nəşə fırlıdaq var. Siz durun, mən gəlirəm, indi hər şeyi aydınlaşdıraram. O, gizlənə-gizlənə ermənilərə tərəf gedir. Bir də görür ki, dörd nəfər erməni «diğası» bizə tərəf sürünür. Rövşən onların dördünü də yerindəcə öldürmüşdü. Hümət Rövşən və Füzulinin son döyüşünü belə xatırlayır:

Biz son döyüşü «Qurtuluş» batalyonu ilə birlikdə keçirdik. İyun ayının 18-də Ağdərə rayonunun Aşağı Çaylı kəndinin aşağısındakı qəbiristanlıqda su içib Füzulidən ayrıldıq. Yuxarı Çaylıdan BMP-2 gəldi və atəş açmağa başladı. BMP-2 yuxarıda idi, biz aşağıda. Rövşən atəş açırdı. Qəlpə mənə dəyib yaralandı. Mən Rövşəni çağırıdım, səs gəlmədi. Huşumu itirdim. Ayılıb gördüm ki, Rövşən artıq yoxdur».

İyunun 18-də Ağdərə rayonunun Aşağı Çaylı kəndində gədən döyüşdə həm Füzuli, həm də Rövşən qəhrəmanlıqla həlak

oldular. Bir ailədən 4 nəfər. Bu yerdə adam söz tapa bilmir. İnsan bu qeyrətin qarşısında baş əyir. Ancaq qeyrət qiymətləndirilməyəndə az qalır adamın ürəyi partlasın. Dörd bir olsa çəkməyə nə var ki? Fərman əminin söhbəti: «Vidansızlığın həddi-hüdudu yoxdur. Kolxoz sədri deyir ki, hər gəda-güda gedib orada həlak olacaq, biz ona yardım edəcəyik». Fərman əmi, fikir etmə, o bədbəxt adəmdir. O, hələ başa düşmür ki, gəda-güdadən torpaq təəssübü çəkən olmaz.

Nə yaxşı ki, vətənpərvər adamlar Fərman əmini yada salıb onun böyüklüyünü qiymətləndirdilər – Kərim Sadiqov kimi. Şair Məmməd Aslan da onu unutmayıb, televiziya ekranına çıxardı.

Biz bütün əldən gedən torpaqlarımızı qaytaracağıq. Fərman İsmayılov kimi qeyrətli kişilərin öz doğma «başpapaqlılarını» böyük mərdliklə, ürəkgenişliklə səfərbər etməsi sayəsində! Fərman kişi hamımız üçün nəsr ürəkli atadır.

Əsgər Zeynalov

«Vətən Həsrəti» qəzeti, 15 yanvar 1993-cü il.

OĞUZ ELİNİN FƏDAILƏRİ...

Bədnam 1948-ci il... Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların mərkəzdə hazırlanmış xəyanətkar bir siyasətlə qədim ədədə-baba ocaqlarında köçürüldüyü il.

Üçkilsə (Eçmiadzin mahalının Qarxun kəndi də öz doğma əvədləri ilə vidalaşır. Qocaman Ağrı dağı pərişan, başı du-manlı halda bu acınacaqlı mənzərəyə baxır. Göz yaşları leysana çevrilib zirvədən dağ otəklərinə çilənir. O da bu haqsızlığa qarşı etirazını belə bildirirdi. Bənizi solğun kədərli insan karvanı kəndi tərkdir.

Onların arasında Qarxun kəndinin sakini gənc Ağa da vardı. Onun ailəsi Azərbaycanın Goranboy rayonunda məskunlaşır. Yurd salıb, ailə qurur. 1957-ci ildə tale ona bir oğul bəxş edir. Uşağa Rasim adı verirlər.

Rasim Əkbərov Goranboyda orta təhsil alır, sonra Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirir. 1988-ci ildə ermənilər son azərbaycanlıyadək Ermənistandan qovub, yuxarı Qarabağ torpağını ələ keçirmək istədikdə bütün xalq ayağa qalxdı. İkinci Goranboy batalyonu təşkil ediləndə hamı Rasimi vəkəddilliklə özlərinə komandir seçir. Batalyonun vızvodlarından birinə «Didərginlər» adı verilir. Çünki bu yenilməz batalyonun döyüşçüləri Oğuz yurdu – indiki Ermənistandan ibarət idi. İkinci Goranboy batalyonu Qaraçınar, Qaxtut, Xarxiput kəndlərinin azad olunmasında, habelə Ağdərə rayonunun Mağdagiz, Tonaşen, Hakop kəməri, Mağavuz, Möhrotaq, Minsrək, Heyvalı və s. kəndlərin. Sərsəngin düşmənlərdən təmizlənməsində əsl qəhrəmanlıq göstərmiş. Qanlı döyüşlərin birində batalyon komandiri Rasim ağır yaralanır. Onun bədənində 35 qəlpə yarası olsa da döyüşdən ayrılmır.

«Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı» adını almış ilk döyüşçü-ərdən biri 3 uşaq atası, mayor Rasim Ağa oğlu Əkbərovun səsi yənə də Yuxarı Qarabağın vuruş meydanlarından gəlir. Ona ağurlar diləyirik. Allah ona yar olsun!

Aqil Sahib oğlu Quliyev də «Azərbaycanın ilk Milli Qəhrəmanı»larından biridir. O, 1963-cü ildə Sisyan rayonunun Urut

kəndində doğulmuşdur. 1980-ci ildə Azərbaycan Neft və Kimya institutunun axşam şöbəsinə daxil olmuşdur. 3-cü kursdan könüllü hərbi xidmətə getmişdir. Baş serjant Aqil 1985-ci ildə ordudan tərxis edildikdən sonra DİN-də işləyir. Biri müddətdən sonra nazirlik onu Xarkov Ali Hərbi məktəbinə təhsil almağa göndərir. Məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirər. Aqil leytenant rütbəsilə həmin məktəbdə müəllim kimi saxlanılır.

O, 1988-ci ildə Ermənistanda baş verən hadisələrə biganə qalmayıb Azərbaycana gəlir və çox keçmədi Milli Orduya yazılır. Hərbi hissələrdən birinə rota komandiri təyin olunur. 1991-ci ilin sonunda rotası ilə Xocalıya gedir. Onun müdafiəsində böyük hünər göstərir. Fevralın 12-də Xocalı erməni quldurları tərəfindən mühasirəyə alınmağa başlayır. Bu barədə prezidentə və dövlət rəhbərlərinə nə qədər xəbərdarlıq edilsə də bir tədbir həyata keçirilmir. Ölçülüb-biçilmiş xəyanətkarlıq! Erməni quldurlarına qarşı fevralın 18-də nəzərdə tutulan Əsgəran əməliyyatı baş tutmur. Aqil bölməsindən on bir nəfər seçib qəflətən Xanabad postuna hücumə keçir. Bu hücum zamanı Aqilgil 21 erməni quldurunu məhv edir. Əfsus ki, həmin döyüşdə Aqilin sinəsi qəfil düşmən gülləsinə tuş olur. Rəşadətli el oğlu qəhrəmancasına həlak olur. Şəhidlər Xiyabanında uyuyan qəhrəmanın məzarı təzə-tər çiçəyə qərq olunmuşdur. Allah ona rəhmət eləsin!

Fərhad Qənbər oğlu Hübətov Azərbaycanın ilk Milli Qəhrəmanı adına layiq görülən ən gənc cəsurlarımızdan biridir. 1968-ci il də Ermənistanın Quqark rayonun Arcut kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini doğma kənddə bitirəndən sonra Hamamlıda (Spitak) 60 nömrəli texniki-peşə məktəbində sürücü-mexanik peşəsinə yiyələnib.

Fərhad 1986-cı ildə ordu sıralarına çağırılır. Monqolustanda, İrkutskda tank sürücüsü, vızvod komandirinin müavini olur. 1988-ci ildə onun valideynlərini doğma torpaqlarından qovurlar. Xatırladaq ki, Ermənistanda azərbaycanlıların ən böyük faciəsi məhz Quqarkda olmuşdur.

Serjant rütbəsində ordudan qayıdan Fərhad ailələrini Bakıya köçürür. Burada rəbitəçi ixtisasına yiyələnib. Qreyder sürücüsü işləyir.

20 yanvar gecəsində rus tankı Fərhadın qreyderini divarasıxıb. Özü və yaxın dostu Rafiq Paşayev adi təsadüf nəticəsində sağlamat qalırlar. Sonralar Fərhad könüllü olaraq Azərbaycan Milli Ordusuna yazılır, özü dəstə yaradıb, cəbhəyə yola düşür. Goranboy ərazisində bir sıra döyüşlərdə hünər və rəşadət göstərir. Martın 7-də Şuşa Kosalar Xankəndi əməliyyatında xüsusi fərqlənir.

O, düşmənin 5 postunu dağıdıb, onlarca erməni məhv edir. 1992-ci il martın 29-da isə Fərhadın dostası düşmənlə döyüşə girir bu qeyri-bərabər vuruşmada həlak olur. Hələ ailə qurmayan 24 yaşlı bu gənc Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir. Nakam Fərhadın qəbri nurla dolsun!

Bəzən insanın özünün xəbəri də olmadan tale onu iqlimdən-iqlimə salır. Ancaq harada olmasından asılı olmayaraq bir dayaq nöqtəsi olur: Vətən! Azərbaycanın ilk Milli Qəhrəmanlarından olan **Mehdi Yusif oğlu Abbasov** da belə taleli mərd insanlardan biri idi. O, Ermənistanın Amasiya rayonunun Yeniyol kəndində anadan olmuşdur. 1976-cı ildə kənd orta məktəbini bitirmişdir. Erməni millətçilərinin təzyiqi ilə 1977-ci ildə ailəlikə yaşayış yerlərini dəyişmiş, Qazaxıstanın Çimkənd vilayətindəki Tülkbas rayonun Kulon kəndinə köçmüşlər.

1978-ci illərdə Vladivostok şəhərində hərbi xidmətdə olmuşdur. 1981-ci ildə Qaraqanda Pedaqoji institutunun ibtidai hərbi hazırlıq və bədən tərbiyəsi fakültəsinə daxil olur və 1985-ci ildə institutu bitirir. O, bir müddət Tülkubas rayonunun Miçurin kəndindəki Qaqarin adına məktəbdə müəllim işləyir. 1989-cu ildən daxili işlər orqanlarında fəaliyyətə başlayır. 1989-90ci illərdə keçmiş SSRİ DİN-nin Stavropol Ali kurslarının dinləyicisi olmuş, sonra Enbəyşin RDİŞ-də sahə müvəkkili vəzifəsində xidmətini davam etdirmişdir.

Milis baş leytenantı M.Abbasov 1991-ci ilin iyul ayında Azərbaycan Respublikası DİN-nin XTDM-də xidmət etməyə başlayır.

Rota komandirinin müavini, sonralar rota komandiri kimi Goranboyda, Ağdamda, Füzulidə bir sıra əməliyyatlarda fəal iştirak edən Mehdi əsl mərdlik və cəsurluq nümunəsi göstərir.

Onun rəhbərlik etdiyi əməliyyatlarda döyüşçülərimiz erməni silahlı birləşmələrinə sarsıdıcı zərbələr vurub, onun dar-madağın etməyə çalışırlar.

1992-ci il yanvarın 13-ü Füzuli rayonunun Malican postu ətrafında gedən vuruşlar Mehдинin son döyüş yeri olur. O, burada qəhrəmancasına həlak olur. Ailə qurmamış şəhidlik zirvəsinə ucalan Mehdi Abbasov gələcək nəsillər üçün mərdlik nümunəsinə çevriləcək. Allah onu rəhmət eləsin!

Oğuz elləri ayağı sayalı olan bu ilk «Milli Qəhrəmanların»dan sonra da neçə-neçə həmin adı təkrarlayan oğullar yetirdi. Məs: Sahil Məmmədov kimi hələ döyüşlərdə nə qədər belə cəsurlarımız vuruşur. Məhz bu igidlərimizin sayəsində inanırıq ki, biz yenə də o yerlərə qayıdacaq!

Əsgər Zeynalov
«Vətən Həsrəti» qəzeti, 15 yanvar 1993-cü il.

NƏHS RƏQƏM

...Deyəsən, 8 İrəvan azərbaycanlıları üçün nəhs rəqəmdir. 828-ci il. Nə qədər azərbaycanlı bu torpaqlardan İrana köçürüldü. 1918 daşnakların silah gücünə azərbaycanlıları qovması. 1948 “mədəni köçürülmə”, 1988 azərbaycanlıların onuncusuna qədər İrəvandan və Ermənistandan çıxarılması. Görünüz çatlasın, ayrı-ayrı İrəvan xanları, bəyləri, sizin at oynatdığınız yerlərdə gör indi kimlər sülənir. Bəlkə “İrəvan da bir nağul idi? ...”

Yox, İrəvan bizim üçün hələlik nağuldu, “tərlən oylağında sar ola bilməz”.

...Sonralar İrəvanı Yerevana çevridilər. Az qala izi tozu da qalmadı. Hanı Təpədaşı, Toxmaqgöl, Şəhər, Qırmızı, Dəmir-bulaq, Gedərçay məhəllələri? Bəs başı göylərə ucalan minarəli məscidlər – Göy məscid, Novruzəli məscidi, Günnüklü məscid, Hüseynəli məscidi, Hacıbəyim məscidi, Şəhər məscidi, Zal xan məscidi!... İrəvan tipik müsəlman şəhəri idi. “Kavkazkiy kalendar”ın 1894-cü il tarixli nəşrində qeyd edilir ki, İrəvanda 8 məscid fəaliyyət göstərirdi. İrəvan ziyahları həmişə Göy məscidə yığışar, elmi söhbətlər edər, şerlər deyərdir.

Tarixi faktlar təsdiq edir ki, İrəvanı həmişə azərbaycanlılar idarə etmişlər.

1604-cü ildə İrəvan xanlığı yaradılmışdı. İki yüz iyirmi dörd ildən sonra rus ordusunun hücumu ilə bu möhtəşəm xanlıq son qoyuldu.

Əsgər Zeynalov
“Qərbi Azərbaycan” qəzeti 18 oktyabr 2001-ci il.

HARDAYDINIZ, CƏNABLAR?

Son üç ildə bəzi-bəzi “yan”-lar – balayanlar, xanzadyanlar, kaputikyanlar özlərini “ermənilərin milli qəhrəmanı”, “həqiqi canıyananı” kimi göstərmək istəyirdilər. İnanmıram, yalandır, yalandır! Sual edə bilirlər: “Niyə?” “Elə isə mən deyim, qulaqlarını açıb eşitsinlər.

1986-cı ildə Masis rayonunun Nizami kəndində 55-57 yaşında Ohan adlı bir erməni ağacdən yıxılmağı ilə ağzını açıb-yummağı bir oldu. Kəndin əhalisinin 90 faizini təşkil edən azərbaycanlılar pul yığıb, onun ölüsünü ortadan götürdülər. Hüzr məclisinə kəndin dükanıçısı Sabir Mehdiyev başçılıq edirdi. (Qeyd edim ki, bu yaxşılığın əvəzində ermənilər onu 1988-ci ilin noyabrında yolda öldürdülər; maşınını yandırdılar, oğlunun gözünə yod tökdülər). Sual edirəm: onda hardaydı bu “milli qəhrəmanlar?”. Axı kənd Yerevanın cəmi 8-10 kilometrliyində yerləşirdi. Bəlkə Ohan balaca adam idi, ona görə yada düşmədi?! Ola bilər.

..Şaumyanın Bakıda 1918-ci ilin martında saysız-hesabsız azərbaycanlının kütləvi surətdə məhv edilməsində oynadığı rolu nəzərə alan “qədirbilən” Azərbaycanın ayrı-ayrı vaxtlarındakı “qeyrətli” rəhbərləri onun adını əbədləşdirmək üçün elektron hesablayıcı maşınının belə hesablamağa gücü çatmayacaq sayda yerlərə o “ölməz” komissarın adını vermişdilər.

Hələ bu harasıdır! Onun xəstə, ağıldankəm oğlu Surenin qayğısına da az qalmamışdıq. Bakının Maştağa qəsəbəsində ruhi xəstəliklər xəstəxanasında Suren, necə deyirlər, “yağ içində böyrək” kimi bəslənmişdi. Özü həmişə deyirdi: “A, mən Yerevana gedarammı?! Burada hamı manim hormatımı saxlayır...”.

Bəs onda hardaydı bugünkü milli “yan”lar! Bəlkə onlara millətçi sağlam atalar lazımdır, xəstə oğullar yox?

Yaxşı, bu da heç. Atalar üçdən deyib... 1984-cü ildə ermənilərin fəxri, yazıçı Aleksandr Şirvanzadənin qızı Marqarita Şirvanzadə Bakıda tənha, kimsəsiz vəziyyətdə gözlərini yumdu.

Onu son mənzilə yalnız bizim Xarici Dillər İnstitutunun müəllimləri – Q.Quliyev, C.Məmmədquliyev, Ə.Musayev, M.Nəbiyev və başqaları yola saldılar.

Bəs onda hardaydınız, ay “erməni milli qəhrəmanları?” Əgər Marqaritanın hambarsumyanlara, igidyanlara o qədər dəxli olmasa da, zorilər, serolar, silvalar, sizə ki, dəxli vardı. Axı, Aleksandr Şirvanzadə sizin kolleqanız idi.

Bax, bunlara görə inanmıram sizə! Əgər o bədbəxtlər gözlərini bir anlığa açsalar, bu gün özləri də siz “milli qəhrəmanlar”a bircə sual verməzlərmi: “Hardaydınız, cənablar?!”.

*Əsgər Zeynalov,
“Həqiqət” qəzeti, 12 mart 1991-ci il.*

İDMANLA BAĞLI ÖMÜRLƏR ÖMÜR HƏDƏR GETMƏYİB

1958-ci il. 16 yaşlı yeniyetmə Ulu Uluxanlının indiki (Masisin) Yuxarı Necili (sonra Nizami) kənd yeddiillik məktəbini bitirib qatarla Bakıya yola düşdü. Yol boyu pəncərədən əzəmətli Ağrı adına baxırdı, doğma kənd arxada qalırdı. O, gələcək peşəsi barədə düşünürdü... Bu oğlan hazırda respublikanın idman aləmində yaxşı tanınan Süleyman Süleymanov idi.

Həmin il sənədlərini Bakıdakı 6 nömrəli dənizçilik məktəbinə verdi. İki il oxudu. Bu dövrdə boksa maraq göstərdi, 11 nömrəli texniki peşə məktəbindəki bölməyə yazılıb məşqlərə başladı. İdman ustaları, respublikanın tanınmış boks mütəxəssisləri T.Babanlı və B.Kipiani onun ilk məşqçiləri oldular. S.Süleymanov bu barədə deyir: «Çox məşqçi görmüşəm. Ancaq T.Babanlının mənim üzərimdə zəhməti daha böyükdür».

Gələcək boksçu məşqlərlə yanaşı təhsilini də davam etdirdi. Bakı Sənaye Pedaqoji Texnikumuna daxil olub oranı bitirdi.

1962-ci il. İlk yarış, Karaqandada «Ehtiyat əmək qüvvələri» cəmiyyəti Mərkəzi Şurasının birinciliyində S.Süleymanov 2-ci yeri tutur. Bundan sonra o, 3-4 il Azərbaycan yığma komandasının üzvü olur, dafələrlə respublika birinciliyində, zona yarışlarında iştirak edir.

1965-ci ildə S.Süleymanovun həyatında mühüm hadisə baş verir, o, idman ustası adı alır. Elə həmin ildə Lipetskədə «Ehtiyat əmək qüvvələri»nin birinciliyində S.Süleymanov üç idman ustasına, o cümlədən kuybişevli Qladişevə və leninqradlı Kliknyova qalib gəlib finala çıxır. Xatırladaq ki, hər iki idmançı SSRİ xalqları spartakiadasının bürünc mükafatçısı idi.

Budur, final. İndi onun rəqibi dafələrlə Avropa çempionu, Roma Olimpiadasının gümüş medalçısı S.Sivkodur. Bəlkə də tamaşaçılar görüşün tezliklə Sivkonun xeyrinə qurtaracağını fikirləşirdilər. Ancaq elə ilk dəqiqələrdəcə həmyerlimizin-sər-rast, güclü zərbələrindən sonra bu fikir alt-üst oldu. Döyüş ol-

duqca gərgin keçdi. Qələbə kimə verilməlidir, Süleymanov, yoxsa Sivkoya?

Hakimlər çətin vəziyyətdə qalıblar... On-on beş dəqiqəlik nəşvərdən sonra qələbə 3:2 hesabı ilə Sivkoya verilir. Süleymanov ikinci yerlə kifayətlənir... Bu turnirdə Lipetsk traktor zavodunun (yarış zavodun idman zalında keçirilirdi) ən yaxşı texnikaya malik bokçusu üçün təsis etdiyi mükafat S.Süleymanova təqdim olunur... Həmin yarışların iştirakçısı ustalıqə namizəd H.Qurbanovun dediklərindən: «Süleymanovun görüşü böyük üstünlüklə keçirdi. Qələbənin Sivkoya verilməsinə diqqət deyildi. Tamaşaçıların etiraz səsləri və leninqradlı hakimlərin əsəbi davranışı da bunu təsdiq edirdi. Bəlkə də Sivkonun ad-sanına hörmət etmişdilər...»

S.Süleymanov 1966-cı ildə məşqçilik fəaliyyətinə başlamışdır. Həmin illərdə o, təhsilini davam etdirərək Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunu bitirdi. Artıq 25-26 ildir «Ehtiyat əmək qüvvələri» cəmiyyətində məşqçi işləyir. 25-dən artıq idman ustası yetirmişdir. Bunların arasında keçmiş SSRİ birinciliklərinin, spartakiadalarının və kubok yarışlarının, birinci Ümumittifaq oyunlarının, məktəblilərin ümumittifaq spartakiadasının qaliblərinə və mükafatçılarna rast gəlirik. Ölkə klubunun sahibi A.Kərimovun, Ümumittifaq oyunlarının gümüş mükafatçısı A.Asvarovun, ötən il Daşkənddə Ümumittifaq Olimpiya ehtiyat qüvvəsinə baxışda idman ustası normasını ödəmiş E.Abdullayevin adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xatırladaq ki, E.Abdullayev 1991-ci ildə Volqoqradada keçirilən SSRİ birinciliyinin, bu il məşhur Azərbaycan bokçusu A.Ağalarovun xatirəsinə həsr edilmiş turnirin qalibi olmuş və respublika yığma komandasının üzvüdür.

S.Süleymanovun Ş.Alimzanovla birlikdə məşğul olduğu bokşulardan Ə.Məmmədov bir sıra Ümumittifaq və beynəlxalq turnirlərdə birinci yeri tutmuşdur. Bu il isə o, Şotlandiyanın Edinburq şəhərində gənclər arasında Avropa çempionu adını qazanmışdır. Ə.Məmmədov İstanbulda məşhur türk idmançısı Əhməd Comərdin xatirəsinə həsr edilmiş beynəlxalq turnirin də qalibi olmuşdur.

S.Süleymanov bacarıqlı idmançılar hazırladığı üçün döfərlə fəxri formalara, diplomlara layiq görülmüşdür.

Keçən il onun həyatında yadda qalan bir hadisə baş vermişdir.

İdmanın inkişafında xidmətlərini nəzərə alaraq respublika Dövlət İdman Komitəsi S.Süleymanova Azərbaycanın əməkdar məşqçisi adı vermişdir. O, eyni zamanda respublika dərəcəli hakim və Azərbaycan yığma komandasının məşqçisidir.

S.Süleymanov respublika boksunun barmaqla sayılan azərbaycanlı veteran məşqçilərindən biridir. Çünki uzun illər digər sahələrdə olduğu kimi, burada da məşqçilərin əksəriyyəti digər millətlərin, xüsusilə bu gün bizimlə müharibə aparan ermənilərin nümayəndələri idi. Biz inanırıq ki, Azərbaycanın müstəqilliyə doğru cəsarətlə addımladığı bir dövrdə bacarıqlı məşqçi məşhur boksçular yetirəcəkdir.

Ancaq bir gileyimizi bildirmək istərdik. Süleymanovun mənzil şəraiti çox pisdır. O, ev növbəsindədir. Arzu edərdik ki, respublika Dövlət İdman Komitəsinin yeni rəhbərliyi imkan daxilində ona kömək etsin. Atalar yaxşı deyib: «Zər qədrini zərgər bilir».

Bu il S.Süleymanovun 50 yaşı tamam olur. İstərdik ki, o, öz yubileyini yeni mənzilində qeyd etsin.

Müdriklərdən biri deyir ki, ömür yaşanmış illərin sayında deyil, onun mənasındadır. 50 yaş! Bu gözəl idmançının keçdiyi mənalı illərə nəzər salanda istər-istəməz düşünürsən: Ömür hədəfə getməyib. Ancaq əsas uğurlar hələ irəlidedir. S.Süleymanov indi həsrətlə xatırladığımız kəndimizdən çıxan ilk idman ustasıdır. Ayağı çox saylı imiş. Bundan sonra qədim Yuxarı Necili kəndi Heydər və Şahin Əliyev qardaşları, Fərrux Mehdiyev, Nəhayət Məmmədova, Müşfiq Bağirov kiratə tanınmış idmançılar yetirdi.

1980-cı ilin mart ayı idi. «Pravda» qəzetinin mükafatı uğrunda yarışın başlanmasına bir gün qalırdı. Yarışda Nizami (keçmiş Yuxarı Nucili) məktəbini təmsil edəcək idmançı xəstələnmişdi. Bəs kimə ümid vardı? Yada o düşdü.

Ertəsi gün. Nəhayət 800 m məsafəyə qaçışda birinci yeri tutdu. Apreldə isə Masis rayonunun çempionu oldu. Bir aydan sonra o, rayon məktəblilərinin spartakiadasında 800 m məsafəni birinci qət etdi. Bu qələbələr Ermənistan məktəblilərinin spartakiadasında iştirak etmək hüququ verdi.

1980-cı ilin iyun ayı, Yerevan. Altıncı sinif şagirdi, 14 yaşlı Nəhayət Məmmədova məktəblilərin spartakiadasında 800 m məsafəyə qaçışda ikinci yeri tutdu.

Müəllimləri həmin günlərin necə xatırlayırlar? Fərhad Əliyev: «Yarışdan əvvəl idmançıların siyahısına baxdım. Nəhayət yeganə azərbaycanlı idi. Finişda onu ikinci yerdə görəndə gözlərimə inanmadım. Axı iştirakçılar arasında Yerevanın, Leninkanının, Kirovakanın neçə-neçə idman məktəbinin nümayəndələri var idi».

Hüseyn Hüseynov: - «Masis rayonu idman komitəsinin rəhbərləri Nəhayət ikinci yerdə görəndə pis hala düşdülər. Hirsələrindən boğulurdular. Necə olur ki, yeganə «türk» qızı mükafat alır?».

1981-ci il, aprel. Artaşda (keçmiş Qəmərliyə) 15 rayonun idmançıları yarışirlar. Nəhayət qalib gəlir. Buununla da onun idmanda çətin günləri başlayır.

Atası Məmməd Məmmədov: «Nəhayətin qələbələrindən sonra idman komitəsinin rəhbərləri tez-tez evimizə gəlirdilər. Təklif eləyirdilər ki, Nəhayət ad-familiasını dəyişsin. Yoxsa onu heç bir Ümumittifaq yarışına göndərməyəcəklər. Təklif və tələblərə qəti etirazımı bildirdim. Buna görə qızım böyük turnirlərə göndərilmədi».

Məmməd kişi hardan biləydi ki, erməni millətçiləri çox uzaq məqsədli, məkrli oyuna başlayırlar və bu oyun xalqımız üçün nə qədər ağır olacaq.

AZƏRBAYCAN KARATEÇİLƏRİNİN TOKİO REKORDU: 10 QIZIL, 2 GÜMÜŞ, 4 BÜRÜNC

Onların sinfində idmançılar çox idi. Qəzetlərin tez-tez yazdığı Köçəri Nağıyev, Çaykəndin erməni quldurlarından təmizlənməsinin iştirakçısı, hazırda Goranboyda fəaliyyətini davam etdirən Oruc Kazımov da həmin sinfin yetirmələridir. Onların belə qeyrətli böyümlərinə sinif rəhbərləri, poeziya və musiqi həvəskarı, bacarıqlı idmançı Kərim Sadıqovun böyük təsiri olub.

Nəhayət Məmmədov Azərbaycana köçüb gələndən sonra idmandan ayrılıb. Təhsilini Razin qəsəbəsindəki 6 nömrəli idman təmayüllü məktəbdə davam etdirdi.

1983-cü ildə o, artıq Azərbaycan yığma komandasının üzvü idi. Elə həmin ilin sentyabrında Sumqayıt şəhərində gənclər arasında respublika birinciliyində 1500 və 3000 m məsafələrə müvafiq surətdə ikinci və üçüncü yerləri tutdu.

Nəhayət 1984-cü ili idman həyatında ən uğurlu il sayılır. Çünki həmin il çoxlu turnirdə iştirak etmiş və hamısında da mükafat almışdır. Gənclər arasında Azərbaycan kuboku uğrunda yarışlarda birinci yerə çıxmışdır. Respublika məktəblilərinin Spartakiadasında çempion olmuşdur.

Ən yüksək nəticəni isə Litvanın Klaypeda şəhərində qazanmışdır. Ümumittifaq yarışlarında 3000 m məsafəni birinci başa vurub ustalığa namizəd normasını ödəmişdir.

1984-cü ildə Nəhayətin həyatında daha bir fərəhli hadisə baş verdi. Bədən Tərbiyəsi İnstitutuna daxil oldu. «İdman» qəzetində onun haqqında «Təcrübə yarışda qazanılır» başlığı altında məqalə dərc olundu.

Nəhayət hazırda Cəlilabad rayonunda orta məktəbdə həyat yoldaşı İntiqam Mirzəliyevlə bərabər müəllim işləyir. İ. Mirzəyev güləş üzrə ustalığa namizəddir. Onların bir oğulları var.

Mən vaxtilə yazmışdım: «Nəhayət, biz səni SSRİ, dünya olimpiya oyunları çempionu görmək istəyirik».

İndi isə yazıram «Kaş şagirdlərin də səni oxşasınlar, sənin kimi qeyrətli Vətəna qələbə bağlı vətəndaş olsunlar».

Bu il avqust ayının 7-dən 9-a dək Yaponiyanın Tokio şəhərində 42 dövlətin iştirakı ilə karate üzrə dünya birinciliyi keçirilirdi. Azərbaycan idmançıları bu yarışlarda böyük uğurla çıxış etmişlər. ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, İngiltərə, Rusiya, İtaliya, Ukrayna kimi dövlətlərin iştirak etdiyi belə bir mötəbər yarışda – dünya birinciliyində Azərbaycan idmançıları birinci yeri tutub, vətəna böyük qürur hissi ilə qayıtmışlar. Bu böyük qələbə barədə daha ətraflı məlumat almaq üçün respublika karate assosiasiyasının prezidenti, komandanın məşqçilərindən biri və eyni zamanda yarışın iştirakçısı Ülvi Quliyevlə görüşdük.

- Azərbaycan karate-dolayı federasiyasının yaranması və əldə olunmuş uğurlar barəsində nə deyə bilərsiniz?

- Azərbaycan karate-dolayı federasiyası 1992-ci ilin sentyabr ayında yaranmışdır. Federasiyalar çoxaldığına görə 1997-ci ildə karate-dolayı assosiasiyası şəklində birləşmişdir. Komanda 1993-cü ildə dünya birinciliyində 4-cü yeri tutmuşdur. O vaxt R. Həsənov gənclər arasında dünya çempionu oldu.

1994-cü ildə isə komandamız 3-cü yeri tuta bildi. 1995-ci ildə Meksikada keçirilən dünya birinciliyində Yaponiyadan sonra 2-ci yeri tutdu. Füzuli Musayev şəxsi yarışlarda birinci, Fərhad Tağıyev ikinci, Qurban Tağıyev isə yeniyetmələr arasında birinci yeri tutdular.

1993-cü ildə Praqada, 1994-cü ildə Ankarada keçirilən Avropa çempionatlarında dördüncü yeri, nəhayət, 1997-ci il Tokio dünya birinciliyində birinci yeri tutduq.

- İndi isə qayıdaq "əfsanəvi" Tokio yarışlarına.

- Tokiyoya 19 nəfər getmişdi: 2 nəfər həvəskar öz şəxsi hesabına, 2 nəfər hakim, 15 nəfər idmançı. Vizanı gec aldığımız üçün Avqustun 7-də saat 12-də Tokioda olduq. Biz çatanda artıq yarış başlamışdı. Tələsik paltarları dəyişib yarışa girdik. Yarışlar 3 qrupda gedirdi: 12-15 yaşında yeniyetmələr, 15-18 yaşında gənclər və yaşı 18-dən yuxarı olanlar. Burada çəki

nəzərə alınmırdı. 12-15 yaşlılar arasında Kkota (formal hərəkətlər) yarışlarında Xəyal Musayev 1-ci yeri tutdu.

Təkbətək döyüş yarışlarında da ilk üç yeri idmançılarımızdan Yusif Cəfərov, Canpolad Ömərov, Xəyal Musayev tutdular. 16-18 yaşlılar arasında Kumite yarışlarında da gənclərimiz fərqləndilər.

Finalda Qurban Tağıyev İndoneziya idmançısına uduzub gümüş medalla kifayətləndi. Ruslan Quliyev üçüncü yeri tutdu.

18-dən yuxarı yaşlılar arasında Cyu-Kumite yarışlarında Rəhman Hətəmov dünya çempionu adına layiq görüldü. Hippon və Cyu-Kumite yarışlarında hər iki növdə Fəriz Nəcəfov üçüncü yerə layiq görüldü.

Rusiya idmançıları ilə görüşdük və 5:0 hesabı ilə qalib gəldik.

Almaniya komandası ilə görüşdə onları 5:0 hesabı ilə məğlubiyəyə uğratdıq.

Yarımfinalda ev sahibi-yaponlarla görüşdük. 3:1 hesabı ilə udduq, bir oyun heç-heçə noticələndi.

Final yarışında rəqibimiz Makedoniya komandası idi. 1994-cü ildə Avropa birinciliyində Ankarada onlara məğlub olmuşduq. Nəyin bahasına olursa-olsun indi onları udub özünü çıxmalı idik. Makedoniya komandasını 4:1 hesabı ilə məğlub etdik.

Beləliklə, Azərbaycan komandası 42 dövlətin içərisində dünya çempionu oldu. Komandanın tərkibində Ü.Quliyev, R.Hətəmov, V.Məcədov, A.Allahverdiyev, S.Hüseynov, F.Nəcəfov, Q.Məhərrəmov iştirak edirdilər.

Bəli, yarışda 10 qızıl, 2 gümüş, 4 bürünc medal qazanıldı. Komandanı yarışa Ü.Quliyev assosiasiyanın baş məşqçisi Hidayət Şabanov və Füzuli Musayev (son 2 nəfər həm də yarışlarda hakimlik etmişdir) hazırlamışdılar.

Fürsətdən istifadə edib komandaya sponsorluq etmiş "Ramko İstanbul" inşaat şirkətinin prezidenti Nahid Qabaqçı, "Tranzçart" firmasının prezidenti Fuad Rəsulova təşəkkürümüzü bildiririk.

İdmançılarımızın verdiyi "dərs"dən sonra Yaponiya komandasının rəhbərləri 2000-ci il dünya birinciliyində Azərbaycanla qarşı yaxşı hazırlaşmalı olacaqlarını söylədilər.

Bir iradəmi bildirmək istərdim. Ukrayna, Belorusiya nümayəndələri bizim yarışlardan reportajlar aparırdı, Türkiyədə çıxan "Karate" jurnalı bizim haqqımızda geniş yazılar verdi. Bizdə isə bu qələbələr mətbuat vasitəsilə xalqa çatdırılmadı.

Azərbaycan idmanı tarixində misli olmayan bu qələbəni respublika mətbuatı isə zəif işıqlandırdı.

İdman və Gənclər Nazirliyi hələ bizi qəbul etməyib. Ancaq Daxili işlər naziri general-leytenant R.Usubov yarışda iştirak edən polis sistemi işçilərinə – F.Musayevə kapitan, baş məşqçi H.Şabanova podpolkovnik, R.Hətəmovla leytenant rütbəsi vermişdir.

- Gələcək planlarınız?

- Gələcək ilin yarış təqvimini bu ilin sonunda biləcəm. Növbəti yarışda iştirak etmək fikrindəyəm.

Bəli, karateyaradanları "öz evində" məğlub edən türk oğulları böyük hörmətə layiqdirlər. Əlbəttə, bu müstəqilliyin təntənəsidir. İnanırıq ki, belə oğulların sayəsində torpaqlarımız da tezliklə düşməndən azad olacaq.

Əsgər Zeynalov.

"Respublika" qəzeti 10 sentyabr 1997-ci il.

AZƏRBAYCAN BOKSUNU YAŞADANLAR

Beş gün davam edən yarışlarda Bakı, Gəncə, Mingəçevir, Salyan, Lənkəran, Biləsuvar və digər şəhər və rayonlardan olan idmançılar fəxri mükafatlar uğrunda mübarizə aparıb...

Haşiyə: Süleyman Süleymanov İrəvan yaxınlığındakı Yuxarı Necili kəndində dünyaya göz açıb. 16 yaşında Bakıya gəlib və buradakı 6 saylı dənizçi məktəbində təhsilini davam etdirib. Onun böyük idmana gəlişi də bu dövrə təsadüf edir...

S.Süleymanovun ilk məşqçisi, idman ustası, beynəlxalq dərəcəli hakim B.Kipiani deyir: «Süleyman ilk dəfə yanıma gələndə oynayan məşqçi idi. Tezliklə özünü doğrultdu. Sonra «Ehtiyat Əmək Qüvvələri» idman cəmiyyətinə getdi... O, şəhər, Azərbaycan, «Ehtiyat Əmək Qüvvələri» cəmiyyətinin Mərkəzi Şurasının çempionu oldu və idman ustası normasını təmiz ödədi... Mən onu məşqçilik estafetini şəərəflə davam etdirdiyi üçün təbrik edirəm. Respublikanın əməkdar məşqçisi adını alıb. Bu, böyük şəərəfdir... Çoxlu idman ustası yetişdirib Süleyman Azərbaycan yığma komandasının əsasını qoyanlardan biridir. İnanıram ki, tezliklə Beynəlxalq dərəcəli hakim adına layiq görülməkdir...»

«Ehtiyat Əmək Qüvvələri» cəmiyyətinə gəldikdən sonra tanınmış boks mütəxəssisi T.Babanlı onun məşqçisi olur. bu barədə Süleyman müəllim özü belə deyir: «Çox məşqçi görmüşəm, ancaq T.Babanlının mənim üzərində zəhməti böyükdür...»

Uzun illər Azərbaycan yığma komandasının üzvü, dəfələrlə respublika çempionu olmuş S.Süleymanovun idman həyatında maraqlı hadisələr çox olsa da, birini xüsusilə qeyd etmək lazımdır... 1965-ci il. «Ehtiyat Əmək Qüvvələri» cəmiyyətinin birinciliyi. Həmin il idman ustası adına layiq görülmüş. S.Süleymanov Lipetsk şəhərində keçirilən yarışda üç idman ustası, o cümlədən Kuybişev idmançısı Qladişev və leninqradlı Klimova qalib gəlib finala çıxır. Xatırladaq ki, hər iki idmançı SSRİ xalqları spartakiadasının bürünc mükafatçısı idi.

Budur, final... İndi onun rəqibi dəfələrlə Avropa çempion, Roma Olimpiadasının gümüş medalçısı S.Sivkodur. bəlkə də tamaşaçılar görüşün tezliklə Sivkonun keyrinə qurtaracağını fikirləşirdilər. Ancaq elə ilk dəqiqələrdə həmyerlimizin sərrast, güclü zərbələrindən sonra bu fikir alt-üst oldu. Döyüş olduqca gərgin keçdi. Qələbə kimə verilməlidir, Süleymanova, yoxsa Sivkoya?

Hakimlər çətin vəziyyətdə qalıblar... On-on beş dəqiqəlik məşvərətdən sonra qələbə 3:2 hesabı ilə Sivkoya verilir. Süleymanov ikinci yerlə kifayətlənir...

Bu turnirdə Lipetsk traktor zavodunun (yarış zavodun idman zalında keçirilirdi) ən yaxşı texnikaya malik boksçusu üçün təsis etdiyi mükafat S.Süleymanova təqdim olunur... Həmin yarışların iştirakçısı, ustalıq namizəd H.Qurbanovun dediklərindən: «Süleymanov görüşü böyük üstünlüklə keçirdi. Qələbənin Sivkoya verilməsi düzgün deyildi. Tamaşaçıların etiraz səsləri və leninqradlı hakimin əsəbi davranışı da bunu təsdiq edirdi. Görünür, Sivkonun ad-sanına hörmət etmişdilər...»

S.Süleymanov 1966-cı ildə məşqçilik fəaliyyətinə başlayıb və bu illər ərzində təhsilini davam etdirərək, Azərbaycan Dövlət Bədən Təربiyəsi İnstitutunu bitirib. Otuz ildən atıqdır ki, «Təhsil» («Ehtiyat Əmək Qüvvələri» cəmiyyətinin yeni adı) Respublika İdman Mərkəzində məşqçi işləyir. 35-ə qədər idman ustası yetişdirib. Onların arasında keçmiş SSRİ və Avropa birinciliklərinin, spartakiadaların qaliblərinə və mükafatçılarına rast gəlmək olar. Keçmiş SSRİ Kubokunun sahibi A.Kərimov, Ümumittifaq Oyunlarının gümüş mükafatçısı A.Asvarov, keçmiş SSRİ birinciliyinin qalibi E.Abbasov, 1995-ci ildə Türkiyədə keçirilən Avropa birinciliyinin gümüş mükafatçısı Rəşad Süleymanov, 1996-cı il Avropa birinciliyinin (İspaniya) gümüş mükafatçısı Natiq Tahirov, 1997-ci ildə İngiltərədə keçirilmiş Avropa birinciliyinin gümüş mükafatçıları Fərhad Acalov, Sahib Bağirov, əməkdar məşqçi Ş.Əlimcanovla birlikdə məşğul olduğu Avropa çempionu, İstanbulda məşhur türk idmançısı Əhməd Comərdin xatirəsinə həsr olunmuş beynəlxalq turnirin qalibi, keçən il ABŞ-da keçirilən Olimpiya Oy-

unlarında 5-ci yeri tutmuş Ədalət Məmmədov və b. Süleyman müəllimin yetirmələridir...

55 yaşının belə bir yüksək səviyyəli turnirə qeyd edilməsi heç şübhəsiz ki, Süleyman müəllimə layiqli hədiyyə idi. Həmin yarışda Nizami Sadıqov (46 kq), İlqar Əliyev (48 kq), Vüqar Məmmədov (51 kq), Azad Abbasov (54), Bəylər Mirzəyev (57 kq), Emin Süleymanov (60 kq), Sahil Bağirov (63,5 kq), Elşən Hüseynov (67 kq), Azər Məmmədov (71 kq), Rəşad Abbasov (81 kq), Emil Muxtarov (91 kq) və Rəşad Süleymanov (+91 kq) qalib adına layiq görüldülər.

Qeyd edək ki, yarışın qalibləri noyabr ayının 18-25-də Bakıda, Əl Oyunları idman sarayında Beynəlxalq Həvəskar Boksçular Federasiyasının prezidenti, pakistanlı Ənvər Çoudrinin mükafatları uğrunda 12 ölkədən 400 boksçunun iştirakı ilə keçiriləcək turnirdə qüvvələrini sınayaçaqlar. Yeri gəlmişkən, bir məsələni xüsusilə qeyd etmək istərdik. Azərbaycan idmanının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan S.Süleymanovun mənzil şəraiti çox pisdır. O, neçə illərdir ki, ev növbəsindədir. Arzu edərdik ki, Respublikanın Gənclər və İdman Nazirliyi imkan daxilində ona kömək etsin...

Turniri yüksək səviyyədə keçirmiş yarışın baş hakimləri, idman ustaları Mehman Mürsəlov və Qismət Novruzov, «Təhsil» RİM-nin məşqçiləri, idman ustaları Şamil Əlicanov, Qərīb Orucov, Vaqif Səlimov, Nəriman Abdullayev, Bayraməli Əliyev və Rasim Məmmədovun fəal iştirakı tədqirə layiqdir.

İnanırıq ki, S.Süleymanov və onun məşqçi həmkarlarının yetirmələri gələcək il Tunisdə keçiriləcək dünya birinciliyində və digər mötəbər yarışlarda da öz layiqli sözünü deyəcək və Azərbaycan boksunun yeni, şərəfli səhifəsini yazacaqlar...

Əsgər Zeynalov
«Avrasiya» qəzeti, 8 noyabr 1997.

KİTABLAR, RƏYLƏR

İKİYƏ BÖLÜNMÜŞ AZƏRBAYCAN “DƏRDI”

80-ci illərin əvvəllərində Şahin Xəlilli müasir ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ceyms Harold Edvard Oldric və onun məşhur “Diplomat” romanı haqqında dissertasiya yazırdı. O roman ki, 1945-46-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda baş verib, qələbə çalmış, amma sonralar imperialist dövlətlərin əli ilə yuxılmış inqilabdan bəhs edirdi. Tədqiqatçı bu böyük dərdi – ikiyə bölünmüş Azərbaycan dərini, “ürəyinə daş bağlaya-bağlaya”, “cansız bədəninə gözdirə-gözdirə, daşıya-daşıya” tədqiq edir, öz təhlil süzgəcindən keçirirdi.

Ancaq Şahinin ağına da gəlmirdi ki, 80-ci illərin sonlarında əsrlər boyu yaşadığı dədə-baba yurdunu – Lələvər obasının (Noyembəryan rayonu) Körpülü kəndini də ellikcə məcburi surətdə tərk edəcəklər. Tədqiqatçı yeni çapdan çıxmış “Ceyms Oldric və Azərbaycan” kitabında bu “ağrıdan, bələdan, həsrətdən” yan keçməmiş, ötəri də olsa, həmin “göynərtiyə” də toxunmuşdur.

80-ci illərin əvvəllərində Ceyms Oldric “Diplomat” əsərinə görə aldığı “Xalqlar arasında Sülhü möhkəmlətmək üçün Beynəlxalq Lenin mükafatı laureatı” qızıl medalını fəxrələ düşündə gözdirirdi. 80-ci illərin sonlarında 90-91-ci illərdə bu mükafat “saxta” medala dönmüşdü. Ancaq Oldricin “Diplomat” əsəri bir çox dünya xalqlarının dillərinə tərcümə edilərək müəllifinə şöhrət qazandırmışdı.

Yazıçı bu əsəri ilə Azərbaycan xalqı üçün böyük, xeyirxah iş görmüşdü. Dünya ictimaiyyəti, keçmiş SSRİ-də yaşayan adamların əksər hissəsi də Azərbaycanın ikiyə Cənub və Şimala bölünməsinə xəbərsiz idi. Ş.Xəlillinin kitabında qeyd etdiyi kimi, hər şeyə həssas olan yaponlara da 160 il müddətində parçalanmış torpağın “harayı” çatmamışdı.

Bu “harayın” öz varlığını, müstəqilliyini təsdiq etmək üçün Azərbaycan xalqının apardığı milli-azadlıq mübarizəsinin

dünya xalqlarına bildirilməsində 25 dilə tərcümə edilmiş Oldricin "Diplomat" əsərinin xidməti, fəaliyyəti əvəzsizdir.

"Diplomat" romanı yazıçının Şorqla bağlı yazdığı yeganə əsər deyildir. Onun "Sonsuz üfüqlərin qəhrəmanları" (1945), "Onun ölməsini istəmirəm" (1957), "Sürgün edilmiş axırıncı adam" (1961), "Qahirə" (1969), "Silahlı sərəsərilər" (1974) və digər romanları Şorq xalqlarının milli azadlıq mübarizəsi ilə bağlı bütöv bir silsiləni təşkil edir.

C.Oldric bu əsərlərlə bir növ XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb şorq mövzusunda güclü əsərlər yaratmış, Monteskye, Valter Skott, Viktor Hüqo, Lamartin, Bayron kimi Avropa sənətkarlarının ənənələrini XX əsrdə davam etdirmişdir.

Əgər bu yazıçıların bir çoxu Şorqda olmamış və bəzən də onu səthi öyrənib tanış olmuşdularsa, bunlardan fərqli olaraq Oldric dəfələrlə hadisələrin cərəyan etdiyi nöqtələrdə olmuş, onları öz gözləri ilə görüb qələmə almışdı. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, Şorq adət-ənənələrini öyrənməkdə, yaxud bu qədim mədəniyyət mərkəzinə marağı yaratmaqda yazıçının həyat yoldaşı – arəb qızının da rolu az olmamışdır.

C.Oldricin Azərbaycan xalqına münasibəti uzun illər tədqiqatçı ilə olan məktublaşmalarında qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

"...Xəbər olsun ki, "Diplomat" romanının üçünü cildini hazırlayıram... Amma məndən asılı deyil, azərbaycanlıları meydana tərk qoyub tərk edə bilmirəm. Bəlkə də mənim əsərimin ən mühüm qəhrəmanlarından biri şərab ediləcək gənc qəhrəmanım Azərbaycanın istər müasir, istərsə də qədim məhəbbət nəğmələrinin vurgunudur. Bu nəğmələrin bəzisinə özüm əl gəzdirmişəm. Məhsəti xanım Gəncəvinin və böyük Məhəmməd Füzuli Süleyman oğlunun poeziyasını dönsə-dönsə mütaliə etmişəm..."

*Səmimiyyətlə sizin Ceynis Oldric.
12 yanvar 1989-cu il. London.*

Yaxud onun İngiltərədə səfərdə olmuş azərbaycanlı tələbələrle telefon söhbətində dedikləri:

- Azərbaycan. Ora mənim sevdiyim torpaqdır. Mən sizin cəsur xalqın vurgunuyam...

Bu sözlər böyük yazıçının qədim bir xalqa qəlbindən gələn həfərətini kiçik parçası, "əlüstü" deyimidir.

C.Oldric "Diplomat" əsərində bir sıra yadda qalan azərbaycanlı surətlər yaratmışdır: Cavad Qoçəli, Mirzə Cahansız, "Təbrizli kapitan", Zəncalı polkovnik, balaca alim. Səfər və b. Müxtəlif peşə sahibləri olan bu adamların bir amalı var: Vətəni xidmət etmək.

İxtisasca mühəndis olan Cavad Qoçəli mübarizədə kimlərlə üz-üzə gəlmir – qubernatorlarla, məmurlarla, diplomatlarla. Vətənin azadlığı, müstəqilliyi onun istəyinin ən yüksək zirvəsidir. Sonra isə doğma diyarın abadlığı üçün həyata keçirmək istədiyi saysız arzular.

Mirzə Cahansız isə keçmiş torpaq icarədarı, maarif xadimidir. O, ata mülkünü satıb məktəb açdırmaq istəyir. Yəni bir nəfərə məxsus ocağı – ata ocağını indi bütöv bir el üçün elm, maarif, ziya ocağına çevirmək istəyir. Ancaq bəzi qüvvələr hər cür vasitə ilə bütün bunun qarşısını almağa çalışırlar.

Təzadlı taleyə malik azərbaycanlı polkovnik. Bir vaxtlar şah ordusunda, xidmət edən bu sərkərdə, indi öz vətəninin müdafiəsinə başçılıq edir.

Tədqiqatçı Ş.Xəlilli bu surətləri bütün cizgilərilə oxucuya çatdırmağa çalışmışdır.

C.Oldric çox vaxt Azərbaycan xalqı haqqında ürəyindən gələn sözləri məhz əsərinin qəhrəmanlarının dili ilə vermişdir: - "İnqilabı ruslar etmişdir" – "Yox, inqilabı azərbaycanlıların özləri etmişlər." Yaxud: "Azərbaycan Babək, Səttər xan və doktor Ərani kimi görkəmli qəhrəman – mübarizlər yetirmişdir. İran xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizəsinin ən parlaq səhifələrini Azərbaycan xalqı, onun qəhrəman oğulları öz qanı ilə yazmışdır".

Cəsür şair Xəlil Rza Ulutürkü Lefortovo zindanına apararkən rus zabıtlılarından biri ona deyir: "Elə böyük aliminiz. Yazığınız yoxdur ki, sizin xalqınızı tanısınlar".

Qəzəbini, nifrətini gözəlində oda, alova çevirən məğrur şair böyük qürurla cavab verir: "Nadansan. XX əsrdə bu xalq dörd dəfə inqilab etmişdi – 1905-11 Səttarxan inqilabı. 1918-20 Cənubi Azərbaycanda. Xiyabani inqilabı, 1918-20 Şimali Azərbaycanda M.Ə.Rəsulzadə inqilabı və 1945-46-cı il Pişəvəri (21 Azər) inqilabı. Dünyada heç bir xalq bir əsrdə 4 dəfə inqilab etməyib".

C.Oldric Cənubi Azərbaycanda baş vermiş 2 inqilabı xatırladır. 3-cüsünə isə kitab bağlayır: Bu kitabla yazıçı sanki Azərbaycan xalqının nəyə qadir olduğunu sübut etmək istəyir; mübarizliyini, azadlıq-sevərliyini, vətənpərvərliyini.

Ş.Xəlilli haqlı olaraq qeyd edir ki, adam yazıçının xidməti qarşısında az iş gördüyünə təəssüflənir.

Ədəbiyyatşünas-alim "Ceyms Oldric və Azərbaycan" əsərilə sanki həmin boşluğu müəyyən qədər doldurmaq istəmişdir.

Ötəri də olsa qeyd edək ki, tədqiqatçı "Diplomat"ın Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsinə də öz münasibətini bildirmiş, bəzi məsələləri müqayisəli surətdə izah etməyə çalışmışdır.

Ş.Xəlilli əsərinin sonunda almanların birləşməsinə Cənublü, Şimalı Azərbaycanımıza da arzulayır. Hamımızın ürəyindən keçən arzu.

Amma nədənsə sonra İrəvanda ata-baba yerlərimizi, ocaqlarımızı yada salmır. Bəlkə inanır ki, yaxın vaxtlarda o yerlərə qayıdacağıq; ona görə?

Biz də arzu edirik ki, yarıya bölünmüş Azərbaycanımız bütövləşsin, istər Oldricin "Diplomat" əsəri, istərsə də tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas Ş.Xəlillinin "Ceyms Oldric və Azərbaycan" əsəri zamanın probleminə yox, xatirəyə çevrilsin.

Əsgər Zeynalov.

"Vətən Həsrəti" qəzeti, 22 yanvar 1993-cü il.

Bir dəfə professor Mirəli Seyidovdan soruşdum: «Nə üçün İrəvan xanlığının tarixi öyrənilmir. Axı, heç olmasa, burada bir namizədlik və bir doktorluq dissertasiyası var».

Mirəli müəllim adətli üzrə əlini başına çəkib ağır-ağır cavab verdi: «Birincisi, şübhəsiz, yuxarı buna icazə verməz. İkincisi, İrəvan xanlığını işləmək üçün bir neçə dili öyrənmədən sonra qəlu çırmalayıb işə başlamaq olar». Sonralar İrəvan xanlığının tarixinə az-çox yaxından bələd olandan sonra burada bir neçə namizədlik və doktorluq mövzusunun «xammal» kimi qaldığı bölli oldu. Bu yaxınlarda tarix elmləri namizədi, mayor Mehman Süleymanovun qısa bir dövrdən-yalnız İrəvan xanlığının rus ordusu tərəfindən işğalından bəhs edən «İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən» kitabı həmin fikri əsaslı surətdə təsdiq edir.

«Hərbi nəşriyyat» tərəfindən buraxılmış kitabın elmi redaktoru, tarix elmləri doktoru, professor Həmid Əliyev, ön sözün müəllifi isə respublikanın müdafiə naziri, general-leytenant Səfər Əbiyevdir. Kitabda indiyədək gizlədilmiş bir çox tarixi həqiqətlərin üzərinə işıq salınır.

Düzdür, hələ vaxtilə görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli rus generalları Sisianov və Qudoviçin İrəvan xanlığı üzərinə hücum etməsindən və rüsvayçı məğlubiyyətə uğramalarından, nəhayət 1827-ci ildə qraf Paskeviçin İrəvan xanlığını işğal etməsi və bundan sonra Paskeviç Erivanski adlandırılmasından ötəri surətdə də olsa bəhs etmişdir.

Ancaq tarixə, xüsusilə Azərbaycan tarixinə aid yazılmış ki-tablarda bu hadisələrin üzərindən sükutla keçilmiş, ASE-nin VII cildində Sisianov haqqında yalnız onun «qələbələri» nəzərə çatdırılmışdır.

M.Süleymanovun bu əsəri bir çox hadisələrin olduğu kimi aydınlaşmasında olduqca dəyərli və böyük əhəmiyyətə malikdir.

Böllidir ki, XIX əsrin başlanğıcında sonralar Zaqafqaziya adlanan ərazidə Kaxetiya Kartli çarlığı və Azərbaycan xanlığı

ları mövcud idi. 1801-ci il Gürcüstanın Rusiyada daxil olmasından sonra rus çarizmi onun təhlükəsizliyi üçün bu dövlətlə sərhəd olan İrəvan və Gəncə xanlığını özünə tabe etmək istəyir. İran dövləti də İrəvan xanlığını öldürmək fikrini gizlətmirdi. Belə bir mürəkkəb, çətin dövrdə İrəvan xanı cəsur, mərd, ağıllı hökmdar, güclü, bacarıqlı diplomat Məhəmməd xan özünün müdrik, heyranedicə siyasətilə İrəvanın müstəqilliyini qorumağa çalışır. tədqiqatçı M.Süleymanovun qeyd etdiyi kimi, Məhəmməd xan İrəvan-Azərbaycan xanlığının varlığı və möhkəmlənməs üçün gördüyü işlərlə İran və Rusiya kimi qüdrətli imperiyaları təcavüzkar siyasətinə sinə gərəkək öz ali məqsədinə nail oldu. Əlbəttə, İrəvan xanının müstəqil siyasəti nə Rusiyanı, nə də İranı qane etmirdi. Bu zaman Məhəmməd xana ən böyük dayaq, yaxın məsləhətkeş Naxçıvan xanı Kəlbəli xan idi.

İrəvan xanı Məhəmməd xan təkcə 1802-ci ildə həm general Lazarevdən, həm Rusiya qoşunlarının Qafqaz xətti üzrə komandanı, general-leytenant K.F.Knorrinqdən, həm də İrəvan qalasına hücum edən İran qoşunlarının sərkərdəsi Abbasqulu xandan hədə-qorxu və ya İrəvanı tabe etmək haqqında məktublar almışdı. Ancaq o, heç nədən çəkinməmiş, yürütdüyü siyasəti davam etdirmişdir.

1803-cü ildə Knorrinq «daha quduz» general-leytenant Sisianovla əvvəl edilir. 1803-cü ildə Sisianov Car-Balakən üsyanını yatırırdıqdan və 1804-cü il yanvarın 15-də Gəncə xanlığını işğal etdikdən sonra qoşunu nizamlayaraq həmin il may ayının əvvəlində İrəvan xanlığı üzərinə hücumla başladı. Müəllif göstərir ki, hücumdan əvvəl Sisianov Məhəmməd xana vuruşsuz tabe olmaq üçün hədələyici məktublar göndərirdi. İlk məktubu 1803-cü il martın 7-də yazmışdı. Ancaq onun imperatora göndərdiyi rapörtündə qeyd etdiyi kimi, «gözlədiyinin əksinə olaraq Məhəmməd xan İrəvanlıdan tələbbür dolu bir məktub gətirmişdir». Məhəmməd xan Sisianovu fikrindən daşındırmaq üçün məktublar yazırdı, bu isə generalı daha da qəzəbləndirirdi. Məhəmməd xanın bir mövqeyi vardı – İrəvan xanlığının müstəqilliyini qorumaq, Sisianovun məktubları getdikcə daha kəskin xarakter alırdı: «Mən heç vaxt yalan danışmamışam...

Deyirdi ki, Car vilayətini işğal edəcəyəm, - etdim də, Gəncəni işğal edəcəyəm, - etdim də, İrəvandan girov götürəcəyəm, götürəcəyəm də... Gəncədə edəcəyimi orada da edəcəyəm». yaxud: «Allaha and içirəm ki, günəş geri fırlana bilər, Xəzər dənizinin suyu ərziyib yox ola bilər, ancaq mənim hücumumun qarşısını heç nə ala bilməz (İrəvana hücumdan söhbət gedir)».

Tədqiqatçı qeyd edir ki, Sisianov bu məktublardan sonra Məhəmməd xanın onun tələblərini yerinə yetirəcəyinə inanırdı. Ancaq İrəvan xanı məğrurluqla, cəsarətlə öz xanlığının müdafiəsinə hazırlaşdırdı.

Əsərdən bəlli olur ki, rus çarizmi həmişə ermənilərin satqınlığından istifadə etmişdi. Hələ rus çarı I Aleksandr general Knorrinqə bu məsləhəti vermişdi və Sisianov da ermənilərin ona kömək edəcəyinə inanırdı. Bunları qabaqcadan görən Məhəmməd xan 2 min erməni vilayətdən köçürmüşdü.

Bəli, Sisianov bu «dikbaş» İrəvan xanına «Cavad xanın aqibətini» qismət etmək üçün yola düşmüşdü. O, İrəvan xanlığını yaxın vaxtlarda məhv edəcəyinə şübhə etmirdi. General Tuçkov və general Leontyev kimi təcrübəli sərkərdələr ayrı-ayrı qoşun hissələrinə başçılıq edirdilər.

Yol boyu vuruşlar keçirən Sisianov iyulun 4-də İrəvan qalasını mühasirəyə alır. Kitabda göstərilir ki, İrəvan xanının qalada 7 minlik qoşunu vardı. 60 topdan 25-indən istifadə edilmişdi. 2 ayrı-ayrı davam edən döyüşlər və göndərilən hədə məktubları Məhəmməd xanı iradəsindən döndərə bilmir. Bu müddətdə Naxçıvan qoşunlarının ciddi köməyi və ruslarla İran qoşunları arasında olan vuruşlar da İrəvan qalasının möhkəm dayanması, özünü qəhrəmanlıqla müdafiə etməsi üçün müəyyən zəmin yaradır. İrəvan xanının qoşunlarının əks zərbələrindən sonra Sisianovun fikirləri alt-üst olur. o, 1804-cü il sentyabrın 4-də məğlubiyyətlə uğrayaraq geri çəkilməli olur. M.Süleymanov bu məğlubiyyətlə bağlı yazır: «Tələbbürlüyünə və ötkəmliyinə vurulan zərbə, Məhəmməd xanın iradəsi qarşısında duruş gətirə bilməməsi Sisianov üçün elə bir xocalət yükünə çevrilmişdi ki, gecə ikən geri çəkilməyi və qala döyüşlərinin qalib baxışlarından gizlənməyi qərara almışdı. O, elə

gizlincə geri çəkilmək istəyirdi ki, qala əhlinin şadlığını və sevincini görməsin... bu məğlubiyyətin ağrı-acısı Sisianovun 30 illik xidmətinin ən qara səhifələrindən birinə çevrildi və ömrünün sonuna qədər ona rahatlıq vermədi. İrəvan qalası ətrafındakı məğlubiyyətin həyatında hansı iz buraxdığını Sisianov imperatora yazdığı məktubunda belə təsvir edir: «Özümə bəxanda ürəyim ağrıyır. Mənim 30 illik xidmətim ərzində ilk dəfədir ki, (Rusiya ordusunun tarixində isə ikinci generalam) mühasirəyə alınmış şəhəri fəth etmədən qoşunları geri çəkdim».

Rus qoşunlarının bu «acınacaqlı» məğlubiyyətindən 4 il sonra İrəvan üzərinə ikinci hücumu başlandı. Bu dəfə qoşunlara 30 ildən çox sərkərdəlik təcrübəsi olan general-feldmarşal İ.V. Qudoviç başçılıq edirdi. O da sələfi Sisianov kimi hədə-qorxu məktubları göndərir, xanlığın vuruşsuz tabe olmasını tələb edirdi.

Qudoviç də elə güman edirdi ki, İrəvan xanlığını çox asanlıqla, bəlkə də müqavimətsiz təslim edəcəkdir. Ancaq bu dövrdə yaşı 60-ı haqlamasına baxmayaraq çox cəld, qıvraq, iradəli, yüksək sərkərdəlik məharətinə malik İrəvan xanı Hüseynqulu xan və onun cəsur qardaşı ümumi qoşuna başçılıq edən Həsən xan rus generalının bütün düşüncələrini alt-üst etdi. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, Qudoviç əmin idi ki, bir zərbə ilə xanlığın qoşununu məhv edəcək və İrəvan qalasını ələ keçirəcəkdir. Bu xülya ilə Qudoviçin qoşunları 1808-ci il sentyabrın 25-də İrəvan xanlığının sərhədini keçdilər. 8 minlik qoşun səhəri gün Amaran kəndinə yaxınlaşır. Əsərdə göstərilir ki, Hüseynqulu xan və Həsən xan İrəvanın müdafiəsi üçün xeyli iş görmüşdülər. Qalaya yaxın olan ağaclar qırılmış, tikililər sökülmüş, istehkamlar yaradılmışdı. Oktyabrın 7-də rus qoşunları İrəvan qalasının mühasirəsinə başlayır. Rus qoşunlarının qalanın cənub-şərqində olan Muxənnət təpəsində cəmləşdiyini hiss edən Həsən xan onların üstünə qəfil hücumla keçir və qoşunun güclü zərbəsilə rusları yüksəklikdən xeyli uzaqlaşdırırlar. Əlavə qoşun və Həsən xan döyüşçülərinin qarşısında aciz qalaraq yenidən geri çəkilməyə məcbur olur. Yalnız Qudoviçin göndərdiyi başqa bir batalyondan sonra xan qoşunları qalaya

çəkilməli olur. Qaladan kənarında rus qoşunlarını narahat edən Hüseynqulu xan oktyabrın 17-də düşmənin çox böyük qüvvəyə malik olduğunu hiss edərək açıq döyüşə girmədən Araxın o tayına adladı. Qudoviç güman edirdi ki, qardaşından əli üzülən Həsən xan qalanı təslim edəcəkdir. General hədəli məktublarını da göndərməkdə davam edirdi. Noyabrın 1-də Naxçıvan şəhəri də artıq rus qoşunlarının əlində idi. Bütün bunlara baxmayaraq Həsən xan Qudoviçə bir daha qalanı son nəfəsinədək qorumaq əzmində olduğunu bildirirdi. İrəvan xanının kəskin cavabından sonra Qudoviç kəskin hücumla başlamağı əmr edir.

M. Süleymanov göstərir ki, general qalaya hücum üçün 4 dəstə təşkil edir. Tərkibində general-leytenant baron Rozenin olduğu 1100 döyüşçüdən ibarət 1-ci dəstəyə polkovnik Simonoviç, 558 nəfərlik 2-ci dəstəyə mayor Novitski, 3-cü dəstəyə kapitan Çelışev (732 nəfər), 4-cü dəstəyə mayor Borşov (695 nəfər) başçılıq edirdilər. Generallar Qudoviç və Tormosov ehtiyat qüvvələrin tərkibində idilər.

Tədqiqatçı həlledici döyüşü belə təsvir edir: «Noyabr ayının 17-də səhər saat 5-də, hələ hava işıqlanmamış rus qoşunları qala üzərinə qəfil hücumla keçdilər. Bu hücum qəfil başlansa da yenə də rus generallarının gözlədiyi nəticəni vermədi. Divarlar üzərində topların düzgün yerləşdirilməsi, onların atəşlərindən məharətlə istifadə edilməsi feldmarşal Qudoviçin niyyətlərini alt-üst etdi. O, sonradan Rusiya imperatoruna göndərdiyi məktubunda da etiraf edirdi ki, İrəvan qalasının müdafiəçiləri böyük bir igidliklə vuruşurdular».

Bəs döyüşün nəticəsi necə oldu? – Polkovnik Simonoviç, mayor Vilazkov, mayor Novitski, mayor Borşov döyüşlərdə ağır yaralandılar. Podpolkovnik Bulqakov isə aldığı ağır yaradan bir neçə gün sonra ölür. Rus qoşunları «qala müdafiəçilərinin zərbəsi qarşısında biabircasına geri çəkilməli oldular». Döyüşdə iştirak edən Tiflis polkunu 463 döyüşçüsündən cəmi 194 döyüşçü qalmışdı. Həmin vuruşda rus qoşunlarının 1000 nəfərdən artıq döyüşçüsü sıradan çıxmışdı. Bu qələbə qala müdafiəçilərinin igidliyinin, Həsən xanın sərkərdəlik və təşkilatçılıq qabiliyyətinin nəticəsi idi. Qoşunun tam məhv olmasın-

dan ehtiyat edən Qudoviç İrəvanı 1808-ci il noyabrın 30-da tərk etməli oldu. Qar və şaxtanın təsiri nəticəsində 6 günlük yol müddətində 1000-dən artıq adam itirildi. Rus qoşunları dekabrın 1-də Naxçıvanı tərk etdi.

1826-cı ildə yaşı 80-ni haqlamış cold, çevik Hüseynqulu xanın qoşunları Mrak yaxınlığında knyaz Sevarsamidzenin başçılıq etdiyi rus qoşunlarına ağır itki verir. Bu döyüşə şəxsən xanın özü başçılıq edirdi.

1827-ci il aprelin 2-də general-adyutant Benkendorfun komandanlığı altında İrəvan xanlığına doğru hərəkətə başladı. Bu dövrdə Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı general-adyutant Paskeviç idi. İrəvan xanlığının 2 əsas qalası vardı: Sərdarabad və İrəvan qalası. Aprelin 2-ci yarısında rus qoşunlarının Həsən xan döyüşçülərindən və İrəvan qalasının komendantı Savadqulu xanın döyüşçülərindən aldığı zərbələr qalanın müdafiəçilərinin kimliyini anladı. Rus mənbələrinə əsaslanan M.Süleymanov yazır ki, iyun ayında Paskeviç İrəvana gələrkən onun komandanlıq etdiyi korpusa 4800 piyada, 800 nizami süvari, 3 min qeyri-nizami süvari və 26 top daxil idi. İrəvan ətrafındakı dəstədə isə 3200 piyada, 1200 süvari və 16 top var idi. O, Benkendorfun aramsız döyüşlərdən əldən düşmüş qüvvələrini general Krasovskinin 20-ci diviziyası ilə ovuz etdi. İyunun 26-da rus qoşunları asanlıqla Naxçıvanı işğal etdi. Uzun sürən nəticəsiz mühasirədən sonra, xəstəliyin kütləvi hal almasını, vəziyyətin getdikcə mürəkkəbləşdiyini nəzərə alan Krasovski geri çəkilmək barədə əmr verir. Payızda yenidən hücumla başlayan rus qoşunları sentyabrın 15-dən başlayaraq Sərdarabad qalasını uzaqkıvrar topqlarla atəşə tutur. Həsən xanın başçılığı altında qalanın müdafiəçiləri cəsarətlə, mərdliklə vuruşsalar da, sayca qat-qat üstün olan və güclü ağır artilleriyaya malik rus qoşunlarının qarşısını almaq mümkün olmadı. Qalanın müdafiəsinin artıq mümkün olmadığını görən Həsən xan sentyabrın 19-dan 20-nə keçən gecə döyüşçülərlə oranı tərk edir. Sentyabrın 25-də rus qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə almağa başlayır. Hüseynqulu xan Rayevskinin qoşunu ilə vuruşun

ləbüd məğlubiyyətə gətirəcəyini görərək Türkiyəyə tərəf geri çəkildi.

Kömaksiz qalan İrəvan qalasının bütün müdafiəsi dəfələrlə rus qoşunlarına dərs vermiş, İran şahı tərəfindən qılınca bağışlanılan, «Sarı Aslan» ləqəbi verilən. Həsən xanın üstünə düşür. Ruslar uzaqkıvrar ağır toplardan fasiləsiz atəş açır. Xan qoşunları rus mövqelərini yarmağa çalışır. tədqiqatçı göstərir ki, Paskeviç bu işi əvvəldən nəzərə alaraq qoşunları qalanın dövrəsi boyunca bir neçə xətdə düzdürmüşdü. Ona görə də onların müdafiə xəttini yarıb keçmək, demək olar ki, qeyri-mümkün idi. Həsən xan özü də bir dəstə ilə rusların müdafiəsinə hücum edib birinci mühasirə xəttini yarıb keçməyə nail olsa da, ikincisini keçə bilmədi. Həsən xan geri çəkilməyə məcbur oldu. Son ana kimi qala müdafiəçilərinin müqavimətinə baxmayaraq güclü silahların və ardıcıl, yeni gələn qüvvələrin hesabına 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalası süqut etdi. Bununla 30 illik böyük vuruşlardan sonra İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunur. General-leytenant S.Əbiyevin dediyi kimi, «çar Rusiyasının qoşunları Cənubi Qafqazdan ən böyük müqavimətə məhz İrəvan xanlığı ərazisində rastlaşdılar». Döyüşlərin birindən başlan edən Sisianov heyretlə yazırdı ki, bu döyüşün gedişində 30-dək xan döyüşçüsü mühasirəyə düşmüşdü. Onlar podpolkovnik Simonoviçin təslim olmaq təklifini qəbul etmədilər və son nəfəsədək döyüşərək qəhrəmanlıqla həlak oldular. Bax, bu iradəlilik, əzmkarlıq, torpaq fədailiyi «Avropaya meydan oxuyan» neçə-neçə rus generallarını məğlub etdi, zırın-zırın ağlatdı.

M.Süleymanov bu əsər ilə bir çox qaranlıq səhifələrin üzərinə işıq salmış, zəngin faktlar ortaya çıxarmışdır. Müəllifə bir fikrimizi bildirmək istərdik: Əsər, bizcə, «İrəvan xanlığının işğalı» və ya «İrəvan xanlığının süqutu» adlandırılmalıydı daha düzgün olardı. Hər halda İrəvan xanlığının müəyyən dövrlük parlaq səhifələrini öyrənmək baxımından görülən iş böyük təşəkkürə layiqdir.

Əsgər Zeynalov

«Respublika» qəzeti, 24 dekabr 1997-ci il.

Nalqumuzın görkəmli oğlu, dövlət və elm xadimi Əziz Əliyevin adına ilk dəfə 25 il əvvəl təsadüf etmişəm. O zaman anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə yazılmış məqalə ilə, az sonra isə haqqında nəşr edilmiş «Xatirələr» kitabı ilə tanış oldum. Ə.Əliyevlə birlikdə işləmiş ziyalılarla söhbət etdim.

«Elm, texnika, - səhiyyə» arxivində onunla bağlı saxlanılan sənədlərlə tanış oldum. Getdikcə bu yorulmaz dövlət xadimi, gözəl alim, bacarıqlı təşkilatçı, əsl ziyalı, xeyirxah insanın böyüklüyünə heyranlənərək, onun haqqında tutarlı bir monoqrafiyanın yerinin göründüyünü hiss etdim.

Şair-jurnalist Tahir Taliblinin «Göytürk» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Əziz Əliyev, dövrü, həyatı, şəxsiyyəti» kitabı həmin boşluğu doldurmaq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəllif bu kitabı yazmaq üçün Bakının, Mahaçqalının arxivlərində axtarışlar aparmış, xeyli sənədlərə baxmış, istifadə etmiş. Ə.Əliyevlə təmasda olmuş müxtəlif peşə adamları və qohumları ilə görüşmüş və sənəbli bir əsəri ərsəyə gətirmişdir.

Müəllif XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yetişən İrəvan ədəbi-ictimai mühitinə nəzər salır və imkan daxilində bu aləmi işıqlandırmğa çalışır. Neçə-neçə irəvanlıdan, orada yetişən şairlərdən, həmin dövrdə fəaliyyət göstərən müəllimlər seminariyasından, pansionat və gimnaziyalardan, nəşr olunan jurnallardan söhbət açan tədqiqatçı Əziz Əliyev kimi böyük bir şəxsiyyətin təsadüfən yox, güclü mühitdə yetişdiyini ön plana çəkir. Ötəri də olsa qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan ədəbi mühiti (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli) haqqında az-çox deyilsə də, bu tutarlı, qüvvətli mühit, zəhmətkeş tədqiqatçısını və hərtərəfli tədqiqini gözəyir.

İndiyədək nəşr olunmuş ədəbiyyatlarda, yazılarda Ə.Əliyevin İrəvanda anadan olması göstərilirdi. Ancaq arxiv sənədlərinə əsaslanan Tahir Talibli onun 1897-ci ildə İrəvan yaxınlığındakı Əştərək rayonunun Hamamlı kəndində dünyaya göz açdığını və 1905-ci ildə İrəvana köçdüklerini təsdiq edir.

Müəllif Ə.Əliyevin ata-anası, qardaş-bacıları haqqında geniş qardaş-bacıları haqqında geniş söhbət açır, onun İrəvan gimnaziyasında oxumasını, oranı qızıl medalla bitirməsini, təhsilini davam etdirmək üçün milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevə məktub yazıb kömək istəməsini və Hacıya ona 300 manat göndərməsini, bu pulla onun Peterburqa gedib Hərbi Tibb Akademiyasına daxil olmasını lazımi incelikləri ilə verir.

Ə.Əliyev çox keçməqli bir həyat yolu keçmişdir. 1905-ci ildə İrəvanda baş verən hadisələr, 1918-ci ildə erməni millətçilərinin törətdiyi qırğınlar, bacısı Göyçəyin əri Həsənin Çita şəhərinə sürgün edilməsi və Ə.Əliyevin yeznəsinin dalınca ora gətirilməsi, Peterburqda təhsilini yarımçıq qoyub ailəni İrəvandan Naxçıvana köçürməsi onun yaddaşında qalan və çətinliyin məngənəsində dolaşdığı ağır sınaq illəri idi. Ancaq yüksək zəka, möhkəm iradə Ə.Əliyev üçün bir yol qoymuşdu: bütün çətinliklərə sinə gərəkək, daim çalışmaq, inkişaf edib irəliləmək. O hələ bu xalqa çox gərəkli bir adam olacaqdı. Bir zaman dövlətin ağır vaxtında Moskva Azərbaycandan iki nəfər bacarıqlı işçi, dövlət xadimi istəyəcəkdi. Əziz Əliyev təcili İrandan çağırılıb Dağıstana birinci katib göndəriləcəkdə. Və ikinci adam tələb edildikdə «Azərbaycanın 2-ci Ə.Əliyevi yoxdur» – deyə, cavab veriləcəkdə. Əlbəttə, bu böyük insanı əvəz etmək o qədər də asan iş deyildi.

Peterburq təhsilini yarımçıq qoyan Ə.Əliyev ruhdan düşmür, sonralar Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda təhsil alır, namizədlik, doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edir, professor adına layiq görülür. 30-40-cı illər Ə.Əliyevin əsl yüksəliş dövrüdür. O, bu illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinə, Dövlət Klinik İnstututuna, Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutuna başçılıq edir. Getdikcə daha yüksək vəzifələrə irəliləyir. O, Azərbaycan SSR xalq səhiyyə komissarı, respublika KP-MK-nın katibi və 1942-ci il dekabr ayının 3-nə qədər Dağıstan Vilayət PK-nın birinci katibi vəzifəsində çalışır.

Ə.Əliyevin Dağıstan fəaliyyəti barədə müəyyən fikirlər söylənilsə də, həmin dövr T.Talibli tərəfindən ilk dəfə olaraq geniş surətdə araşdırılıb oxuculara çatdırılır. Belə bir ağır şəra-

itdə nə üçün Dağıstan kimi müharibənin yaxaladığı, müxtəlif milli tərkibli bir yerə Azərbaycan oğlunun rəhbər vəzifəyə gəndirilmə səbəbi aydınlaşdırılır.

Demək lazımdır ki, əsərdə Ə.Əliyevin həyat və fəaliyyəti məhdud dərəcədə tədqiq olunmur. Əvvəlcə, İrəvanın keçmişinə qayıdıb xanlıq dövrünə toxunulur, sonra dünyaya göz açdığı, daha sonra çoxşaxəli fəaliyyəti zamanı bu böyük şəxsiyyəti əhatə edən elmi və ictimai mühit də geniş işıqlandırılaraq kitabda öz əksini tapır. Bu baxımdan müəllifin «Ə.Əliyevin müasirləri» başlığı altında təqdim edilən akademik. Mustafabəy Topçubaşov, akademiyanın ilk prezidenti Mirəsədulla Mirqasımov, akademiyanın vitse-prezidenti akademik Heydər Hüseynov, böyük alim, akademik Yusif Məmmədaliyev, görkəmli alim və ictimai-siyasi xadim akademik Həsən Əliyev haqqında verilən bioqrafik очерklər də yerinə düşür. Dağıstandan «Qurucu Əziz» adıyla böyük təmtəraqla 1948-ci ilin dekabrında yola salınan Ə.Əliyev çox çəkmir ki, ciddi təqiblərə məruz qalır. Bunlar kitabın diqqəti cəlb edən səhifələrindəndir. Çünki mətbuat səhifələrindəndir. Çünki mətbuat səhifələrində yalnız bu görkəmli şəxsiyyətin tutduğu yüksək vəzifələrdən, bəcəriqli təşkilatçılığından söhbət açılmış, zəhmətkeşliyi, xeyrxahlığı nəzərə çarpdırılmışdı. Bəs çəkdiyi əziyyətlər, sıxışdırılmalar?...

Dağıstandan sonra Moskvada İctimai Elmlər Akademiyasında dinləyici olur, Moskvada Sov.İKP MK-da inspektor vəzifəsində çalışır. Bakı «qəbul etmək istəmir». Nəhayət 1951-ci il sentyabr ayının 5-də Ə.Əliyev Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini təyin olunur. Ancaq bir neçə aydan sonra «partiyayı aldatdığına, faktları gizlətdiyinə, yaxın qohumları və valideynlərinin sosial mənşəyini tərcümeyi-halında və başqa sənədlərdə təhrif etdiyinə görə...» Əziz Məmmədkarim oğlu Əliyev yoldaşa şəxsi vərəqinə yazılmaq şərti ilə şiddətli təhmət verilir. Kitabda verilən məlumata əsasən Ə.Əliyevin tutduğu mövqe, qazandığı nüfuz respublikanın o zamankı birinci katibində ciddi narahətçilik doğurur.

Müxtəlif vəzifələrdə çalışmış dünyagörmüş bu təcrübəli, gəniş qəlbə malik insanın çətin dövrü başlanır. Bu vaxta qədər Ə.Əliyev 1, 2 və 3-cü çağırış SSRİ AliSovetinə, 1, 3-cü çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilmiş, iki dəfə Lenin, 1-ci dərəcəli «Vətən müharibəsi», «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordenləri ilə təltif edilmişdi. İndi bunların heç biri ona kömək etmirdi. Xidmətlər gözə görünmür, sanki orden və medallar da sıxıntı çəkirdi.

Ə.Əliyev 1952-ci il fevralın 10-da Sabunçuda Caparidze xəstəxanasına sırayı həkim göndərilir. «Baş həkim Əziz dayının sırayı həkim işləməsindən utanıb, onu müavin eləmişdi. Bu işinə görə baş həkimə təhmət verirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, ona professorun sırayı həkim maaşı alması çox ağır gəlir, ona görə də Əziz Əliyevin maaşını ştatıyarım çəyir. Az sonra baş həkim ikinci təhməti alır». Xeyrxahlıq, vicdanlılıq təhmətlə əvəz olunur.

Respublikanın ən yüksək postlarını tutmuş bir adam, tutarlı ziyalı İndi işə «elektrik qatırı» ilə gedib-gəlir. Tanınmasınlar deyə, «paltosunun boğazını yuxarı qaldırıb üzünü örtür».

İctimai mənşəyini və bacısının İranda olmasını gizlətdiyinə görə Ə.Əliyev belə bir təzyiqa məruz qalır. Bəs o, ən yüksək vəzifələrə çəkiləndə, Bakı nefti ilə cəbhə xətti arasında «Dardanel boğazı» rolunu oynayan Dağıstana birinci katib təyin olunanda «tükü tükədən seçən», necə deyirlər, «dovşanı araba ilə tutan» sovet təhlükəsizlik orqanları harada idilər?

Müəllif göstərir ki, bu dövrdə bütün ailə – nəsil nəzarət və təzyiqa altında idi. O zaman respublika həmkarlar təşkilatının şöbə müdiri işləyən, Ə.Əliyevin bacısı oğlu Qurban Əliyev də, Krupskaya adına doğum evinin baş həkimi Şamama Ələsgərova (Ə.Əliyevin bacısı) da. Hətta alionin Yardımlıya köçürülməsi də planlaşdırıldı. Ancaq Stalinin ölümü ilə bütün planlar alt-üst oldu. Təzyiqlər kəsildi.

Kitabda iki cəhət də diqqət yetirmək lazım gəlir. Birincisi Ə.Əliyevin qohumluq əlaqələri «İrəvan ziyalıları» silsiləsindən axtarışlar apardığımız zaman İrəvanın ziyalı nəslinin bir-birilə sıx qohumluq bağlılığına təsadüf etmişik. Ə.Əliyev nəslində bu

sahədən xali deyildir. Onun anası İrəvanın tanınmış böy nəslindən İbrahim böy Süleymanbəyovun qızı idi. İbrahimdəyin digər üç qızı İrəvanın ən güclü, nüfuzlu nəsillərinin, sonralar Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin, inkişafında görkəmli rol oynamış soykökləri gəlini olmuşdur

Ə.Əliyevin xalası Matan (tanınmış jurnalist Zaur Qədimbəyovun nənəsi) kökündə görkəmli rəssam Mirzə Qədim İrəvani duran Qədimbəyovların gəlini idi. 2-ci xalası Asya Qasımbəyovaların gəlini olub-vitse-admiral Həmid Qasımbəyov həmin soykökdəndir. 3-cü xalası Bülbül İrəvanın vitse-qubernatoru İsmayılbəy Qaziyevin İrəvan zadəganlarından Mirzə Cabbar Qaziyevlərin gəlini – əməkdar müəllim Həsən Qaziyevin arvadı idi.

Bizcə, bu ziyalı – köklü nəsillərlə qohumluq da Ə.Əliyevin uşaqlıq, gənclik dünyagörüşünə öz təsirini göstərməmiş deyil.

Əliyevlər nəslə XX əsr Ə.Əliyevlərin nəhəng şəxsiyyətlə yanaşı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Şamama Ələsgərova, bir sıra mühüm vəzifələrdə çalışmış professor Qurban Əliyev, məşhur xalçaşünas Kamil Əliyev kimi görkəmli simalar yetirmişdir.

Ə.Əliyev özündən sonra qüvvətli bir ziyalı ailə sərəməsi qoyub getmişdir – professor Tamerlan Əliyev, akademik Zərifə Əliyeva, professor Cəmil Əliyev, musiqiçi Gülarə Əliyeva, dosent Ləzifə Əliyeva və əməkdar rəhbər Dilbər Məmmədova. Kitabda oğul və qızlar haqqında ayrılmış səhifələr, onların elmi yaradıcılıqları, əməksevərliyi barəsində verilən məlumatlar Ə.Əliyevin böyük, çoxşaxəli fəaliyyətini bütöv şəkildə tamamlayır.

Səmimi insan, qələm dostum Tahir Talıblının «Əziz Əliyev dövrü həyatı, şəxsiyyəti» kitabı ciddi axtarışın, gərgin əməyin məhsuludur. Ə.Əliyevin 100 illiyi ərsəsinə bu kitab böyük şəxsiyyətin yubileyinə sanballı hədiyyə və təqdirəlayiq əsərdir.

Əsgər Zeynalov
«Azərbaycan» qəzeti, 19 fevral 1998-ci il.

BİR ZAMAN CAN DEYİB, CAN EŞİDƏRDİK

Elmi işlə əlaqədar payızda yolum Gəncəyə düşmüşdü. Şair Məmməd İsmayıl demişkən, yol azmışdım bu payızın çənində. İş elə gətirdi ki, H.B.Zərdabi adına Gəncə Pedaqoji İnstitutu Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının açıq iclasında iştirak etməli oldum. Filologiya elmləri doktoru prof. Bağır Bağirov özünün tərtib etdiyi Borsunlu Məzahir Daşqının «Bir zaman can deyib can eşidərdik» kitabı haqqında elə ürəklə, elə həvəslə danışdı ki, istər-istəməz düşünürdün ki, bu başı bələli şairin səpələnmiş şerlərini ancaq belə qeyrətli alim-vətəndaş toplayıb kitab şəklinə nəşr edərsə bilər. Hələ onu demirik ki, o, kitaba kimi nə qədər maneələrdən, keçmiş, zamanın «soyuq üzünü» görmüşdü...

...«Bir zaman can deyib can eşidərdik». B.Bağirovun kitabına qoyduğu bu ad rəmzi mənə daşıyır. Bununla sanki, tərtibatçı Daşqınla 25 il dostluq etdiyi, birlikdə keçirdiyi günləri xatırlayır.

Borsunlu Məzahir Daşqın çox ağır, keçməkeşli, didərgin həyat keçirmişdir. Hələ müharibədən əvvəl o, müəyyən müddət vətəndən didərgin düşür. Müharibə illərində isə İtaliya, İran, Almaniya, Fransa, Polşa, Belçika, Avstriya və Şimali Amerika ölkələrində olur. O, harada olursa olsun, bir həsrəti də özünə gözdirmişdi. Bu Vətən həsrətidi. Bu ayrılıq həsrəti gənc Daşqının saçlarını ağartmışdı.

Heç axtaran yoxdur itən Daşqını,
Əzablı qürbətə də ötən Daşqını,
Sizdən xəbər alsın Vətən Daşqını,
Ağ saçından bir nişana yetirin.

Vətən həsrəti şairi qocaltsa da, saçlarını ağartsa da, eyni zamanda yaşamağa da məcbur edir. Hara getsə Vətənin xəyalıyla, yaşayır, ora qayıtmağa tələsir.

Heç yadımdan çıxmır, səfalı Gəncə,
Daşqın gedərgindir, qalmaq bu yerdə.

Daşqının Azərbaycandan-Gəncədən, Borsunludan ayrı düşməsi təkcə müharibə illəri ilə məhdudlaşmadı. Müharibədən sonra da tale şairin həyatına «ayrılıq» imzasını atdı. O, ömrünün bir hissəsini də Rusiyanın soyuq çöllərində, həbsxanalarında keçirməyə məcbur oldu. Müharibədən əvvəl olduğu kimi, indi də ona bir qayğılı əl uzandı, yada salan oldu. Bu böyük Səməd Vurğun idi. Onun arxasınca Faadeyevlə həbsxanaya getdi. Bu yerdə istər-istəməz düşünməli olursan:

«Demə, Səməd Vurğun gəldi-gedərdi»

Onun Daşqın kimi qayğıya ehtiyacı olanlara göstərdiyi köməklik, xeyirxahlıq bu gün də yaşayır və zaman getdikcə əfsanəyə çevrilir. Daşqın, yaradıcılığında tez-tez Səməd Vurğunun xatırlamaqla yaxud ona şərlər həsr etməklə sanki, böyük borc qarşısında yüngülləşmək istəyir.

Belə bir bayatı var:

Aşıq naçar ağlama,
Gündür keçər, ağlama,
Fələk bağlı qapını
Bir gün açar ağlama.

Qitədən-qitəyə, ölkədən-ölkəyə, iqlimdən-iqlimə düşən Daşqının qapısını fələk açmaq bilmir. Hətta həbsxanadan çıxmağa az qalmış, yeganə ümid çırağı olan Səməd Vurğun da vəfat edir. Daşqın uzun illər başına gələn müsibətlər üçün bir günahkar görür-Fələk;

Türk eləyib ana yurdu,
Köçdüm fələyin əlindən.
Axırda bu daş qəfəsə.
Düşdüm fələyin əlindən.

Şair dünyanın sirrini öyrənmək istəyir, öz-özünə yüz cür sual verir. O, düşünür və düşündürür. Yox, deyənsən dünyanın

gedişi adlı bir sirli hikməti açmağa, dərk etməyə onun gücü çatmır və dünyaya haqq-hesab çəkmək istəyir, etiraz səsinə ucaldır:

Bu gəlib getmənin mənası nədir
Bir ucdan boşalıb, dolursan dünyaya?

Nizami, Xaqani, Nəsimi hanı?
Ağlayır keçmişini qəmli dastanı,

Böyük Füzulini, xanım Heyranı
Ələskəri, Nəvəni neylədin?

Aldın əlimizdən Səməd Vurğunun
Ağlar qoydun el-obanı, neylədin.

Şairin yaradıcılığında klassik Azərbaycan poeziyasının, xüsusilə Qurbaninin, Vaqifin, Vidadinin, Aşıq Ələsgərin və eyni zamanda Səməd Vurğunun qüvvətli təsiri hiss olunur.

Vaqifdə:

Səbə, məndən söylə ol gülüzərə,
O gülü xəndanın neçin gəlmədi?
Xəyalım şəhrini qoydu viranə,
Sərvəri-sultanım neçin gəlmədi?

Daşqında:

Əsən yellər, nə müddətdi həsrətim,
Sevimli cananım niyə gəlmədi?
Gözlərim yollarda ürəyimdə qəm,
Mehriban dildarım, niyə gəlmədi?

Azərbaycanın poeziya kəhkəşanında təzə söz demək asan iş deyil. Ancaq Daşqını oxuduqca elə təzə deyimlərə rast gəlmək olur ki, bu ancaq onun özünə məxsusdur:

Biğ buruqdan düşüb, diş töküləndə,
Çənə çırtıdağ vurub, saqqal gülörmüş.

Qocalığa məxsus bütün xarakterik cizgilər bu iki misrada tamamilə yeni bir duyumla öz əksini tapmışdır. Şair gözəl bir portret yaratmışdır:

Dilin kölgəsində gizlənir hiylə.

Həyat çox vaxt bülbül kimi cəh-cəh vuran şirin dillərin hiyləsinin şahidi olmuşdur. Ancaq bu hiylələrin «dilin kölgəsində gözəlməsi» duyumu yalnız Daşqına məxsusdur.

Yağsız sönən çıraq

kimi keçdiyim bəs deyilmi?

Həsrətdən qovrulub, yanan aşiq ömrü adətən şamla müqayisə edilmir. Şair isə həmin fikri yeni çalarla – «yağsız sönən şam-çıraq» deyimi ilə əvəz etmişdir.

Daşqın klassik ədəbiyyatımızda işlənmiş bədii təsvir vasitələrindən də bol-bol istifadə etmişdir; güləndam, yaqut sözlər, tər buxaq, qaymaq dodaq və s.

Gültəkin üzlərin, yaqut sözlərin

O vurğun gözlərin məlahəti var.

Gülgöz yanaqların, tər buxaqların

Qaymaq dodaqların rəvayəti var.

Daşqının yaradıcılığı, rəvan şairlik təbi demək olar ki, başdan-ayağa qədər folklor üzərində qurulmuşdur. Onun şerləri bir çox hallarda ustad aşıqlarımızın gəraylılarını, qoşmalarını, təcnislərini xatırladır. Atalar sözlərini yerli-yerində, ustalıqla işlətməsi, bəzən cinas yaratması şairin şerlərində xüsusi poetik gözəllik yaratmışdır.

At, Məzahir, taleyini, zər bilir,

Bəxt yatanda naqis olar zərbələr.

Bu bazarda zər qədrini zər bilir,

Sərrafsansa, cəvahir sat, yəmənlə.

Eldə bir bayatı var:

Başfın nədən ağırılmış,

Saçın dən-dən avarmış,

Sənə güvəndiyim dağ

Sənə də qar yağarmış.

Sonuncu misralar el arasında atalar sözü kimi də çox geniş yayılmış və bu gün də işlənməkdədir.

Yenə eldə bir söz var:

Ağlamaq çətin deyil.

Göz yaşın silən olsa.

Daşqında isə:

Can evinə axır yaşım,

Dəsmal alıb silən yoxdur.

İnsan, dərdini, kədərini yüngülləşdirmək üçün ağlayır. Ancaq göz yaş silən olsa, ağlamaq da çətin deyil. Onu silən olmadığı üçün, məhz içəriyə axır.

Yenə xəyalən Gəncəyə qayıdaram... Bağır müəllimin söhbətinə... «Daşqınla bağlı 800-dən artıq məktub almışam. Şairin həyat və yaradıcılığı haqqında povest üzərində işləyirəm». Deməli, tədqiqatçı dostunun yaradıcılığı üzrə axtarışı davam etdirir. Biz inanırıq ki, Bağır müəllim şairin kitaba düşməyən nəçə-nəçə şerlərini əldə edəcəkdir. Məsələn, müğənnilərin tez-tez oxuduğu «Canım-ciyərim, xuni-damarım vətənimdir», qəzəli yaxud:

Daşqınam, anacan, bağrım oldu qan,

Yatmış məzarına bu canım qurban.

Bir gün yetirəcək bu qara dövrən,

Ana layla çalır, balası yatır.

Daşqın şerlərinin birində uzaqgörənliklə yazmışdı:

Sən el üçün çalış, el üçün yarat,

Zaman bilməsə də el biləcəkdir.

Bəli, həyat şairin uzaqgörənliyini təsdiq edir. Daşqının vəfatından təxminən on il sonra prof. B. Bağırov kimi zəhmətkeş, vətənpərvər alim Daşqın şerlərini kitab şəklində nəşr etdirdi.

Əsgər Zeynalov,

«Vətən Həsrəti» qəzeti, 18 iyun 1993-ci il.

TARİXİ ABİDƏMİZ FRANSIZ DİLİNDƏ

Şərqi bir sıra möhtəşəm əsərləri – «Pançatontra», «Min bir gecə nağılları», «Avesta» və s. hələ neçə əsr əvvəl Avropa dillərinə, o cümlədən fransız dilinə tərcümə edilmişdir. 1300 iliyini qeyd etdiyimiz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı isə bölli olduğu kimi 1815-ci ildə Ditsin tərcüməsilə işıq üzünə görmüşdür.

Bəzi məlumatlara görə, XIX əsrin sonlarında Parisdə nəşr olunan «Jurnal Aziatik» «Kitabi-Dədə Qorqud»la bağlı məqalələr nəşr olunmuşdur. Dastanın özü Parisdə «Qalliard» nəşriyyatında fransız dilində «Xalqların sübh çağı» silsiləsində işıq üzünə görmüşdür. Dastan «Oğuz qəbiləsinin hekayəti» adı ilə təqdim olunur. onu türk dilindən fransız dilinə Lui Bazən və Alton Göyalı tərcümə etmişlər.

Yazıçı Yaşar Kamal kitaba geniş ön söz yazmışdır. Kitabda Lui Bazənin özünün də «Kitabi-Dədə Qorqud»la, türklərlə bağlı bir məqaləsi getmişdir. Kitabda verilən «Tərixə qısa nəzər» adlı məqalədə müəllif türklərin 740-cı ildən sonrakı tarixini araşdırmağa çalışır. Göytürklərdən, Səlcuqlardan. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətlərindən, Uzun Həsəndən, II Sultan Mehmətdən, İstanbulun fəthindən və s. söhbət açır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un indiyə kimi 2 məlum əlyazması olduğunu göstərən Bazən Drezdenin qədim Saks şahzadə kitabxanasında 1831-ci ildə qeydə alınmış kataloqda saxlanılan nüsxəni daha qədim, daha bütöv, daha lazımlı sayır. O göstərir ki, dastanın əlyazması 152 vərəq. 304 səhifə, hər səhifəsi 13 sətirdən ibarətdir.

Kitabın cildinin arxa tərəfində türklərlə bağlı bir fikir də diqqətli cəlb edir. Burada sual olunur: «Türk necə ola bilər?» Sonra sualın cavabı açılır: «Bu köçəri xalqdan danışanlar onu ərəblər kimi kəmərlə bağlayaraq at belində təsvir edirlər».

Bu yerdə bir hadisəni xatırlamaq lazım gəlir. Görkəmli tərcüməçi, şair Vilayət Rüstəmzadə söyləyir ki, dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun 1978-ci ildə Frunze şəhərində 50 illiyi keçirilirdi. Qazaxlar Çingiz Aytmatova bir at bağışlamışdılar. Böyük qazax şairi Oljas Süleymanov əlində 6 kiloqram çəki

şində olan kəmərlə dostuna yaxınlaşıb dedi: «Çenqiz əkə, türklər heç zaman atı kəmərsiz bağışlamırlar. Dörd əsirdir ki, bu kəmərlər öz bahadırını gözləyir. Bu bahadır sizsiniz!» – deyib kəməri Çingiz Aytmatovun belinə bağladı.

İndi isə kitabın tərcüməsinə qayıtmaq istəyirik. Öncə qeyd edək ki, kitab çox şirin dillə tərcümə olunmuşdur. Məsələn, Rəsuləyhişəllam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata dərslər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə olardı. Qayıbdən dürlü xəbər söylədi. Həq-təala onun könlünü ilham edərdi.

Fransız dilində belə tərcümə olunmuşdur: «Peyğəmbərin zamanına yaxın Bayat qəbiləsində gözlənilmədən Qorqud Ata adlı bir kişi gəldi. O, Oğuzun əla, yüksək (tamam – Ə.Z.) bilicisi idi. Nə deyirdisə, həyata keçirdi. Sirli dünyanın hər cür xəbərlərini verirdi. Tanrı onları onun ürəyinə ilahlandırdı».

Dastanın bəzən orijinaldan çətin başa düşülən sözləri burada daha asan deyimlə ifadə olunmuş, bəzi şərh parçaları nəşrlə verilmişdir. Məsələn: Kölgəlikdə qaba ağacın kəsilməsin!

Sətri tərcümə: Nəhəng ağac, kölgən kəsilməsin.

Abidənin tərcüməsində ən çox diqqətli cəlb edən cəhətlərdən biri təşbehlərdir. Bunun üçün bir-iki nümunə gətirmək lazımdır.

Bamsı Beyrək zindandan qurtulub gələrkən Banıçığaqla görüşüb ondan soruşur:

- Beyrək gedəli Banban tərə başına çəxdinmi qız?
- Qarılaub dörd yanına baxdınmi qız?
- Qarğı kimi qara saçın yoldunmu qız?
- Güz alması kimi yanağın yırtdınmi qız?
- Gələndən-gedəndən Bamsı Beyrək xəbərin sordunmu qız?

Burada iki misarın xüsusilə qeyd etmək istərdik:

- Qara gözdən acı yaşı tökdünmi qız?

Acı göz yaşları tökmək – bu ifadə fransız ədəbiyyatına yad-
dır. Bu yalnız hərfi tərcümə yaxud orijinalın tərcüməsidir.

Misra fransız dilində belə səslənmişdir:

- Qız, tökdünmi qara gözlərindən göz yaşlarını?

Biz Volterin 3 faciəsini fransız dilində tərcümə etmişik: «Fanatizm», «Zair», «Skiflər». «Zair» və «Skiflər» tarixi əsər olmaqla yanaşı, həm də çox güclü məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərdir. Bu əsərlərdə nə qədər gərgin səhnələr olsa da təşbeh yox dərəcəsidir. «Skiflər» faciəsində bir təşbeh işlədilir: xəzinə. Sevgilisini xəzinəçiyə bənzədir. O mənim xəzinəmdir, xəzinəni mənə ver.

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də toxunmaq istərdik.

1972-ci ildə Aşıq Ələsgərin anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə sənətkarın şerləri fransız dilinə tərcümə olundu. Xatırladaq ki, şerləri fransız dilinə Antuanet Nazzi tərcümə etmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un tərcüməsində olduğu kimi, burada da təşbehlərin tərcüməsi problemə çevrilir.

Məsələn:

Kamil ovçu ölməyincə usanmaz

Əldən qoymaz belə sərxoş maralı.

Bu mısradə «maral» sözü «dağ keçisi» kimi tərcümə olunmuşdur.

Əlbəttə, klassik ədəbiyyatımızda gözəle müxtəlif şəkildə, rəngarəng bənzətmələrlə müraciət olunmuşdur: «ənbərim, nigarım, gülüm-gülzarım, bağım-baxçam, süsənim-sünbülüm, mehmanım, sultanım, başımın tacı, maral, ceyran, tovuz və s.» Ancaq «dağ keçisi» heç zaman təşbih kimi istifadə olunmayan bir deyimdir.

Və yaxud Ələsgərdə gözəlin döşləri fransız dilinə «təpə» kimi tərcümə olunmuşdur. Halbuki poeziyamızda onun özünün bənzətmələri var:

O köynəyə nar məmələr bürünür

Onçu qurban biz köynəyinə.

(Aşıq Ələsgər)

Mənim gözüm qoynundakı nardadır.

Aşığa lütv etsən, xoşdur Güləndam.

(Aşıq Ələsgər)

Çünki qarşısında ceyran izi var.

O bir cüt hüludan ağız sulanar.

(Şəhriyar)

Poeziyamızda görüldüyü kimi, «nar», «hülu» təşbihlərindən istifadə olunmuşdur, ancaq «təpə» yox.

Bəlkə bu baxımdan «Kitabi-Dədə Qorqud»un tərcüməsində olan tərcümələr daha məqsədə uyğundur.

Fransızlar necə qarşılayar, bu bəlli deyildir.

İndi isə yenidən «Kitabi-Dədə Qorqud»un tərcüməsinə qayıdaq – ikinci misarının tərcüməsinə.

- Güz alması kimi al yanağın yırdınmı qız?

- Qız, payız alması kimi al yanağın yırdınmı?

«Payız alması kimi yanaq» və yaxud «al yanağı yırtmaq» – bu deyimlər də fransız təşbihi deyil. Orijinalın tərcüməsidir. Bu tərcümələr bizim üçün doğma olduğuna görə, yaxşı səslənir. Ancaq qeyd edirik, fransız oxucusu bunu necə qarşılayar bizə bəlli deyildir.

Əlbəttə, «Kitabi-Dədə Qorqud»un fransız dilinə tərcüməsi problemi geniş tədqiqatın mövzusuudur. Ancaq burada dastanın tərcüməsindəki bir sıra yanlışlığın onun fransız dilli oxuculara təhrif olunmuş şəkildə təqdim edilməsi ilə nəticələndiyini də göstərməyə bilmərik. Belə ki, kitabda Azərbaycan ruhu, demək olar ki, yoxdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» fransız dilinə türk dilindən tərcümə olunduğu, kitabın ön sözünü Y.Kamal yazdığı üçün və digər səbəblərə görə əsəri oxuduqda elə təəvvür olunur ki, sanki bu dastanın Azərbaycanla heç bir əlaqəsi yoxdur. O, yalnız kiçik Asiyaya-Türkiyəyə məxsusdur.

Əsgər Zeynalov

"Evolusiya-Təkamül" jurnalı. 200. № 1.

SINDI QOL-QANADIM YANIMA DÜŞDÜ...

Sındı qol-qanadım yanıma düşdü...

Bu fikrə Azərbaycan poeziyasının fransız dilində tərcümələrini oxuyandan sonra gəldim.

Hörmətli alimimiz, akademik Məmməd Cəfər deyirdi ki, milli ədəbiyyatlarda nə varsa, ümumi insanlığa məxsusdur. Bu sözlər eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatına, onun qədim və zəngin poeziyasına da aiddir. Əgər hər hansı bir qüvvətli, möhtəşəm əsər, ümumiyyətlə başqa dillərə tərcümə edilməyib, yalnız yarandığı milli ərazi və məxluqla məhdudlaşarsa, onda sənətkarın da böyüklüyü məhdud dairədə, ərazidə müəyyən mövqə tuta bilər. Həmin sənətkar layiq olduğu yerdə görünə bilməz. Məsələn, əgər Dante, Şekspir, Hüqo, Heyne kimi dahilərin yaradıcılığını digər xalqların dillərinə tərcümə edilməsəydi, onlar bu gün dünya ədəbiyyatında tutduqları mövqedə dayana bilməzdilər.

Bu mənada biz dünya ədəbiyyatının ən layiqli incilərini öz dilimizə və Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini isə dünya xalqlarının dillərinə, o cümlədən, ərəb, fars, ingilis, fransız, alman, ispan və s. dillərə tərcümə etməliyik.

Biz bu yazıda Azərbaycan poeziyasının fransız dilinə tərcüməsi və qarşıda duran problemlər haqqında danışmaq istəyirik.

Azərbaycan poeziyasının bir sıra nümayəndələrinin – Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, Axundovun, Sabirin, Cavidin, Səməd Vurğunun, Süleyman Rüstəmin, Rəsul Rzanın, Məmməd Rahimin, Bəxtiyar Vahabzadənin, Nəbi Xəzrinin, Məmməd Aarazın, aşıqlardan Xətə Qasımın, Qurbaninin, Aşıq Ələsgərin və s. söz ustalarımızın əsərləri fransız dilinə tərcümə olunmuşdu. Əlbəttə, əsas məsələ əsərin tərcümə edilməsində deyil, necə tərcümə olunmasındadır.

İlk növbədə xatırlatmaq lazımdır ki, Azərbaycan poeziyası nümunələri, özümüz tərəfindən deyil, özgələr tərəfindən, rus dilinə gah poetik, gah da sətri olaraq çevrildikdən sonra, fran-

sız dilinə tərcümə edilmişdi. Fikri əsaslandırmaq üçün bir neçə misal gətirmək yerinə düşər. Məsələn, Aşıq Ələsgərin:

«Aşıq olub tərki-vətən olanın,
Əzəl başdan pür kamalı gərəkdir.
Oturub-durmaqda ədəbin bilə
Mərifət elmində dolu gərəkdir.

Qoşması fransızca belə tərcümə olunmuşdu.

Müğənni ki uzaq səfərə çıxır
Mehriban və ağıllı olmalıdır, bu onun borcudur.
O, həm hal əhli, insanpərvər olmalıdır.

Bəs bayatılarımız necə tərcümə olunmuşdu?

Görkəmli alman türkoloqu Hans Əhməd Şmide: «Məni yandıran odur ki, rast gəldiyim bir çətinliyə ömrüm boyu çarə tapa bilməyəcəyəm. Bu da sizin bayatılarla bağlı çətinlikdir. Yanıb-yaxılsam da onları almanca səsləndirə bilmirəm.

Belə inciləri yaradan xalqa qibtə etməmək qeyri-mümkündür».

Səhsiz-hesabsız Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərlərini alman dilində səsləndirmiş tərcüməçinin bu sözləri bayatıların xüsusilə cinas bayatıların tərcüməsinin son dərəcə çətin və məsuliyyətli olduğunu təsdiq edir. Məsələn: Xətənin bir bayatına nəzər salaıq.

Xətəyi can arxına,
Əhli-ürfan arxına,
Mərifətdən su gəlir
Tökülür can arxına.

Tərcüməsi:

Xətəyi, ürəklərdə tez-tez
Alimlərin ürəklərinin izlərində
Ağıldan sular axır
Axır fədakar ürəklərdə.

Tərcüməsi:

Təkliflərimiz nədən ibarətdir?

Azərbaycan müstəqilliyə doğru gedir. Biz özümüzün, qüvvətli tərcüməçilərimizi yetirməliyik. Bunun üçün ən istedadlı, qabiliyyətli poetik təfəkkürə malik tələbələrimizi Fran-

sanın, İngiltərənin, Almaniyanın, ABŞ-ın ali məktəblərinə tərbüyə göndərməliyik.

Nizamının, Nəsiminin, Füzulinin, Sabirin, Səməd Vurğunun böyüklüyünü bütün dünyada təsdiq etmək üçün onların əsərlərini məhz özümüz tərcümə etməliyik.

İmkan dairəsində bu tərcüməçiləri də ixtisaslaşdırmaq lazımdır. Yəni fars dilli poeziyamızı məhz fars dilindən tərcümə etmək lazımdır. Nəsimini, Füzulini tərcümə edənlər Şərq fəlsəfi cərəyanlarını-hürufigizm, sufizm yaxşı bilməlidir. Digər şairləri isə ayrı mütəxəssislər tərcümə etməlidir.

Gürcülərin – Serj Culadzedinin Şota Rustavellinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» fransız dilinə tərcümə etdiyi kimi, biz də «Xosrov və Şirin»imizi, «Leyli və Məcnun»umuzu tərcümə etməliyik.

Əsgər Zeynalov
«Bilik» qəzeti, 13 may 1993-cü il.

AVROPAYA PƏNCƏRƏ HÜQONUN «ŞƏRQ MOTİVLƏRİ»

1829-cu il yanvarın 14-də gənc şair Viktor Hüqonun «Şərq motivləri» kitabı çapdan çıxdı. Öz orijinallığı ilə seçilən bu kitab Moteskye, Aolter, Şatbrian, Lamartinin Şərq mövzusunda yazdığı əsərlərin bir növ davamı idi.

«Şərq motivləri»ni oxuduqda hiss olunur ki, Hüqo bu mövzuya müraciət edəndə Şərq aləmini, Şərq dünyasını, Şərq ədəbiyyatını, Şərq gənəklərini dərinlən öyrənib bələd olmuşdu. Şairin bu silsilə əsərlərində elə şerlər var ki, onlar tipik Şərq mövzudur, belə şerlər ancaq Şərqə məxsusdur. «Şərq motivlərində» Şərq xarakterini, ona məxsus xüsusiyyətləri göstərən əsərlərdən biri «Çadra» şeridir.

Hüqo bu şerinə Şekspirin «Bu axşam allaha dua etməsənmi, Dezdemona?» misrasını epiqraf gətirmişdir. «Otello» əsərinin bütün varlığı, gücü, nəhəngliyi sanki bu misra üzərində qurulmuşdu: «Bu axşam Allaha dua etməsənmi, Dezdemona?». Bu həmin andır ki, qısqançlıqdan gözləri pələng gözü kimi qızmış, qəzəbdən heç nəyi görməyən Otello bir azdan Dezdemonanı boğacaq.

Hüqonun Şekspirdən götürdüyü bu epiqraf «Çadra» şerinin məzmununu və yaxud nəqəşə çatacağını təxmin etsən də, əvvəlcədən oxucuya xəbər verir.

...Qız içəri daxil olur. Qardaşlarını qəzəbli halda görür və soruşur:

Nə olmuş, nə olmuş, əziz qardaşlar!
Pərişan baxışlar dikilmiş yərə.
Nədən qəzəblidir sizin baxışlar
Çıraq tək sönübsüz siz birdən-birə.

Bu zaman böyük qardaş soruşur:
Dənən qaldırmısan çadranı bu gün?
Artıq hadisənin izi açılmağa başlayır. İndi qardaşların qaş-qabağının, qəzəbli olmalarının səbəbi yavaş-yavaş aydınlaşır.

Bacısı bu gün hamama getdiyini, kavurların və albanların iti baxışlarından gizləndiyini, məscidin yanından keçərkən çadrasına büründüyünü söyləyir. Ancaq günortanın istisi onu boğduğundan bir an çadrasını açdığını deyir.

İkinci qardaş soruşur.

Keçirdimi ordan onda bir nəfər?

O adam ki, geymiş yaşıl bir kaftan? (uzun paltar).

Bacının dili topuq çalmağa başlayır: «Bəli... ola bilər... ancaq o, mənim üzümü zərrə qədər də görmədi. Bəs siz niyə belə astadan danışırsınız? Bu nədir? Əlinizi qanamı bulamaq istəyirsiniz? Əzizlərim, o, məni görə bilmədi. Bağışlayın, hiyməyinizdə olan zəif və gücsüz qadını öldürəcəksiniz?

Üçüncü qardaş:

«Bu axşam qırmızıydı günəş batanda».

Artıq ölüm hökmü verilir. Bu yerdə fikirlər qoşalaşır: «Bu axşam Allaha dua etmişəm, Dezdemonanı?». İndi son söz aydın idi. Bacı son anlarını yaşadığını, həyatla vidalaşmağın vaxtı çatdığını başa düşür. Ancaq yenə qardaşlarına yalvarır, onun bu yalvarışı boğulan adamın saman çöpünə əl atmasına bənzəyir.

- Bağışla. Nə etdim? Bağışla. İlahi! Dörd xəncər qalxacaq mənim üstümə? Mən sizin ayağınıza düşüb yalvarıram... Oh, mənim çadram, ağ çadram. Əzizlərim, mənə kömək edin. Çünki mənim sönən baxışlarıma ölüm örtüyü sərilir.

Dördüncü qardaş:

«Buna görə daha qalxmıyacaqsan».

İstər «Otello»da, istərsə də «Çadra» şerində qətl ölüm hadisəsi təxminən eyni vaxtda – axşamdan sonra baş verir, «gecə hamilədir, kim bilir sabaha nə doğacaq».

Qısqançlıq – Şərqi qanına işləmiş xüsusiyyətlərdəndir, bu isə məhəbbətin gücündən irəli gəlir. Şərqi oğlu o qədər həssasdır ki, «gözəlin üzündə yad göz izi olduğunu» həmin an görə bilir.

Burda xalqımızın bir bayatısı yada düşür:

Əzizim baxtı yarım,
Ömrümün taxtı yarım,

Üzündə göz izi var.
Sənə kim baxdı yarım.

Ancaq «Çadra» şerində hadisə «Otello»dan fərqli olaraq daha açıq şəkildə özünü büruzə verir. Bacı çadrasını açdığını boynuna alır – bu isə sonra söz-söhbətə çevriləcək, qardaşların namusuna toxunacaqdır.

Onların bacısı Hüqonun Fantinası deyildir. Gəncliyin «oylənəli sehrinə» qapılan Fantina bir də ayrılır ki, hamilədir.

Qərb dünyasında Fantina yaşayır – dünyaya atasız «bic» uşaq da gətirir, onun böyüməsinə də çalışır.

Şərqi dünyasında fantinalara yer yoxdur. Qardaşlar da yeganə çıxış yolunu bacılarını öldürməkdə görürlər. Dezdemonanın boğan Otella da Şərqi oğlu idi.

Şərqi məxsus əsərləri Şərqi gözüylə, baxışıyla təhlil etmək lazımdır. Məsələn, bəzi tədqiqatçılar (B.İ.Klesnikov) Bayronun «Gavur» poemasını belə təhlil edir: «Gavur Leyla da onun vurğunu imiş. Gavurun bütün varlığını sevinc və şadlıq bürüyübmüş. Ancaq Leylanın qısqanc və hiyləgər əri Həsən arvadını güdüb xaincəsinə öldürür».

Bəs necə olmalıymış?

Bəlkə yar özünin, ad onun.

Xain, vəfasız, hiyləgər, alaq, xəyanətkar arvadını öldürməklə Həsən yaşayır. Daha doğrusu almaıq şəkildə yaşamaq hüququ qazanır. Şərqi sevməyi də bacırır, lazım gəldikdə öldürüb məhv etməyi də.

Şərqi oğlu qısqanc olmaqla yanaşı, həm də ehtiraslıdır, şəh-vətlidir. Bu ehtiras və şəhvəti üçün o, hər şeyi qurban verməyə hazırdır.

Hüqonun «Sultan Əhməd» şeri bu baxımdan sosiyyəvidir. O, Hafizdən, «Oh mələk qız, icazə ver, qollarını boynuma dolayım» – sözlərini epigraf gətirir.

Türk oğlu Sultan Əhməd şən nəğməkar qrenadalı gözələ vurulur.

O, bu ispan gözəlinə təklif edir ki, hakimiyyətinin cəmləşdiyi Mədinənin sevgisi üçün qurban verməyə hazırdır. Gör ha-

rani? Müsəlman dünyasında islam aləmində ən müqəddəs yerlərdən biri olan Mədinəni!

Hüqonun «Sultan Əhməd» şerində Hafizin yaradıcılıq təsiri duyulur. Xüsusilə bu şer Hafizin Teymurlənglə rəvayətə çevrilmiş «Əgər ol türki-şirazi, bizə lütf etsə pünhanı.

O hindu xalına verrəm Səmərqəndi, Buxaranı», - beyitlə başlanan qəzəlini xatırladır.

Şorq oğullarının ehtirasına yaxşı bələd olan «xaçpərəst» gözəllər, onların bu boş «damarından» istifadə edərək bütün arzularını həyata keçirməyə çalışır və çox vaxt da buna nail olurlar. Qrenadalı gözəl də bu qəbilədənndir. O, Sultan Əhmədin təklifinə cavab olaraq deyir:

Xaç as ey böyük hökmdar,
Yoxsa qanunsuz iş olar.

Jüana nə buyursa Sultan Əhməd ona hazırdı, tək o razılıq versin.

Boynun dümağ süd kimidir,
Arzun nədir, edim bir-bir.

Artıq bu məqamda Jüana Xumara, Sultan Əhməd isə Şeyx Sənanə yaxınlaşır. Xaç Şeyx Sənanı çobanlığa aparıb çıxarır.

Ancaq Sultan Əhməd Şeyx Sənan səviyyəsinə enmir, sevgi üçün o dərəcədə alçalmır. O, Jüanaya «Əgər istəsən sənin boyunbağını təsbəh kimi istifadə edərdəm» deməklə kifayətlənir.

Əhməd Şeyx Sənan kimi alçalmır. Bəlkə onun Sultanlıq titulu, soy-kökü onu alçalmağa qoymur.

Hüqonun «Şorq motivləri»nin bir qolu da türk-yunan müharibəsindən (1821-1829) bəhs edir. Bu müharibə bütün Avropa ölkələrinin diqqət mərkəzində idi.

Həmin dövrdə Fransanın özü də ağır vəziyyətdə idi. Burbonlar sülaləsinə (1814-1830) qarşı iğtişaşlar bütün ölkəni bürümüşdü, və sülalə hökmranlığın son illərini yaşayırdı. Bir azdan nazirlər məhkəmə qarşısında əyləşəcəklər. Ancaq Hüqo Fransanın içərisində gedən mübarizələri, hərə-məreliyi, çəkiş-

mələri bir tərəfə qoyaraq, türk-yunan müharibələrinə aid, daha doğrusu, yunanları müdafiə edən şerlər yazırdı.

Hüqo böyük sənətkar olsa da, Avropanın oğlu idi. Türklərə qarşı yönəlmiş Avropanın «səlib yürüşü» gənc şairi də öz təsiri altına salmışdı. Əlbəttə, istila istila olaraq qalır. İstilanı müdafiə etmək fikrində deyilik. Ancaq türklər Volterin dediyi kimi, «işğal etdiyi ölkələrin heç birinin mədəni abidəsini dağıtmamış, dilərini əlindən almamışdı».

Bəlkə Avropa ölkələri ümumiyyətlə istilanın əleyhinə idi və ona görə bu qədər canfəşanlıq edirdilər? Bu dövrdə Avropa ölkələrinin nə qədər müstəmləkəsi vardı? Hamısı bir yana, həmin vaxtlarda İngiltərənin əlinin altında inildəyən Hindistan barədə nə üçün danışmır, «ağızlarına su alıb dururdular?». Aydınır.

«Entuziasm» şerində Hüqo «Yunanıstanə!, Yunanıstanə!» deyərək dostlarını bu torpağı, «şəhid xalqı» azad etməyə çağırır.

«Nə vaxt yola düşək?» sorğusuna şairin özü cavab verir: «Bu axşam, sabah həddindən artıq gecdir».

O, Londonda mühacir olan Favəni onlara komandanlıq etməyə çağırır. Şair yazır: «Uzun müddət yuxuya dalmış» fransız süngülərini «oyadır», döyüş musiqisi səslənsin, qılınclar, güllələr, mərmilər işə düşsün, atlar yəhərlənsin.

Şair döyüşün birinci cərgəsində olub bütün hadisələri görmək istəyir.

Hüqonun istədiyi nədir? O, havanı açıq, çəmənləri, dağları, meşələri sakit, dərin güzgüli gölləri çimərlikləri ilə sən görmək istəyir. Gözəl arzudur. Kaş bu arzu Yunanıstanla məhdudlaşmayıb, «qapazlı» ölkələrin hamısına aid olaydı. Hüqonun bu mövzuda yazdığı əsərlər içərisində «Uşaq» şeri xüsusi yer tutur. O şerə Şekspirin «Maqbet» əsərindən «Oh, dəhşət! Dəhşət! Dəhşət!» sözlərini epıqraf götürmüşdü.

...Türklər oradan keçib. O yerlər indi xaraba və matəm içərisindədir. Bura şorab adası Xiosdur. Öz gözəlliyi ilə insanı valeh edən Xios adası boşdur. Yox, deyəsən tam boş deyil. Qaralmış divarın dibində başı aşağı əyilmiş mavi-

gözlü yunan uşağı əyləşib. Ayaqyalın, gözü yaşlı uşağın ürəyindən nələr keçir?

Nə dağıdar bu saat qəlbindəki kədərini ..Nə istəyirsən? Meyvə? Quş? Bahar çiçəkləri? Yox! – deyər cavab verdi. O gənc oğlan çox məğrurcasına dedi: "İstədiyim barıtdır, mənim, bir də güllədir" (Tərcümə edən M.Seyidzadə).

Xatırladaq ki, Yunanistanın tərəfini saxlayan bu adaya 1822-ci ildə türklərin verdiyi «dərs» Avropada güclü əks-səda doğurmuş, hətta məşhur fransız rəssamı, Hüqonun dostu E.Delakrua 1823-1824-cü illərdə «Xios qırğını» tablosunu yaratmışdı.

Şairin «Türk marşı», «Hərəmxana başları», «Navarən» şeri də türk-yunan müharibəsinə həsr edilmişdi.

Əlbəttə, bir məqalə daxilində bu şerləri – «Şərq motivlərini» geniş təhlil etmək qeyri-mümkündür. Hüqo 1876-cı ildə yazırdı ki, Türkiyə sultanı «Şərq motivlərini» türk dilinə tərcümə etdirir. İnanırıq ki, Hüqonun bu şerləri gələcəkdə Azərbaycan dilində də səslənəcək və özünün layiqli tədqiqatçısını tapacaq.

Əsgər Zeynalov

«Oğuz eli» qəzeti, 11 iyun 1992-ci il.

HÜQONUN POETİK ALƏMİ

Şərq mövzuları çox-çox əvvəllərdən Avropa yazıçı və şairlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Şərqə maraq çoxdan olsa da ancaq XVIII əsrin sonunda bütöv bir elm – şərqşünaslıq elmi artıq yaranmışdı. Bu əsrdə fransız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Monteskye, Volter, XIX əsrdə isə Şatobrian, Lamartin, Balzak, Qotye Şərq mövzusunda bir çox gözəl əsərlər yaratdılar. Bu mövzuya müraciət edən sənətkarlardan biri də gənc şair Viktor Hüqo idi.

1829-cu il yanvarın 14-də Hüqonun «Şərq motivləri» çapdan çıxdı. Şairin bu mövzuya müraciət etməsinə səbəb nə idi?

Türklərə qarşı «qəzəb hissi» olan bəzi tədqiqatçılar «Şərq motivlərinin» yaranmasının əsas səbəbini məhz bu dövrdə gələnlən türk-yunan müharibəsində (1821-1829) görürlər. Bu tənamilə yanlış və qərəzli fikirdən, din təəssübkeşliyindən başqa bir şey deyildir. Çünki bu müharibə başlamamışdan əvvəl etf XIX əsrin özündə Şərq mövzusunda xeyli əsərlər yaranmışdı. Həmin suala Hüqonun özü çox gözəl cavab verir: «Bu dövrdə mənisli görünməmiş dərəcədə Şərqlə məşğul olurdular. Şərqin öyrənilməsi heç vaxt bu dərəcədə inkişaf etməmişdi. Əgər XIV İüdvovikin dövründə onlar (alimlər – Ə.Z.) ellinist idilərsə, indi isə şərqşünadırlar».

«Şərq motivləri»ni oxuduqda hiss olunur ki, Hüqo bu mövzuya müraciət edəndə qədər Şərq dünyasını, Şərq ədəbiyyatını dərinədən öyrənib bələd olmuşdu. Şairin bu silsilə əsərlərində elə şerlər var ki, onlar tipik Şərq mövzudur. «Cinlər», «Çadra» şerləri belə əsərlərdəndir.

Hüqonun «Şərq motivləri»ni şərti olaraq üç hissəyə ayırırlar: Ərəb-fars, türk-yunan və İspaniya. Əlbəttə, istər-istəməz bir sual oxucunu düşündürür: bəs İspaniya nə üçün? Şairin özü bu suala belə cavab verir: «..Çünki İspaniya da Şərqi; İspaniya yarım Afrikadır, Afrika isə yarım Asiyadır: "Şübhəsiz ki, şair burada Şərq mədəniyyətinin yayıldığı dairələri nəzərdə tutur. Bəllidir ki, Avropada Şərq mədəniyyəti əsasən İspaniya vasitəsilə yayılmışdı. İspaniyanın qədim şəhərlərində Şərq mə-

dəniyyətini təcəssüm etdirməsi təsadüfi deyildi. Hüqonun dedi ki, gözəl şəhərdə yüksələn qotika üslublu came, şəhərin digər qurtaracağına öncir və palma ağaclarının arasında qalay və tunc gümbəzli Şərq məscidi... hər qapının üstündə Qurandan hək olunmuş şerlər (kəlamlar – Ə.Z.), döşəmə və divarları mozaikalarla parıldayan ibadətqahlar...».

Şairini «Sultan Əhməd», «Çimən Sara», «Dərviş», «Noyabr» və s. şerləri ərəb-fars, «Uşaq», «Növərən», «Entuznizm», «Türk marşı», «Hərəmxana başları» və s. şerləri türk-yunan müharibəsi, «Qrenda», «Maviliklər», «Mavr romansı», «Kölgə» kimi şerlər İspaniya mövzusu ilə bağlıdır.

Hüqonun poetik dünyasının ayrılmaz bir hissəsi də onun şəxsi kədəridir. Şair bu hissəni «Mənim əzizlərim» adlandırmışdı.

1843-cü il sentyabr ayının 4-də şairin bir neçə əvvəl ailə qurduğu kürəkəni və qızı – Şarl və Leopoldina gəzməyə çıxmışdı. Onlar gəzinti üçün Sena çayında qayığa mindilər. Bir neçə dəqiqədən sonra gözlənilmədən külək qayığı çevirir, sevgililərin hər ikisi suda boğulurlar. Səyahətdə olan Hüqo faciəni eşidərək qadınına yazır: «Yazıq qadınım, ağlama. Taleyin hökmünə tabe olmalıyıq. Bir az iradəli olmaq lazımdır... mən indi gələcəyəm; biz bədbəxt əzizlərimizi birlikdə ağlayacağıq».

Uzun müddət şairin qələmi susdu. İllər keçdikcə müxtəlif illərdə şair sentyabr ayının 4-ü günü qızının ölümünə şerlər həsr etdi:

O qış taleyimi bahar edərdi.
Səməm mavi olar, işimə asan
O, mənə: «Ey əziz atam» - deyərdi.
Qəlbim qışqırardı «Allahım» İnan.

Qızı şair üçün büt idi, səcdəgah idi, qibləgah idi. Və atası qızının əlindən yapışarkən o, özünü məğrur, qürurlu hiss edər, dünyanın ən xoşbəxt adamı sayardı:

O dəm ki, mən onun əlindən tutar
Onda şəhanlik qüruru vardı
Yollarda kasıbı arayıb tapar,
Cöldə yorulmadan gül axtardı.

1845-ci il qızının ölümünün 2-ci ildönümünə həsr etdiyi şerlərdə şair həmişəlik ayrılmış adamların yuxuda görüşməsinə də xoşbəxtlik sayır. Leopoldinanın faciəli ölümünün 3-cü ildönümü, Sentyabr ayının 4-ü şair qızı ilə olan günləri yada salır. Kövrək xatirələr şairi kədərləndirir, ovundurur. Şair şəhərdən-axşamadaq qızı ilə, ümumiyyətlə uşaqları ilə oynayan, axşamsa qızının ərkəyana dəvətilə onlara şirin-şirin nağıllar deyərdi:

Həmişə mehriban bax bu uşaqlar
Elə güldür, sanki, ilk dəfə güldür
Görəndə dəhşətli nəhəng axmaqlar
Ağıllı cırtdanın əlində ölür.

Hüqo həmin il qızının ölümünə daha iki şer həsr edir. Görünür şairin kədəri onun sinəsinə sığmır, onu silkələyir, narahat edir. Və bu kədər şairin özünün xəbəri olmadan şərə çevrilir, onu bir az sakitləşdirir.

Qızının ölümünün 4-cü ildönümünə bir gün qalır. Hüqo qızının qəbri üstünə gül-çiçəklərlə, pərişan, qüssəli halda yola lüzəlir.

Səhər tezdən, səhər səhər
Gözlərdə köndə ağaranda dan
Yola düşəcəyəm bax.
bilərəm, gözləyirəm

Hüqo bu şerlə kifayətlənmiş, səhərisi gün, yəni sentyabrın 4-ü ildönümünü münasibətilə böyük bir şer yazır.

Hüqo 12 il müddətində dayam edən şəxsi kədər dastanını 1854-cü ildə yazdığı “Yüvən ağızlığı” şerilə tamamlayır.

Ölməz sənətkar Viktor Hüqonun pəcziyasını Azərbaycan dilinə tərcümə etməyin vaxtı çatmışdır.

Bu şerlər özünün tərcüməçisini gözləyir.

Əsgər Zeynalov
“Axtarış” qəzeti 7 may 1993-cü il.

FRANSIZ ƏDƏBİYYATININ MİLYARDERİ

Bu il dahi sənətkarın anadan olmasının 200 ili tamam olur. inanırıq ki, Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti Hüqonun yubileyini təntənəli surətdə qeyd edəcəkdir.

XVII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəlində Napoleon ordusu döyüşlərdə bir-birinin ardınca uğurlu qələbələr əldə edirdi. Fransız ədəbiyyatının Napoleondan sonra yaranacaq qüdrətli nəsil isə bir-bir dünyaya göz açdı – Balzak, Hüqo, Düma, Sand. Bu nəslin ən parlaq nümayəndələrindən biri Viktor Hüqo 1802-ci il fevralın 26-da Fransanın ən gözəl güşələrindən olan Bezanson şəhərində Napoleon ordusunun batalyon komandiri Leopold Sijisherin ailəsində anadan olmuşdur.

Abel və Ejəndən sonra ailənin üçüncü övladının adı Hüqolar ocağının yaxın dostu general Viktor Laqorinin şərəfinə qoyulmuşdur. Yaxşı savada və dünyagörüşə malik Hüqonun anası Sofi uşaqların tərbiyəsinə qədər yüksələn Sijisherin işi ilə əlaqədar ailə də tez-tez yaşayış yerini dəyişməli olur. əlbəttə, bu səyahətlər gələcək sənətkarın həyatına müsbət mənada güclü təsir edir.

Hüqo 1817-ci ildə Lui Po Qran litseyinə daxil olur. Həmin dövrdə ədib əsl yaradıcılıq yoluna qədəm qoyur. Bu vaxta qədər ədəbi aləmdə şerləri ilə tanınan Hüqo bir il sonra ilk böyük əsərini – «Büq Jarqal» povestini yazır. Bu povest ədəbiyyat aləminə nəhəng bir simanın gəldiyini xəbər verir.

1822-ci ildə Hüqonun «Mədəhiyyələr və müxtəlif şerlər» adlı ilk kitabı çapdan çıxır.

Həmin ildə ədibin həyatında mühüm bir hadisə baş verir. O, hələ uşaqlıqdan tanıdığı Abel Fuşe ilə ailə qurur. Onu da xatırlamaq lazımdır ki, bu izdivacdan sonra yazıçının beş övladı dünyaya gəlir: Leopold, Fransua, Şarl, Leopoldina və Abelina. Şarl da, Leopoldina da, Fransua və Leopold da Hüqonun sağlığında dünyasını dəyişirlər.

Hüqo yaradıcılığını tədqiq edən alimlər onu əsasən üç mərhələyə bölürlər.

Hüqo yaradıcılığının birinci mərhələsində (ilkin yaradıcılığından 1850-ci ilə qədər olan dövr) «Odalar», «Balladlar», «Şərq motivləri», «Payız yarpaqları», «Süalar və kölgələr» şer kitabları ilə yanaşı, «Kromvel» (1827), «Hernani» (1830), «Şahzadə əylənir» (1832), «Mari Tüdor», Lükres Borjia» (1833), «Rü Bla» dram əsərlərini, «İslandiyalı Qan» (1823), «Pariz Notrdam kilsəsi» (1831), «Edama məhkumun son günü» (1829), «Kloc Ge» *1834) romanlarını yazır.

Hüqonun bu dövr yaradıcılığından danışarkən iki şer silsiləsinin üzərində dayanmaq lazım gəlir.

Bunlardan birincisi, şairin 1827-28-ci illərdə yazdığı, 1829-cu ilin yanvarında nəşr etdirdiyi «Şərq motivləri» şerlər məcmuəsi idi.

Hüqo bu kitabında şerlərin məzmununa uyğun olaraq Sədidən, Hafizdən, Əl-Qurandan epigraflar gətirmişdi.

Şairin «Şərq motivləri»ndən danışan tədqiqatçılar onu şərti olaraq üç hissəyə bölürlər: ərəb-fars mövzusunda yazılmış şerlər, İspaniya və türk-yunan müharibəsi ilə bağlı şerlər. «Cinlər», «Çadra», «Sultan Əhməd» və digər şerlər tipik Şərq mövzusunda.

«Şərq motivləri»ndən danışan rus tədqiqatçılarının əksəriyyəti bu məcmuənin yazılmasının əsas səbəbini bu dövrdə gedən yunan-türk müharibəsində (1821-1829) axtarırdılar. Halbuki, Hüqonun özü yazırdı ki, əgər bizim alimlər XIV Lüdovikin dövründə (1643-1715) ellenist idilərsə, indi şərqşünasdırlar. Fransız yazıçısı Andre Moruanın dililə desək, Şərq bu dövrdə «dəbdə» idi.

«Şərq motivləri»ndəki şerlərdən bəhs edən Morua yazır ki, bəlkə də şerlərdən ən yaxşıçı Şərqdən də, Qərbdən də, zəmandan da, məkəndan da təcrid edilmiş Hüqonun yaratdığı «Ekstaz» şeridir.

Bir ulduzlu gecədə tənha idim sahildə,
Nə dəniz tutqun idi, nə bulud vardı göydə.

Dikilmişdi gözlərim hüdudsuz uzaqlara,
Meşələr, həm də dağlar, bir də bütün təbiət

Sanki sual verirdi, asta-asta, ancaq pərt.
Dənizdə dalğalara, səmada ulduzlara.

Hüqonun ölümündən sonra Fransa Akademiyasında şairin yerinə seçilmiş Lekont dolayı Lil «Şərq motivləri»ni özünün akademik çıxışında «bütün sonrakı nəsillər üçün müstəsna poeziya kəşfi» adlandırmışdı.

Hüqonun qızı Leopoldinanın faciəli ölümünə həsr etdiyi ikinci şeirlər silsiləsidir. 1843-cü il sentyabrın 4-də şairin qızı Leopoldina altı ayrı-ayrı öncə ailə qurduğu Şarl və Sena çayında qayıqla gəzməyə çıxır. Külək əsir, qayıq çevirir, gəncər-arvad Sena çayında boğulurlar. Təbii ki, bu faciə Hüqonu sarsıdır. Dostu Balzak yazırdı ki, Hüqo birdən-birə on il qocaldı. V.Hüqo uzun illər, əsasən sentyabrın 4-ü günü qızının ölümünə şeirlər həsr edir.

O on yaşındaydı mən isə otuz,
Olmuşdum onunçün hüdudsuz aləm.
Gövdəli, yamyaşıl ağac altıda qız,
Ətirli çəmənə bonzərdi o dəm.
Yanıma gələndə sevincək idi,
Sənimi fikirlə mehriban mələk.
O günlər necə də ehmalca keçdi,
Həm bir xəyal kimi, həm də ki, kövrək.

Həyatının 1850-ci ilə qədər olan dövründə Hüqo səyahətlərdə olur, qızları ilə yanaşı anası Sofini, 1850-ci ildə isə böyük dostu Balzaki itirir. Dörd dəfə Fransa Akademiyasına seçkilərdə iştirak edir, üç dəfə məğlubiyətdən sonra, nəhayət dördüncü dəfə bu möhtəşəm elm ocağına üzv seçilir.

Hüqo yaradıcılığının ikinci dövrü 1850-70-ci illəri (sürgün dövrü) əhatə edir. Bu illər ərzində ədibin «İntiqam», «Tama-

şalar», «Qorinələr əfsanəsi», «Küçələr və meşələr» şeir kitabları və «Mentana» poeması nəşr olunur.

Hüqonun bu dövrdə yaratdığı on böyük əsər şübhəsiz ki, dahi Tolstoyun «Fransız ədəbiyyatının ən böyük romanı» adlandırdığı «Səfillər» (1862) romanıdır. Yazıçı bu əsərində nə qədər aforizimlər yaratmışdır: «Dördli adamlar yol getdikləri zaman heç vaxt geriyə baxmırlar, çünki onlar öz qara talelərinin dalınca goldiklərini çox gözəl bilirər; O, türk kimi qüvvətlidir; İki bədbəxtlik birləşib bir xoşbəxtlik əmələ gətirir...» Ədib «Gülən adam» və «Dəniz zəhmətkeşləri» əsərini də bu dövrdə yazır.

Hüqo yaradıcılığının 3-cü dövrü 1870-1885-ci illəri – sürgündən sonrakı dövrü əhatə edir. 1870-ci ildə Fransa – Prussiya müharibəsi başlanır, Fransa məğlub olur. Prussiya qoşunları Fransanın böyük bir hissəsini işğal edir. Vətənpəsar Hüqonun səsi ucaltır və bu səs bütün Fransa xalqını vətəni müdafiəyə çağırırdı: «Nəyin bahasına olursa olsun, vətəni müdafiə etmək lazımdır». Həmin illərdə Hüqo «Dəhşətli il» (1872), «Qorinələr əfsanəsi» kitabının 2-ci cildini (1877), «Baba olmuşam» (1877), «Dörd ruh küləyi» (1881), «Qorinələr əfsanəsi» (1883) şeirlər kitabının 3-cü cildini nəşr etdirir. Məşhur «Doxsan üçüncü il» romanı da bu dövrün məhsuludur. Hüqo 1871-ci ildə Parisdən Milli Məclisə deputat seçilir. Ancaq həmin anların ən yadda qalan hadisələrindən biri 1881-ci ilin fevral ayında təntənəli bir şərəftə keçən Viktor Hüqonun yubileyi idi. Yazıçı nəvələri Jorj və Jannani qucaqlayaraq açıq pəncərənin yanında dayanır. Ədibin 80 illik yubileyi münasibətilə altı saat davam edən bu mərasimdə saysız-hesabsız insan axını pəncərənin qarşısından keçir, Hüqonu təbrik edir.

Viktor Hüqo 1885-ci il may ayının 22-də 83 yaşında vəfat etmişdir. Sənətkarın ölümü münasibətilə Fransada milli mətəm elan edilmişdi.

Fransız tənqidçilərindən biri Hüqo haqqında belə demişdir: «Viktor Hüqo anadan olanda XIX əsrin iki yaşı vardı. Şair öləndə isə əsrin cəmi 15 illik ömrü qalmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq əsr Hüqodan əvvəl qocaldı».

Əsri özündən əvvəl qocaldan Hüqonu səciyyələndirən-əhətlər çoxdur. Onlardan birini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir: dostluğa sadıq idik. O, dostları haqqında söz ehtiyatına heç bir qənaət etmədən o qədər ağızdolusu, o qədər ürəklə, səxavətlə danışır ki, bu cəhət az-az böyük adamlara məxsusdur. Məsələn, Balzak haqqında yazmışdı: «Cənab De Balzak dahilər arasında ən birincisi, seçilənlər arasında ən yaxşısı idi». Düma haqqında belə deyirdi: «Onun ağılı qədər ürəyi də böyük idi». Jorj Sandin ölümü münasibətilə yazırdı: «Haribaldinin möcüzələr törətdiyi bir dövrdə o, şah əsərlər yaradırdı... İndi bu qədər adamın Fransanı şərəfsizləndikləri bir zamanda, vətəni ucaldan insanlara daha böyük ehtiyac vardır...».

Hüqonu öz vətəninə «fransız ədəbiyyatının milyarder» adlandırırlar. Bu «milyarder»in bir çox əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Görkəmli alim, mahir tərcüməsi Mikayıl Rəfilin Hüqonun «Gülən adam» (1927), «Paris NotrDam kilsəsi» (1936), «Doğsan üçüncü il» (1948), «Səfillər» romanının birinci, ikinci hissəsini (1958), Beydulla Musayev «Səfillər» romanının III-IV hissəsini (1963), bir il sonra isə həmin romanın V hissəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1963-cü ildə Həmid Qasımlı adibin «Büyük Jarqal», Şamil Zaman isə 1976-cı ildə «KlodGe» əsərini dilimizə çevirdilər.

Əsgər Zeynalov
«Xalq» qəzeti, 27 fevral 2002-ci il.

HÜQO VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATSÜNASLIĞI

Azərbaycan oxucuları Hüqo yaradıcılığı ilə çoxdan tanışdır.

Hələ "Kəşkül" qəzeti 1885-ci il 24-cü nömrəsində ədibin haqqında nekroloq vermiş, yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, ədibin şerindən tərcümə dərc etmişdir. Hacı F.Ağazadə 1912-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş "Ədəbiyyat" məcmuəsində Hüqo haqqında məqalə yazmış və şairin "Niyazi azirənə" şerini nəşr etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Hüqo yaradıcılığına müraciət edənlərdən biri də görkəmli tərcüməçi Abbas Səhhətdir. Fransız dilini gözəl bilən Səhhət şairin "Yatmış uşaq" şerini orijinaldan tərcümə etmişdir. Şeri oxuculara təqdim edirik:

YATMIŞ UŞAQ

Bir körpə uşaq beşikdə yatmış,
Rahət əl-ayaqların uzatmış.
Dünya üzünə gözün qapatmış,
Əflaka tərəf nəzarət eylər,
Cənnətə gözib səyahət eylər.

Bəşşas oturub yanında madər,
Hərdən beşiyi əl ilə yellər.
Gah layla deyər, öpər, gah iylər,
İstər başına durub dolansın,
Qıymaz uşaq uyundan oyansın.

Məsum uşağın bu halətindən,
Madər sevinət bəşşətindən.
Qəlbi döyünər məhəbbətindən,
Bilməz ki, dil ilə layla çalsın,
Ya ki, döşünə o tifi salsın.

20-ci illərdən sonra Hüqonun əsərlərindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi sürətlənir. Belə ki, görkəmli alim, mahir tərcüməçi Mikayıl Rəfili yazığının "Gülən adam" (1927), "Paris Nördam kilsəsi" (1936), "Doxsan üçüncü il" (1948) romanını Azərbaycan dilinə tərcümə edir. Hüqo ilə ilk tənqidi məqalələr də əsasən bu dövrdə işıq üzü görməyə başlayır. Tənqidçi M.Rəfili 1929-cu ildə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının 7-8-ci nömrələrində "Romantizm və Hüqo" adlı məqaləsini nəşr etdirir.

XX əsrin 50-ci illərində istər tərcümədə, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda Hüqo yaradıcılığına maraq daha da genişlənir. Bunun başlıca səbəbi Hüqonun anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə keçirilən yubileyi idi.

1951-ci ildə Vyanada keçirilən Ümumdünya sülh Şurasının ikinci sessiyasında məşhur çin yazıçısı Dun Fransız yazıçısı Viktor Hüqonun anadan olmasının 150 illiyini, İtaliyalı Ronili Qoçolun vəfatının 100 illiyini, İlya Erenburq isə Leonardo da Vinçinin 500 illiyini qeyd etməyi irəli sürmüş və Ümumdünya Sülh Şurası bu təklifləri qəbul etmişdir.

Bu qərardan sonra yazığının yubileyi ilə əlaqədar həm Ümumittifaq, həm də keçmiş respublikalarda yubiley komissiyaları yaranır.

1952-ci il fevralın 15-də komissiyanın son hazırlıq iclası olur və Hüqonun anadan olan günü - fevral ayının 26-da Moskvada İttifaqlar Evinin sütunlu salonunda dahi sənətkarın yubileyi təntənəli surətdə qeyd olunur. İclası K.Simonov açır, prof.İ.İ.Anisimov əsas məruzəni edir, İlya Erenburq, Konstantin Fedin, Mikola Bajan, Azərbaycan şairi Məmməd Rahim, türk şairi Nazim Hikmət, rus artistləri V.Pudovkin, A.A.Yabloçkina, A.Korova çıxış edirdilər. Fransız şairi Pol Eluar parlaq cavab nitqi söyləyir. Hüqonun nəticəsi rəssam Jan Hüqo da iclasda iştirak edir.

1952-ci il fevralın 27-də Azərbaycan Sülhü Müdafiə Komitəsi, Azərbaycan Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı birlikdə Hüqonun yubileyinə həsr olunmuş iclas keçirir. Təntənəli yığıncağı Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının

sədri M.Ə.İbrahimov açmışdır. Hüqonun həyat və yaradıcılığı haqqında filologiya elmləri doktoru, professor Əli Sultanlı məruzə etmişdir. Filologiya elmləri namizədi M.A.Quluzadə "Azadlıq və tərəqqi uğrunda çarpışan böyük mübariz" mövzusunda məruzə etmişdir.

Sonra yazıçı və şairlər V.Hüqonun əsərlərindən parçalar oxumuşlar.

1952-ci ildə Hüqonun 150 illik yubileyi ilə əlaqədar demək olar ki, respublikanın bütün dövrü mətbuatında yazılar getmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alimlər dahi sənətkarın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məqalələr dərc etdirmişdir.

Prof. M.Rəfili "Ədəbiyyat" qəzetinin 23 fevral 1952-ci il tarixli nömrəsində özünün "Fransa xalqının böyük yazıçısı" adlı məqaləsində Hüqonun həyat və yaradıcılığında bəhs edərək ayrı-ayrı əsərlərini təhlil etməyə çalışır. Rus yazıçısı Lev Tolstoyun "ən yaxşı fransız romanı" adlandırdığı "Səfillər" əsərini Rəfili Hüqonun "şah əsəri" hesab edir və əsərin əsas qayəsinə öz münasibətini bildirir. Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Hüqo yaradıcılığında danışılarkən "dövrün sözü" də özünü parlaq surətdə nümayiş etdirir. Məsələn, Hüqo yaradıcılığına rus demokratlarının münasibəti və yaxud rus demokratları ilə Hüqonun əlaqəsi. Digər bir misal: Rus tədqiqatçıları Hüqonun "Şərq motivləri" şerlər kitabından bəhs edərkən, onun yaranmasının əsas və başlıca səbəbini türk-yunan müharibəsində görürlər. Bu da uzun əsrlərdən bəri türklərə qarşı olan kinli fikirdən, qəzəb hissindən doğurdu.

Çox təəssüf ki, M.Rəfili də həmin fikri eynilə təkrar edirdi: "1829-cu ildə Hüqo "Marian Delorm" pyesini yazır, "Şərq poemaları"nda yunan xalqının Türkiyə əsarətindən qurtarmaq üçün azadlıq mübarizəsini tərənnüm edir". Halbuki Hüqonun özü yazırdı ki, əvvəl bizim alimlər ellenist idilərsə, indi şərqşünasdırlar. Yəni, XIX əsrdə şərqdə misli görünməmiş dərəcədə amaraq artmışdı.

Ancaq akademik M.C.Cəfərov 1955-ci ildə Hüqonun vəfatının 70 illiyi münasibətilə yazdığı məqalədə həqiqətli olduğu kimi göstərdi. O, qeyd edirdi ki, şairin "Şərq motivləri" məc-

muasində toplanan şerlərin mühüm bir qismi şərqi Avropa xalqlarının azadlıq mübarizəsinə, o cümlədən türk-yunan müharibəsinə həsr edilmişdi.

Prof. Əli Sultanlı da fransız ədəbinin anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə yazdığı "Böyük fransız yazıçısı Viktor Hüqo" adlı məqaləsində ədəbin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir neçə məqalə ilə çıxış etmişdir. Qərd ədəbiyyatı üzrə o zaman respublikada sayılan ən güclü iki mütəxəssisdən biri Əli Sultanlı Hüqonun yaradıcılığını təhlil edərkən maraqlı bir müqayisə aparır. O yazır ki, "Klod Qe" hekayəsi "Səfillər" romanını ilk məhdud sxemasıdır. O qeyd edir ki, işsiz qalan namuslu fəhlə Klod Qe oğurluq etməyə məcbur olur. Onu tutub həbsxanaya aparırlar. Həbsxana müdirinin təhqirlərinə davam gətirməyərək Klod Qe intiqam alır, həbsxana müdirini öldürür. Fəhləyə edam cəzası kəsirlər.

Bədi, Klod Qe oğurluq üstündə həbsxanaya düşmüş, başı min cür bələlər çəkmiş Jan Valjanın yıxcam prototipidir.

1885-ci ilin mayın 22-ni Fransa xalını matəm günü elan etdi. Həmin gün Paris kommunasının sağ qalan nümayəndələri bir bəyannamə nəşr edərək, fransız xalqını şairə son ehtiramlarını bildirməyə çağırırdılar: Bu Çağırışa səs verən bir milyon fransız onun dəfn mərasimində iştirak etmiş və şairə öz ehtiramını bildirmişlər.

Onu da xatırlamaq lazımdır ki, prof.Əli Sultanlı hələ 1935-ci ildə Hüqonun vəfatının 50 illiyi münasibətilə "Ədəbiyyat" qəzetində "Viktor Hüqo" məqaləsini nəşr etdirmişdi. Onu da qeyd edək ki, "Şərq motivləri" məqaləsində o, həmkarı M.Rəfilinin səhvinə təkrar etmişdi.

Hüqonun anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə diqqətli cəlb edən yazılardan biri prof. Əkbər Ağayevin "Fransız xalqının böyük oğlu" məqaləsidir.

Ə.Ağayev Hüqonun ümumi yaradıcılığına müraciət etsə də, ölməz sənətkarın vətənpərvərliyini daha çox qabarıq surətdə təqdim etməyə çalışmışdır. Fransa-Prusiya müharibəsi zamanı Paris şəhəri mühasirəyə alınmışdı. Öz vətəninin qəca paytaxtının bu vəziyyətə düşməsi V.Hüqonu qəzəbləndirmişdi.

1870-ci ilin sentyabrın 17-də o demişdir: "Fransızlar! Prussiyalılar 800 min nəfərdir - siz isə 40 milyonsunuz. Ayağa qalxın! Heç bir istirahət, tənəffüs və yuxu lazım deyildir.

Vətən uğrunda dəhşətli bir vuruşma təşkil edin..hücum edin, çaylardan, sellərdən keçib gedin, qaranlıq gecələrdən istifadə edin, dərələrdən, çöllərdən sürünüb keçin, nişan alın, atış açın, işğalçıları qırın!"

Həmin ildə yubileylə əlaqədar M.Rəfilinin "Kommunist" qəzetində "Alovlu vətənpərvər və demokrat" adlı məqaləsində nəşr olunmuşdur.

Bu dövrlər Azərbaycan şairləri də coşğun fəaliyyət göstərmişlər. O.Sarıvəlli Hüqonun "Dostlar, iki söz daha", Ə.Tələt "Lion fəhlələri", "Mədəniyyət", "Üfünün iki tərəfi", Əhməd Cəmil "Son söz", A.Aslanov "Şən həyat" şerlərini tərcümə edib, müxtəlif orqanlarda nəşr etdirmişdir.

1955-ci ildə Hüqonun vəfatının 70 illiyi münasibətilə görkəmli ədəbiyyatşünas M.C.Cəfərov "Vətənpərvər yazıçı", tədqiqatçı K.Qəhrəmanov "Böyük vətənpərvər" məqalələri ilə mətbuatda çıxış etmişlər.

50-ci illərdə Hüqonun əsərlərinin tərcüməsinə yenidən müraciət olundu. Mikayıl Rəfinin tərcüməsilə 1958-ci ildə məşhur "Səfillər" romanının I-II hissələri 1963-cü ildə, Yadulla Musayevin tərcüməsilə "Səfillərin III-IV hissələri, 1964-cü ildə isə "Səfillər" əsərinin V hissəsi işıq üzü gördü.

1963-cü ildə Həmid Qasımzadə ədəbin "Büd Jarqal" əsərini, Şamil Zaman 1976-cı ildə "Klod Qe" əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etdilər.

Hüqonun müxtəlif yubileyləri ilə bağlı tədqiqatçılar V.Nəbiyev "İnsanpırvərlik nəğməkarı" (1977), İ.Mustafayev "Bəşəri ideyalar carçısı" (1985), İnkilab "Humanist sənətkar" (1985) məqalələrini nəşr etdirmişlər.

Fransız ədəbinin "Mari Tüdor" pyesi Azərbaycan səhnəsində göstərilmişdir: Tədqiqatçı İ.Əlizadə "Viktor Hüqonun dramaturgiyası (1827-1833)" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan tərcüməçiləri, tədqiqatçı alimləri Hüqonun əsərlərinə gələcəkdə də müraciət edəcək, tədqiqatlar aparacaqlar.

Gələnlərin dahi sənətkarın anadan olmasının 200 illiyi tamam olur. İnanırıq ki, dünya ədəbi ictimaiyyət kimi Azərbaycan xalqı da Hüqonun yubileyini təntənəli surətdə keçirməyə çalışacaqdır.

«Avesta» əsəri 1771-ci ildə Anketil dü perron tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilmişdi. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, fransız ədəbiyyatşünaslığının, yaxud ədəbi ictimaiyyətinin «Avesta» ilə tanışlığı həmin dövrdən başlayır. Axtarışlar, aparılan tədqiqatlar fransızların bu məşhur Şərq yazılı abidəsi ilə çoxdan tanış olduğuna göstərir.

XVIII əsr fransız ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi Volterin yaradıcılığı həmin fikri əsaslı surətdə təsdiq edir. Böyük fransız ədibi hələ 1747-ci ildə yazdığı «Zadiq və yaxud tale» əsərində tez-tez Zərdüştün adını çəkir və onun məşhur «Avesta» əsərindən nümunələr gətirir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün əsərə müraciət edək:

a) Zərdüştün dediyi kimi, pislik etmək fürsəti gündə yüz dəfə, yaxşılıq etmək fürsəti ildə bir dəfə düşür;

b) Deyirlər insanlar başqasının kədərini gördükdə öz kədərini az hiss edirlər. Zərdüştə görə, bu, bədxahlıq deyildir, daxili ehtiyacdır;

v) Böyük Zərdüşt deyir ki, gözəl qadınlar tərəfindən sevilənlər həmişə bu dünyanın işlərindən kənar qalırlar.

Volterin əsərində görəyən edən hadisələr Babilistanda baş verir. Əsərdən bəlli olur ki, Babilistanda yaşayan əhali bu dini qəbul etmiş və ona tapınırlar. Atəşpərəst olan bu insanlar hörmüzə inanırlar. Məhz Volterin əsərində and içəndə də hörmüzə and içirlər. Məsələn, Zadiq deyir: «Mənə icazənilə belə mötəbər məclisdə danışmaq imkanı verildi, hörmüzə and içirəm ki, mən heç vaxt şahın xanımının ləyaqətli itini və şahlar şahının müqəddəs atını görməmişəm».

Əsərdə təkcə and içəndə deyil, and içdirəndə də xeyir alması hörmüzə and içdirirlər. Zadiq yolda ağsaqqal kahinə rast

gəlir və o, Zadiqə deyir: Siz hörmüzə and için ki, mənə bir neçə günlüyə tərək etməyəcəksiniz.

Bununla yanaşı, əsərdə Şərqdə günəş allahı sayılmış Mitraya, od-ocaq kultu Zənd-Avestaya və müqəddəs atəşə də tapınmaya, inanmaya, and içməyə təsadüf edilir.

Bəli, Moabdar şahın hökmdarlıq etdiyi Babilistan torpağında yaşayan insanlar atəşpərəstidirlər. İldə bir dəfə atəş bağıramı keçirilirmiş və şahın özü də bu bayramda iştirak edərmiş.

Əlbəttə, Volterin zərdüştiliyə müraciəti təsadüfi deyildir. Yazıçı «Avesta»ya yaxından bələd idi. Volterin 1756-cı ildə yazdığı «Esse»sində verdiyi geniş, ətraflı məlumat, gətirdiyi nümunələr bunu təsdiq edir.

Sual oluna bilər: bəs, o bu mənbəni hardan əldə etmişdir? «Esse»lərin I cildində bu sualın cavabı açılır. Aydın olur ki, M.Hid «Avesta»nın bu parçasını tapmış və Sadderdən həmin hissəni Volter üçün tərcümə etmişdi.

«Esse»lərin başqa bir cildində fransız ədibi göstərir ki, «Avesta»dan həmin hissəni Şərqdə 2 dəfə (1664-1670); (1671-1677) səyahətdə olmuş Jan Şardan satın almış, doktor M.Hid onu Volter üçün tərcümə etmişdi.

O, Zərdüştün ehkamları barədə yazır: «Qədim Zərdüştün (yunanlar Zoroastr adlandırırlar) ehkamları hələ də yaşamaqda olan Şərq adlarını dəyişdi. O, onlara min il qədimlik verir, belə ki, başqaları ona yaxınlaşarkən farslar, misirlilər, hindlilər, çinlilər dünya mənşəyindən uzaqlaşırırlar. İkinci bir Zərdüşt Yistanın övladı Daranın himayəsində yalnız bu qədim dini təkmilləşdirir. Bu ehkamlarda, beləliklə, rühün ölməzliyi, xoşbəxt, yaxud bədbəxt həyatı tapırırlar». Buradan aydın olur ki, zərdüştilik məhdud bir ərazidə deyil, qədim Şərqin əksər xalqları arasında yayılmışdır.

Yazıçı Zənd-Avesta sözünün mənasına da münasibətini bildirir. «Avesta» sözü haldesnlərdə «od kultu» deməkdir. O, qeyd edir ki, Sadder yüz məqələyə bölünmüşdür ki, şərqilər onları qapılar, yaxud qüvvələr adlandırırlar. Əgər qədim xatır-

ların əxlaqını, mənəviyyətini bilmək istəyirsənsə, onları oxumaq əhəmiyyətlidir.

Volter Zərdüştiliyə aid yazılarında o zamana kimi egoistliklə qəbul olunmuş fikirləri, ehkamları ölt-üst etdi: «Bizim cahilliyimiz, tez inanmağımız nəticəsində həmişə təsəvvür edirik ki, hər şeyi biz ixtira etmişik və hər şey yəhudilərdən gəlib, nə irsimiz varsa, yəhudilərə məxsusdur. Ancaq qədim dövrü bir az araşdırdıqda hər şey aydınlaşır. Yazığın gətirdiyi nümunələrdən bölli olur ki, Sadderin ayrı-ayrılıqda götürülmüş fikirlər bir qapı adlanır. Fikri aydınlaşdırmaq üçün qapılardan verdiyi misallara müraciət etmək lazım gəlir.

Birinci qapı: Allahın ən düzgün qərarı odur ki, insanlar etdikləri işin yaxşı və ya pis olması haqqında mühakimə yürütsünlər. «Yaxşılar işiqda yaşayacaq, etiqad onları iblisdən azad edəcək».

Sadderin qapıları insanlarda insanpərvərlik, Səmimilik, valideynə hörmət, səxavətlik, düzlük, təmizlik, gözütöxlük, əxlaqilik hissləri aşılır.

V-e – kim sədəqə verirsə, əsl insandır: bu, bizim dinimizdə ən böyük ləyaqətdir.

VI-e – günəşi gündə dörd dəfə bayram et, ayı isə ayın başlanğıcında!

IV-v – bu müqəddəs atəş bir çox xalqların mərasimi olub.

XIII-e – əgər həmişəlik yaşamaq istəyirsənsə, ata və ananı sev!

XV-e – əgər sənə nə isə bəxş olunubsa, Allaha dua et!

IXIX – saray əhlinə heç bir sərbəstlik olmaz; heç kəsin qadını yoldan çıxarmağı axtarma!

IXX-e – özünü hər cür oğurluq və əliyərilikdən saxla!

IXXI-e – sənin ölin, dilin və fikrin günahlardan təmiz olsun; xəstələndə Allahdan səbr, dözümlə istə, xoşbəxt olanda onu yaxşı hərəkətlərdə qaytar!

Qapıları təşkil edən belə əxlaqi fikirlər həmişə tezis şəkildə deyil, bəzən də nəsihətimiz hekayət şəkildə olur. Bu baxımdan aşağıdakı hekayət səciyyəvidir:

XeI-e – gündüz və gecə yaxşılıq etmək barədə fikirləş: həyat qısamdır, əgər gələcəyini istəyirsənsə, sabaha saxla, günahını yu!

Məşhur altı Qahatvar. Allah dünyanı ilin altı fazasında (anında – Ə.Z.) yaradıb. Qahatvarın altı vaxtında heç kəs rədd edilmir. Bir gün böyük şah Cəmsid mətbəxlərinin başçısına əmr edir ki, bütün özünü təqdim edənlərin hamısına yemək versin: düşmən, yaxud iblis özünü bir səyahətçi şəkildə təqdim edir. Nahar edib qurtardıqdan sonra Cəmsid atları ona gətirir. İblis yenə başqa yeməklərdən istəyir. Onda adil Allah Bəhmən mələyi göndərir ki, şeytanı qovsun. Ancaq Cəmsidin hərəkəti Allahın xoşuna gəldi.

Bu alleqoriyada Şərq dahisi yaxşı tanınır. Şübhəsiz ki, Zərdüştilik dininin belə gözəl, yüksək insani keyfiyyətlər aşılanması onun bütün Şərqdə sürətlə və geniş yayılmasına səbəb olmuşdu.

Volter göstərdi ki, Sadderin gətirilən bu nümunələr qədim fars ehkamlarının prinsipləridir. Onun fikrincə, dünyanın bütün xalqlarında dini şəraitdə, demək olar ki, hər şey uyğun gəlir, ancaq mərasimlər hər yanda müxtəlifdir, düzlük də hər yanda onun kimidir. Bu, Allahdan gəlir, qalanı insanlardan gəlir.

Volter Zənd-Avestanı qədimdə ən yüksək kitab sayır.

Zərdüştin dövründən danışarkən görkəmli maarifçi yazır: «Biz birinci bilmirik ki, Zərdüş hansı dövrdə yaşamışdır. O, hindlilərin Braması və ya yəhudilərin İbrahimidirmi? Biz yalnız bilirik ki, onun dini insanlara təmizliyi, düzlüyü öyrədirdi. Bu, bütün dinlərin başlıca məqsədidir».

Volter öz dövrünə kimi Şərq xalqlarının dini inamları barədə olan səhv məlumatları təkzib edib, öz kəskin münasibətini bildirmişdir. O, bununla əlaqədar yazırdı: «Sadderin ehkamları bizə sübut edir ki, zərdüştlər heç vaxt büt-pərəst olmamışlar». Şübhəsiz ki, Zərdüştin nəzəriyyəsinə fransız ədibi öz mühakiməsi ilə yanaşmış, onu ehkam kimi qəbul edə bilməzdi.

Yazıçı son nəticəni bir daha qeyd edir ki, Maqların bu dini nəzəriyyəsi Şərqlin bütün dövlətlərinə yayılmışdı. Volter

maqların, zərdüştlərin son taleyi barədə də maraqlı məlumat verir. O, yazır ki, qalib Cdaranın vaxtında yayılmış maqların bu qədim dini də ərəblərin hücumu vaxtı məhv oldu. Dara heç vaxt məğlub edilmiş alqların kultuna toxunmamışdır.

Yalnız bir Allahın pərəstişkarı olan maqlar həyatını təbiətə bağlamış, oda, suya, torpağa, havaya hörmət etmişlər.

Volter qeyd edir ki, maqlar öz dinlərinə ən qədim və ən təmiz bir din kimi baxıblar. Onların riyaziyyatdan, astronomiyadan, tarixdən olan bilikləri o zamankı cahillərə nifrəti artırır.

Qeyd edək ki, maqların türkdilli olması barədə də müxtəlif fikirlər mövcuddur və bu, ayrıca tədqiqatın mövzudur.

Deməli, Volterin «Avesta» haqqında fikirləri təsdiq edir ki, fransızlar 1771-ci il tərcüməsindən xeyli əvvəl bu qədim dinə bələd olmuşlar.

YUNESKO-nun «Avesta»nın 2700 illiyini keçirmək qərarına, şübhəsiz ki, Azərbaycan alimləri, tədqiqatçıları, ədəbiyyatşünasları, filosofları, tarixçiləri biganə qalmayacaq, mətbuatda öz sözlərini deyəcəklər. Çünki həm də Azərbaycan xalqının bu möhtəşəm abidəsinin yubileyi lazımı səviyyədə keçirilməlidir.

Şərqdə mədəniyyətin erkən inkişafı ilə əlaqədar olaraq Qərb həmişə Şərqə böyük maraq göstərmişdi. Şərqi yaratdığı böyük mədəniyyət uzun əsrlər boyunca yavaş-yavaş Avropada öz təsirini göstərmişdi. Tədqiqatçı alim A. M. Kesselin fikrincə, «Novella» adlı biləcək Şərqi epizodları hələ ellin ədəbiyyatında (Homerin «Odissey» əsərində Hefest, Afrodita və Ares haqqındakı novellaları xatırladır) geniş yayılmağa başladı.

Əksər yunan alimləri- o cümlədən «İlk filosof» sayılan Foles, nəhəng riyaziyyatçı alim Pifaqor, «ənüdrüklük» ləqəbli Demokratik elmin sirlərini öyrənmək məqsədilə Şərqi səyahət etmişlər.

Əlbəttə, «qocalar qədər ağıllı» «mormon uşaqlar» olan yunanlar bu elm ocağına biganə qala bilməzdi.

Antik dövrdə yaranmış bəzi yunan əsərləri (Troya əsətləri) və əsərləri («Tiran Edip») Şərqi əfsanələri («Astiyaq əfsanəsi») ilə əslənir.

Bu vaxtlar yaşamış yunan yazıçıları Şərqi mövzularına müraciət etmişlər (Esxil «İranlılar», «Xahiş edənlər» («Yalvaranlar»))

Bəzi Qərb alimlərinin fikrincə Şərqi mədəniyyəti Avropada 3 böyük hadisə ilə yayılmışdı: Makedoniyalı İsgəndərin Şərqi hücumu, Ərəblərin Avropaya hücumu və Səlib müharibələri.

Orta əsrlərdə-daha doğrusu ərəb istilasından sonra isə Şərqi elm-riyaziyyat, əl-kimya, fəlsəfə, astronomiya daha sürətlə inkişaf etməyə başlayır.

Antik dövr yunan filosoflarının əsərləri ətraflı surətdə öyrənilir. Şərqi İntibahı Əl-Cahiz, Əl-Fərabî, İbn-Sina, Əl-Biruni, Firdovsi, Ömər Xəyyam, Nizami və digər güclü şəxsiyyətlər yetişir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Əl-Firabi Aristotelin «Məma-fizika», «Posmina», «Metafizika», «Kateqoriyalar», «Topika», «Rimorika», və s. əsərlərinə şərhlər yazmışdı.

Bəllidir ki, ərəblərin istilası dövründə Şərqi mədəniyyəti ən başlıca İspaniya vasitəsilə Avropaya keçməyə başladı. 714-718-ci illərdə Mavrlar (Ərəblər) İspaniyamı işğal etdilər. Volter bu

dövrədə yazır. «Mavrlar Portuqaliya, Mürsiyə, Əndəlis, Volens, Qrenad, Tortosa şəhərlrinə və Kastiyə Soraqos dağlarından o tərəfə qədər yiyələndilər. Məhəmmədilərin həmişə olduğu yer (yaşadığı- Ə. Z) Kordova idi. Onlar orada üç yüz altmış beş marmər taclı sütunlar üzərində dayanan bu böyük məscidi (çox güman Əl Həmra məscidi nəzərdə tutulur Ə. Z) tikdilər ki, xristianlar arasında Meskima adlanır...

İncəsənət orada çiçəklənirdi; təmtəraqlı əyləncələr dəbdəbədə, baqqaleya mavr şahlarının həyatında hökm sürürdü. Həsər içərisində döyüşlər, yarışlar ola bilər ki, ərəblərin icadı idi. Onların tamaşaları, teatrları vardı, bütün kobudluqları ilə yanaşı bunlar məhəmmədilərin başqa xalqlardan daha mədəni olduqlarını göstərirdi. Kordova qərbin yeganə ölkəsi idi ki, orada geometriya (həndəsə), ostromiya, kimya, tibb elmi inkişaf etmişdi.

1096-cı ildən 270 ilə qədər yavaş-yavaş davam edən səlib müharibələri bir növ Şərqlə Qərb intibahının yerini dəyişirdi. Şübhəsiz ki, Şərqlin bir çox inciləri, sənət abidələri məhz bu dövrdə Qərb ölkələrinə aparıldı. Qərbin İntibah dövründə yaranmış əksər möhtəşəm əsərlərində Şərqlə əlaqədar və ya digər dərəcədə başlıq yaxud epizodik hadisələr vardır.

«Orta əsrlərin son və yeni dövrün ilk şairi» Aligeri Dantenin özünün ölməz «İlahi komediyasında» məşhur Tomris əfsanəsinə müraciət etməsi təsadüfi deyildir:

Tomris də dəhşətlə Kiri öldürən zaman qisas döyüşündə deyirdi bu sözləri: «Sən qana susamışdın, iç doyunca, bu da qan».

Digər Qərb ölkələri kimi Fransanın özündə də erkən çağlardan Şərqlə maraqlı güclü olmuşdu. XIII-XV-əslərdə Fransada şərqlə dilləri üzrə məktəblər, kolleclər, kafedralar yaranır və mütəxəssislər hazırlanırdı (Ə. Sərkəroğlu).

1934-cü ildə Sədinin «Gülüstan» əsəri fransız dilinə tərcümə edilmişdi.

Artıq XVII əsrdə Fransız ədəbiyyatında Şərqlə mövzusunda əsərlər yaranır. Fransız dramaturqu Jan Rasin 1672-ci ildə «Biyazet» əsərini yazır.

Şərqsünas Birtelin Derbelonun 1697-ci ildə məşhur «Şərqlə kitabxanası» əsəri nəşr olunur. Bu mənbədə Azərbaycan şairləri Nizami, Xaqani, Fələki, Əbül-Üla barədə məlumat verilir.

XVIII əsrdə tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Avropada Şərqlə bağlı üfəqlər daha da genişlənir. Avropa ədəbiyyatında Şərqlə maraqlı çoxdan oyanmış olsa da, yalnız XVIII əsrin sonunda bütöv bir elm-Şərqsünaslıq elmi artıq mövcud idi (V. Nikitin).

18-ci yüzillikdə Avropa ədəbiyyatının nəhəng bir qolu olan fransız ədəbiyyatında Şərqlə meyl güclü idi. Belə ki, hələ həmin əsrin əvvəllərində-1704-cü ildən başlayaraq şərqsünas-ixtisasca ərəbsünas olan Antuan de Qollon Şərqlə ədəbiyyatının «şah əsəri» «Min bir gecə» nağıllarını» fransız dilinə tərcümə edir. 13 il davam edən ağır zəhmətin nəticəsində bu möhtəşəm Şərqlə nağılları 12 cildə Parisdə nəşr olunur.

1707-ci ildə görkəmli şərqsünas Peti de la Krun «Türk nağıllarını» fransız dilinə çevirir.

1710-12-ci illərdə isə Peti de la Krua «Min bir gündüz» nağıllar məcmuəsini fars dilindən fransız dilinə tərcümə etdi. Məcmuə «Fars nağılları» adı altında nəşr olunsada, tədqiqatçıların (V. Baxmuski) qeyd etdiyi kimi, burada ərəb, fars, türk nağılları öz əksini tapmışdı.

1771-ci ildə Anketil dü Perron «Zənd-Avestonun» fransız dilinə tərcümə etdi.

XVIII əsrdə Fransa Avropa üçün bir növ şərqsünaslıq məktəbi rolunu oynayırdı. İstər bu əsrdə, istərsə də bundan sonrakı dövrlərdə uzun müddət Şərqlə maraqlanan bir çox Avropa yazıçı və şairləri eləcə də, şərqsünasları d'Erbelonun əsərinə, Qallin və Peti de la Krunun tərcümələrinə müraciət edirdilər. Məsələ bununla bitmir. «Min bir gecə» nağılları da, İran nağılları da ingilis dilinə orijinaldan deyil, Qollonun və Petin de la Krunun tərcümələri vasitəsilə məhz fransız dilindən çevrilmişdi.

Tədqiqatçıların fikrincə XVII əsr və XVIII əsrin əvvəllərində qərbi avropalılar ancaq Şərqlə mapoqrafiyasını kəşf etdilər və marşrutlar cədvəlinin təfsilatının verilməsində səyahətçilər-

xüsusi ilə fransız səyahətçiləri (T. Şarden) mühüm rol oynayırlar.

C. Riçardson «Farsca-ərəbcə-İngiliscə lüğətdə» (1777) və ona yazdığı «Şərq nağılları dili, ədəbiyyatı və xüsusiyyətləri haqqında dissertasiya» adlı müqəddimədə C. Seyl və Pokoka ilə yanaşı Şərq haqqında fransız səyahətçiləri d'Erbelo, T. Şarden və Anketil dü Perronun əsərlərindən istifadə etmişdir. Onun yeni məlumatlarla zəngin olan bu əsəri şərqşünasların stolüstü kitabına çevrilmişdi. (L. V. Siroçenko).

Avropa ədəbiyyatında Şərq mövzusunda əsərlər yazmış məşhur yazıçı və şairlər fransız şərqşünashlığından bol-bol bəhrələnmişlər. Araşdırmalar əsaslı surətdə təsdiq edir ki, dahi İngilis şairi Bayron özünün məşhur «Şərq poeması»-nı yaradarkən Şərq haqqında İngilis və Fransız dillərində olan ədəbiyyatın böyük bir hissəsi ilə tanış olmuş, «Min bir gecə nağılları»ndan və Erbolenin «Şərq kitabxanası əsərindən istifadə etmişdir.

İstər ölməz Götenin «Qərb və Şərq» divanını, istərsə də Bayronun «Şərq poemasını» araşdırmağa cəhd edən tədqiqatçılar, bu əsərlərin yaranışı səbəblərini, kökünü aydınlaşdırmaq üçün ilk mənbə kimi məhz fransız şərqşünashlığına üz tutmuşlar.

Y. Bekfordun «Vatek. Ərəb nağılları» (1786) əsərinin yaranmasında da d'Erbolenin məşhur kitabından istifadə olunmuşdur.

Əlbəttə ki, XVIII əsr fransız yazıçısı da d'Erbolenin əsərindən. Qallan və Kruonun əsərlərindən bəhrələnərək özlərinin Şərq mövzusunda bir sıra məşhur əsərlərini yaratdılar. Monteskyönünün «Fars məktubları», Didronun «Qiyətsiz xəzinə», Volterin «Zədiq yaxud tale» fəlsəfi povesti, «Fanatizm», «Zipr», «Skitlər», «Çin yemişi» əsərləri bu sahədən səciyyəvidir. Ancaq müasirlərindən irəli gedərək həm də tarixi prinsiplər əsasında Şərq xalqlarının adət və ənənələri ilə bağlı «Esselərini» yazdı.

BÖYÜK ŞAİRİN AVROPA «İZ»LƏRİ

Nizami yaradıcılığının Avropa ədəbiyyatına təsirini öyrənməyin vaxtı çoxdan çatıb. Vaxt itirmədən, bu sahədə tədqiqatlar aparmaq lazımdır.

Nizami - 850

Zaman və məkan tanımayan Nizami yaradıcılığı təkcə Şərq ədəbiyyatına deyil, qərb ədəbiyyatına da güclü təsir göstərmişdi. Bu təsir altında yaranan əsərlərdən biri – XVIII əsr məşhur fransız yazıçısı *Muri Fransua Volterin* «Zədiq» əsərindəki «Paxıl» novellasıdır. Əsərdə Nizaminin «Yeddi gözəl» poeməsindəki «Xeyir və Şər» hekayətinin təsiri aşkar duyulmaqdadır.

Məlumdur ki, Volter Şərq ədəbiyyatına və mədəniyyətinə yaxından bələd olmuş, bu yerlərdə həmişə qüvvətli mövqe tutmuş türklər haqqında yüksək fikirlər söyləmişdir. O, Şərq motivləri ilə bağlı tam bir sıra əsərlər yaratmış və bunlarda tez-tez «Avesta»dan nümunələr gətirmişdir. Şərq mövzuları içərisində onun 1748-ci ildə yazdığı «Zədiq yaxud tale» əsəri xüsusi yer tutur.

Xatırladaq ki, əsər öz quruluşuna görə də Nizaminin 1177-ci ildə yazdığı «Sirlər xəzinəsi»nə oxşayır. «Sirlər xəzinəsi» kimi, Volterin «Zədiq» əsəri də ayrı-ayrı hekayətlərdən, müstəqil novellalardan ibarətdir. Fərqli burasındadır ki, Nizaminin əsərində vahid süjet xətti yoxdursa, 20 hekayətin hər biri digərindən təcrid edilmiş hadisədən danışırsa; Volterdə 22 novelladakı hadisələrin hamısı Zədiqin ətrafında cərəyan edir.

Nizami yaradıcılığının «Zədiq» təsirini göstərmək üçün, «Xeyir və Şər» hekayəti ilə «Paxıl» novellasını müqayisə edək. Onu da xatırladaq ki, hər iki əsərdə təsvir edilən hadisələr Şərqdə baş verir.

«Xeyir və Şər»:

Gəncin biri Xeyir, birisi Şərdi. Onlar adları tək işlər görərdi.

«Paxıl» sözünün də mənası bəllidir. Şər Xeyir üçün, Paxıl Zədiq (Sadiq) üçün yaranmış «kinli», «müxənnət» məxluqlardır. Xeyrini rəqibi – «dostu» Şər, Zədiqin düşməni isə qapıbir

qonşusu – «təkəbbüründən şişib özünü gəmirən» Arimazdır. Xeyirin xeyirxahlığı Şəri, Zadiqin alicənablığı, səxavəti isə Arimazı «narahət vəziyyətdə, ələcsiz xəstəliyə» salmışdır. Xüsusilə, Zadiqin Babilistanın həyalı adamlarını və mehriban xanımlarını evinə dəvət edib şam yeməyi verməsi, Zadiq haqqında təriflər onu daha çox əsəbiləşdirirdi.

Onlar yeganə əlacı Xeyirin və Zadiqin aradan götürülməsində görürlər. Bu, onların hər ikisini birləşdirən cəhətdir.

Amma Şər Arimaza nisbətən daha hiyləgərdir. Arimaz Zadiqə münasibətini onun dalınca danışmaqla, təklifsiz onun məclisinə gedib «fritələr ətə toxunub, onu yoluxduran kimi» oranı korlamaqla bürüzə verir. Şər isə «qisasını» ürəyində saxlayır.

Nəhayət, onların gözlədiyi an gəlib çatır və heç biri fürsəti əldən vermir. Qəddarlığın da dərəcəsi, həddi olar: Şər bir içim su üçün Xeyirin gözlərini çıxarır, bununla belə ona su da vermir.

Zadiq iki dostu və bir xanımla bağda gəzərək şahı və xanımı tərif edən şer yazır. Sonra o, şəri iki hissəyə bölüb qızılgül kollarının arasına atır. Bağda qalıb, Zadiqin addım-addım izləyən paxıl Arimaz kağız parçasını tapır: yarımçıq şer parçası şahın əleyhinə dəhşətli təhqir mənasını verirdi. Volter Zərdüştdən misal gətirərək yazır ki, *pislik etmək fürsəti gündə yüz dəfə, yaxşılıq etmək imkanı ildə bir dəfə ələ düşür.*

Pislik etmək imkanı qazanmış Şər və Arimaz özlərinin ən xoş çağlarını yaşayırlar. Şər çoxdan bəri arzuladığına nail olmuşdu. Zadiq isə Paxılın «ovçunun içində» idi. Arimaz kağız parçasının alçaq bir sevinclə şahı çatdırır: Zadiqi, iki dostunu və xanımı həbs edirlər. Babilistan qanuna əsasən, ona danışmağa icazə vermirlər. Çünki kağızdan hər şey aydın idi. Zadiqin mülkünün dördüdə üçü şahın xəzinəsinə, dördüncüsü isə Paxıla verilir.

Ümitsizlik! Xeyir can verir. Zadiq özünü öldürməyə hazırlaşır. O, düşdüyü vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu bunda görür.

Təsəllif insanı xilas edir və xoşbəxtlik gətirir. Su gətirməyə gədən qız Xeyirin ah-zarını eşidib, ona yaxın gəlir, həyan olub, su verir, evlərinə aparır. Səndəl ağacı yarpağının köməyi ilə çıxmış gözləri sağaldır. Xeyir dünya işığına baxır. Xeyir də, ənənəsinə sadıq qalaraq, özgələrini sağaldır və hökmdar səviyyəsinə yüksəlir.

Əgər Xeyiri həyata insan qaytarırsa. Zadiqi zülmədən Tutuquşu xilas edir. O, qızılgül kolunun arasından saftaliya yapışmış kağızı gətirib şahın dizi üstə atır. Şahın arvadı Zadiqin yazdığı kağızı gətirib bir-birini çox gözəl tamamlayan hər iki parçanı tutuşdurur. Şahın əleyhinə heç bir şey yazılmadığı, əksinə, onun tərifləndiyi aydın olur.

Bundan sonra şah Zadiqi, iki dostunu və xanımı həbsdən çıxarıb hüzuruna gətirdir. Zadiq ağıllı, alicənab hərəkəti və düzgün danışığı ilə şahın və arvadının hörmətini qazanır. Bundan sonra şah görəcəyi bütün işləri onunla məlhətləşməyə başlayır.

Bağışlamaq – böyük adamlara məxsus keyfiyyətdir. Xeyir Şəri Yəhudi ilə söhbət edərkən görür və Yəhudiyə onu bağa gətirməsini tapşırır. O, Şəri bağa gətirir və Xeyir sual-cavab edir. Şər əvvəlcə hər şeyi danır. Xeyir bütün məsələni açıb-aydınlaşdırdıqda, Şər: «İxtiyar əlindədir, istəyirsən öldür» deyir. Xeyir öz ad və əməlinə sadıq qalıb, onu bağışlayır.

Şah da, işdən həli olduqdan sonra, Arimazın – Paxılın bütün mülkünü Zadiqə verir. Ancaq o bundan imtina edib, Arimazın mülkünü özünə qaytarır.

Göründüyü kimi, «Paxıl» novellasında hadisələrin istiqaməti «Xeyir və Şər» hekayətindəki xətlərlə eynidir.

Əsgər Zeynalov
«Hikmət» qəzeti, 28 sentyabr 1991-ci il.

VOLTERİN TÜRK DÜNYASI

Fransız yazıçısının bəzən Şərqi tarixi ilə bağlı elə fikirləri var ki, onları heç cür qəbul etmək olmaz. Buna görə də lazım gəldikcə bu mülahizələrə öz münasibətimizi bildirəcəyik.

Şərqi ən tanınmış hökmdarlarından biri olmuş Sultan Mahmud Qəznəvi (998-1030) haqqında Volter yazır: «X əsrin sonunda İrani və Hindistanı işğal edən Mahmud da tatar idi. Demək olar ki, qərbi xalqları arasında o, İranın İrak əyalətində oğurlanıb qətlə yetirilmiş bir yazıq qadının oğlunun Hindistanda olan qatilinin mühakimə olunması xahişinə verdiyi cavabla məşhurdur.

- Siz necə istəyirsiniz ki, mən bu uzaqlıqda əyaləti saxlaya (qoruya – Ə.Z.) bilim? – deyər, sultan soruşur. Qadın:

- Bizi idarə edə bilməyəcəkdinizsə nə üçün istila etdiniz? – deyər, ona cavab verir».

Ancaq demək lazımdır ki, tarixə dair elmi əsərlərdə, istərsə də bu günə qədər gəlib çatmış rəvayətlərdə sultan Mahmud tatar yox, türk kimi tanınmışdır.

Fikri əsaslandırmaq üçün bir neçə mənbələrə müraciət etmək yerinə düşər: «Qəznəvilər mənşəcə türk sülaləsi idi... Qəznəvilər dövləti sultan Mahmudun vaxtında özünün ən yüksək siyasi dövrünü keçirirdi» (Bosvort).

Bartold: «Sultan Mahmud Qəznəvilər sülaləsindəndir, mənşəcə türkdür».

Cəvahirlər Nehru, Cavad Heyət də onun türk olduğunu təsdiq edirlər. Firdovsi də həmin hökmdara yazdığı həcvində onu «türk» kimi təqdim etmişdir.

Sultan Mahmud Həmədan şəhərinin işğal edərkən böyük şair Baba Tahir Həmədani Sultana müraciət edərək:

- Ey, türk, nə üçün tanrının bəndlərinə əziyyət verirsen? – sualına. Sultan.

- Zülmkarları tərbiyələndirmək üçün allah-taala mənə göndərmişdir, - cavabını verir.

Göründüyü kimi Sultan Mahmud Qəznəvi həmişə türk adı ilə çağırılmışdır., Volterin hansı mənbədən istifadə edərək onu «tatar» adlandırması isə bəlli deyildir.

Burada bir incəliyə də diqqət yetirmək lazım gəlir. Baba Tahirin «Ey türk» deyə bir növ ərkli müraciət etməsi çox güman. Onun da türk olmasına işarə edir.

Uzun müddət qəddar, sonralar isə «uluğ» adlandırılan əmir Teymurun (1336-1405) mənşəyi haqqında Volter Asiyanın çox böyük hissəsini özünə tabe etmiş Teymurləngin tatar olması və Çingiz xanın nəslindən olmasını yazır.

Türk dünyasının fəxr etdiyi əmir Teymur da tarixdə tatar kimi tanınmışdır. Bu nəhəng hökmdarı «əzazil», «zülmkar» kimi təqdim edənlər belə onun türklüyünü danmamışlar.

Əldə olan faktlar əmir Teymurun türk olması ilə qürurlandığını təsdiq edir: «Biz ki, mülki – Turan, əmiri Türkünəlik. Biz ki, türk oğlu türkün. Biz ki, millətlərin ən qədimi və ən ulusu olan türklərin başçısıyıq».

Və yaxud, əmir Teymur İrana səfəri zamanı yolunu Tus şəhərindən salır. O, vaxtilə sultan Mahmuda yazdığı həcvdə türk haqqında «artıq-əskik» danışmış «Şahnamə»nin müəllifi Firdovsinin qəbri üstə gəlib, «Ey, Firdovsi, qalx, qalx da. sət-rində pislədiyin məğlub türkü indi gör», - demişdi. Göründüyü kimi əmir Teymur həmişə türk olmasından fəxrli danışmışdır.

Əlbəttə, bəllidir ki, tatarların özləri də türkdilli xalqdır, yəni bunlar eyni kök, eyni mənşəlidir. Bir müddət Qafqaz türkləri də tatar adlandırılırdı. M.Y.Lermontovun «Mən tatar dilini öyrənməyə başlamışam» sözləri və ya məcmuələrdə İrəvan azərbaycanlılarının tatar kimi təqdim edilməsi bunu təsdiq edir.

Ancaq C.Nehrunun dililə desək, dünyanın dörd böyük hökmdarından biri, türk kimi tarixə daxil olmuş əmir Teymurun bir daha tatar adı ilə tanınmasına lüzum yoxdur. O, Teymurun elmə, biliyə olan xoş münasibətini yüksək qiymətləndirirdi: «O, (Teymur – Ə.Z.) alim deyildi, ancaq o, nəvələrini elmdə yüksəldə bildi, məşhur Uluqbəy Mavəraünnehr dövlətində varis olu. Səmərqənddə birinci akademiyanın əsasını qoydu,

torpağı ölçürdü (yer kürəsini – Ə.Z.), onun adını daşıyan astronomik cədvəli tərtib etdirdi».

Teymurun elmə olan münasibətin akad. V.Bartold da xüsusi vurğulayırdı. «Teymur savadsız idi, amma mədəniyyətə yad deyildi, yaxşı şahmat oynayırdı, alimlərlə daim ünsiyyətdə idi. Tarixdəki öz anlayışları ilə o dövrün böyük ərəb tarixçisi İbn Xaldunu təccübləndirmişdi».

Tabe etdiyi ölkələrdən sənətkarları Səmərqəndə gətirməsi də əmir Teymurun «elmə yad adam» olmadığına bir daha dəlalət edir.

Lakin fransız ədəbinin fikirləri bəzi hallarda tarixi həqiqətə uyğun gəlmir. Məsələn, o yazır ki, Şah İsmayıl Xətai Ermənistan hökmdarı idi. Ancaq tarixdən bəlli olduğu kimi Xətai 1501-ci ildə Təbrizə gəlib özünü şah elan etmiş, təxminən 250 il davam edən məşhur Səfəvilər sülaləsinin əsasını qoymuşdur. O. Sonralar İraqı, Ermənistanı və digər «14 əyaləti» fət etmişdi.

Yaxud Volterin məşhur hökmdar Uzun Həsən (1447-1478) haqqındakı mülahizələri də səhifdir: Teymurləng qolundan olan Ussum Həsən (Uzun Həsən – Ə.Z.) Ağqoyunlu adlanırdı. O, Ermənistanın hökmdarı idi və İrani yenidən işğal etmişdi².

Ancaq Farruk Sumer, K.E.Bosvort, Cavad Heyət, Rafiq Özdöyün göstərdikləri kimi Uzun Həsən oğuz türklərinin Bayandur qəbiləsindən idi.

Essellərdə türk hökmdarlarının bir-birinə qənimkəsilməsi və xristian dövlət başçılarının bunun üçün hər cür vasitəyə əl atıb, öz məqsədləri üçün sui-istifadə etmələri çox gözəl təsvir edilir: «O, (Uzun Həsən – Ə.Z.) xristianlarla birləşirdi, bununla o, ümumi düşməne qarşı birləşməyi xəbər verirdi: buna görə o, Trapezund imperatoru David Komnenin qızı ilə evləndi. David Komnenin yeznəsi tatar Ussum Həsən (uzun Həsən – Ə.Z.) Fə-rata tərəf Məhəmmədin (Osmanlı sultanı II Mehmed – Ə.Z.) üstünə hücum etdi; bu xristianlar üçün əlverişli fürsət idi; o hələ başlı-başına buraxılmışdı. Onlar uğurlu təxribatlardan sonra Məhəmmədi İrənlə sülh bağlamağa məcbur etdilər və sonra ondan asılı olan Trapezundun Kapados hissəsini götürdülər».

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövləti ilə müharibə Ağqoyunlu dövlətini olduqca zəiflətdi: 1473-cü ildə Malatya yaxınlığındakı döyüş zamanı Uzun Həsən qələbə qazansa da, 10 gündən sonra Tərcan yaxınlığındakı döyüşdə o, ağır məğlubiyyətə uğradı.

Volterin yazdığına görə xristianlara (xristian qızlara – Ə.Z.) müsəlmanlarla ailə qurmağa icazə verilmirdi. Buna baxmayaraq, Yunanıstanda, İspaniyada, Asiyada utanmadan, həya etmədən müsəlmanlarla evlənidilər.

Əlbəttə, xristian qızlarının müsəlmanlarla, o cümlədən türklərlə ailə qurmasında həqiqi məhəbbətdən söhbət gedə bilməzdi. Tarixi dəlillər sübut edir ki, bu izdivaclarda həmişə xüsusi maraq olmuşu. Trapezund imperatoru David Komnenin qızı Despina xanımı (bəzi mənbələrdə bu Kalo İoannın qızı Feodora kimi təqdim edilir) türk Uzun Həsənə verməsi də belə bir siyasi maraqdan irəli gəlirdi: qüvvətli türk dövlətlərini bir-birinə vuruşdurub, öz əl-qollarının açılmasına imkan yaratmaq.

Türk hökmdarlarının mənəm-mənəmliyi və xristian dövlətlərinin hiyləgərliyi, lazım gəldikdə öz qızlarını müsəlman dövlət başçılarına ərə verməsi belə, güclü Şərqi dövlətlərinin sarsılması və qüvvətli Avropa dövlətlərinin meydana gəlməsi ilə nəticələnirdi.

Əsrlər boyu Avropa şovinistləri türkləri vəhşi kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Volter həqiqəti olduğu kimi söyləyərək belə düşüncələrə layiqli cavab vermişdir: «Türklər heç də həmişə düşündüyümüz, təsəvvür etdiyimiz kimi xristianlarla vəhşi rəftar etmirlər. Türklər bütün yununlara kilsə tikməyə icazə verirdilər».

Şübhəsiz ki, müharibələr, döyüşlər gedən yerlərdə dağıntılar da, fəlakətlər də baş verir. İskəndərin hücumu zamanı da belə olmuşdu, Sultan Mahmudda da, əmir Teymurda da, səlib müharibələrində də. Buna görə də bir milləti, xalqı «vəhşi» – deyə adlandırmaq qəti düzgün deyildir. Şərqi nə qədər ölkələrində olan saysız-hesabsız tarixi abidələrin yaranması məhz türklərin adı ilə bağlıdır – dünyanın ilk universi-

teti «Nizamiyyə» universitetindən başlamış qənirsiz gözəlliyə malik Tac-Mahala qədr. Buünların hamısı türk sülalələrinin hökəmranlıq etdiyi vaxtlarda inşa edilmişdir.

Volterin «Essələrindən bəlli olür ki, türklər yunanlara həmişə sahib olduqları ərazidə mədəniyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan vermişlər:

«Qara dəniz kanalının üstündə Konstantinapolda hələ yunanların patriarxı yaşayırdı. Osmanlılar (Konstantinopolu alandan sonra – Ə.Z.) icazə verdilər ki, onlar bə akademiyanın əsasını qoysunlar, burada müasir yunanlar daha Yunanıstanda istifadə edilməyən, daşınmayan qədim yunan dilini öyrədirdilər. Burada Aristotelin fəlsəfəsini, ilahiyat və tibb elmini öyrədirdilər. Bu həmin məktəbdir ki, oradan Konstantin Dikas, Maro Kordanqo və türklərin Moldoviyada hökəmdar təyin etdikləri Dmitri Qantəmir çıxmışdılar». Yaxud: «Onlar (türklər – Ə.Z.) Konstantinopolda olan xristianlara öz mərasimlərini keçirməyə icazə verirlər».

Göründüyü kimi, türklər işğal etdikləri yerlərdə nəinki yunanların mədəniyyətini məhv etməmiş, əksinə onun inkişafı üçün imkan yaratmışlar. Hətta İstanbulu (Konstantinopolu – Ə.Z.) fəth edən II Sultan Mehmed, özünü yunan kilsəsinin müdafiəçisi elan etmişdi.

Fransız ədəbinin yazdığına görə, Konstantinopolda yaşayan iki min yunan öz ağaları üçün (şübhəsiz, türklər üçün – Ə.Z.) işləyən sənətkar və tacirlərdilər.

Yazıçının fikrincə, türklərin arasında nəinki silki fərq yoxdur, onlar xidmətçilər kimi ali təbəqə tanıyırlar.

Volter türklərin adət-ənənələrində öz münasibətini bildirmişdir: «Türklərin adətləri böyük ziddiyət təşkil edir: onlar həm zalım, həm də mərhəmətlidirlər».

O, bu fikrində ziddiyətlidir və dediyinin əksinə çıxır: «Türklər qürurludurlar və onlar heç bir nəciblik bilmirlər».

Ancaq «Essələrin digər bir cildində o, yenidən əvvəlki fikrinə qayıdır və skitlərin-skiflərin türklərin əcdadı olmasını söyləyir: «Onların adətləri eyni zamanda zalımlıq (şübhəsiz düşmənə qarşı – Ə.Z.), təkəbbürlülük, zəriflik və incəlikdir. Onlar

sərtliklərini skitlərdən (skiflərdən – Ə.Z.) qoruyub saxlamışlar».

Volter skitlərə, onların sonrakı qollarına toxunaraq yazır: «Skitlər sonralar Tartar (tatar – Ə.Z.) adlandırdığımız barbarlardır: bunlar o kəslərdir ki, İsgəndərdən xeyli əvvəl Asiyanın böyük bir hissəsini viran qoydular. Gah moñqol, yaxud hun adı altında onlar Çin və Hindistanı işğal etdilər, gah da türk adı altında Asiyanın bir hissəsini istila etmiş ərəbləri qoydular».

Skitlərin moñqolların əcdadları olması barəsində bir az ehtiyatlı olmaq lazım gəlir. Çünki əldə olan mənbələrin heç birində bunların eyni kökə mənsubluğu barədə məlumat yoxdur. Moñqollar sonralar türklərlə (təxminən XIV əsrdə – Ə.Z.) qaynayıb qarışmışlar.

Lakin Volter skitlərin (skiflərin), hunların, tartarların (barbarların) türklərlə eyni kökə məxsus olduqlarını, gördüyü kimi, dənə-dənə təsdiq edir. Halbuki istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycan alimləri çox sonralar bu barədə öz fikirlərini deyib, tədqiqat aparmağa başlamışlar.

Böyük fransız ədəbi türklərin xarakterindən danışaraq, onların ifrat dərəcədə məğrur olduqlarını göstərmişdir. Yəni lazım gələrsə, ölməyi əyləməkdən üstün tuturlar.

Türklərin ifrat dərəcədə məğrurluğu təkcə ölkə daxilində gedən mübarizələrlə məhdudlaşmamışdı. Bu, həddini aşmış məğrurluluq, qürurluluq, təkəbbürlük, mənəm-mənəmlik böyük türk dünyasına baha başa gəlmiş, onu sarsıtılmış, xristian ölkələrinin geniş əl-qol açmasına səbəb olmuşdu. Əmir Teymurun 1395-ci ildə Toxtamışı, 1402-ci ildə İldırım Bəyazidi məğlub etməsi, Ağqoyunlu hökəmdarı Uzun Həsənin Qaraqoyunlu sərkərdəsi Cahan şah Pəhləvanı 1467-ci ildə məhv edərək həmin sülaləyə son qoyması, yenə onun 1473-cü ildə II Sultan Mehmedlə vuruşaraq zəifləməsi, Sultan Səlimin 1514-cü ildə Səfəvi hökəmdarı Şah İsmayılı döyüşərək sarsıtması türk aləminin kobud, bağışlanılmaz səhvləri idi. Sanki əmir Teymurun «Göyün bir allahı olduğu kimi, yer üzünün də bir hökəmdarı olmalıdır» və yaxud yenə onun «Cahan o qədr də böyük deyildir ki, orada iki nəfər hökəmdarlıq etsin» sözləri yalnız türklər

üçün yaranmışdı. Böyük Sabir bu nəhəng hökmdarların böyük tarixi səhvlərini özünün məşhur «Fəxryyəsinde» çox gözəl xarakterizə etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu güclü türk hökmdarlarının bir-birilə vuruşması üçün, Volterin dediyi kimi, xristian dövlət başçıları da öz hiyəgər hərəktlərini əsirgəməmişdilər. Hətta lazım gəldikdə öz qızlarını, bacılarını onlara əvə verməkdən belə çəkinməmişdilər.

Çünki, Volterin yazdığı kimi, bilinmirdi ki, bir gün ərəblər Fransanın mərkəzinə və Məhəmmədi türkləri Vyananın bürcləri qarşısına qədər gələcəklər.

Ərəblər öz tale qismətlərini yerinə yetirdikləri halda, türklərin gəlişi ehtimal və qorxu şəklində xeyli uzandı. Bunun əsas günahı türk dövlət başçılarının «mənəm-mənəm»liyində idi. Təkcə bir faktı demək kifayətdir ki, 1402-ci ildə əmir Teymurun İldırım Bəyazidi məğlub etməsi Konstantinopolun fəthini 50 il gecikdirdi. Halbuki türklər bunu XI əsrdən arzulayırdılar.

Fransız ədibi «Essenlərində türklərin bir çox mərd, gözəl xüsusiyyətlərini heyranlıqla təsvir edir: «Onlar (türklər – Ə.Z.) cəsurdurlar və duədən istifadə etmirlər. Bu ləyaqətə görə onlar Asiyanın bütün xalqları ilə ümumidirlər və bu ləyaqət onların vuruşa (söhbət təkbətək vuruşdan gedir – Ə.Z.) silahsız getmə adətindən irəli gəlir». Yaxud: «Onlar öz mənfəətlərini güdəndirlər, ancaq heç bir xırda oğurluq belə etmirlər». Belə qürurlu bir xalq oğurluğu özünə sığışdırma bilməzdi.

Ailə mərasimindən danışan Volter, türklərin adətlərini bəyənir və onlara üstünlük verir: «Çox qadınlar evlənməyi özlərinə çox az vərmişdirlər. Avropanın elə bir böyük şəhəri yoxdur ki, Konstantinopoldakı qədər az qadın kütləsi olsun» (Söhbət boşanmış, yaxud fahişə qadınlardan gedir – Ə.Z.). Türklərin qadına aludə olması qanunauyğun hal idi, çünki onlar buna vərmiş etsəydilər, Afrikadan tutmuş Avropanın mərkəzinədək böyük bir ərazilərin uzun müddət əllərində saxlaya bilməzdilər.

Sonra yazıçı göstərir ki, türklər öz dinlərinə möhkəm bağlıdrlar. Demək lazımdır ki, bu bağlıqla yanaşı, onlar islam dininin yayılmasında da görkəmli rol oynamışlar.

Volter türklərin dövlət quruluşuna da toxunmuş və öz münasibətini bildirmişdir. «Osmanlı imperiyası heç də monarxiyalı dövlət deyildi, o, xoş adətlərlə yumşalmış, bu gün İspaniya, Fransa kimi dövlət idi. O, Almaniyaya az oxşayır. O, imperator titulu olan ali şefin (rəhbərin) hökmranlığı altında dövlət oldu».

Özbəklərin türkdilli xalq olması da fransız ədibinin diqqətindən yayınmamışdır. Yazıçı onların Səmərqənd ölkəsində yaşayaraq dünyanın ən zəngin torpaqlarını tutduqlarını zənn etdiklərini, onların kasıb olmalarını və arıqlılıqla məşğul olduqlarını yazmışdır.

Volterin türk dünyasından danışarkən bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir.

Bəllidir ki, İrannın, təxminən, 1000 illik tarixində azərbaycanlılar hökmdarlıq etmişlər. Akad. V.V.Bartoldun qeyd etdiyi kimi, istər müsəlman dövrünə qədər, istərsə də islam dövrünə türklər bu ölkədə tamamilə xüsusi bir yer tutmuşlar.

Azərbaycan türkləri İrana bir neçə hökmdar sülaləsi vermişlər, o cümlədən İranda şüük tərifiətini möhkəmlətməmiş Səfəvilər sülaləsini də. Lakin təəssüfləndirici haldır ki, Şah Abbas dövrünün (1587-1629) yüksək İran mədəniyyətindən danışan Volter, onun türk olması barədə bir kəlmə də demir. Şah İsmayıl haqqında həminin, hətta onun türk dilində şeirlər yazması da dilə gətirilmir.

Yaxud Volter Nadir şahın (1786-1747) hakimiyyətə gəlməsini ən xırda təfərrüatı ilə təsvir edərsə də, bu qüdrətli hökmdarın türk oğlu olmasını, bəlkə də xəyalına belə gətirmir.

Bir daha bəlli olur ki, fars dilində yazıb-yaradan şairlərimiz Nizami, Xaqani, Məhsəti və digər sənətkarlarımız, Avropa muzeylərini bəzəyən Təbriz, Ərdəbil xalçaları İran, fars şairi, hökmdarı və sənətkarları kimi Qərbi ölkələrində anııb şöhrət qazanmışdır.

Bununla yanaşı, Volterin türklərin dünya miqyasında tanınması sahəsində gördüyü işlər danılmazdır.

Bəzi ziddiyətli cəhətlərinə baxmayaraq, Volter türklər haqqında bir çox həqiqətləri olduğu kimi söyləmiş, açıqlayıb aşkarlamışdır. Böyük fransız yazıçı və mütəfəkkirinin bu fikirləri türklərin tarixini, bir çox adət və ənənələrini, xarakterini tədqiq etmək, araşdırmaq baxımından olduqca dəyərli və əhəmiyyətlidir.

Əsgər Zeynalov
«Khazar View» qəzeti, 15 aprel 1996-cı il.

VOLTER VƏ HİNDİSTAN

Şərqdə özünəməxsus orijinallığı ilə seçilən ölkələrdən biri «cəngəlliklər» məskəni kimi məşhur olan Hindistandır. Hələ tarixən erkən çağlarından özünün böyük mədəniyyətini, elmini, incəsənətini yaratmış hind xalqı bəşər sivilisasiyanın inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Hind mədəniyyəti ilə bağlı yaranmış əsərlər bir birindən nə qədər fərqlənsə də tədqiqat sahələri nə qədər rəngarəng olsa da (riyaziyyat, ədəbiyyat, fəlsəfə, tarix, din, incəsənət), onları birləşdirən bir inkaredilməz fikir də mövcuddur: Hindistan dünya mədəniyyətinin ən qədim mədəniyyət beşiklərindən biridir.

Hindistan mövzusu dahi Volterin də diqqətindən kənar qalmamış, 1756-cı ildə qələmə aldığı «Millətlərin adətləri və düşüncə tərzini haqqında esse» adlı əsərinin ayrı-ayrı cildlərində bu ölkənin tarixinə, elminə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, dini inamına öz münasibətini bildirmişdir.

Hələ bizim eradan əvvəl Hindistanda əkinçilik yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Volter qeyd edir ki, ən qədim tanınmış xalqlar-farslar, finikiyalılar, ərəblər, misirlilər əski zamanlarda ticarət etmək üçün Hindistana gəlirdilər və onlar elə mallar alıb aparırdılar ki, təbiət onu yalnız bu iqlimə bəxş etmişdir, ancaq hindlilər bu xalqların heç birindən heç nə götürməmişdilər.

Hindistanın zənginliyi ona olan aramsız hücumlarla nəticələnmişdir. Bizim eradan əvvəl 519-518-ci illərdə I Diananın hücumlarından başlamış İngiltərənin işğalına qədər. Bu hücumlardan bəhs edən Volter yazır ki, bütün davakar xalqlar Qafqazdan, Təbrizdən, Hindistanın, Qanqın sahillərinə qədər gəlib, burada yaşayan xalqları tabe edərək özlərini nümayiş etdirib, onları qul vəziyyətinə saldılar.

Volter yaradıcılığından bəlli olur ki, Hindistan təkcə elmin, mədəniyyətin deyil, həm də dinin, dini təsəvvür və baxışların, inamların yarandığı ilkin ocaqlardan biridir. Müəllif brahmanlardan, onların dini görüşlərindən, ruhlarla bağlı düşüncələrindən söhbət açaraq bu qənaətə gəlir ki, Hindistan qədim dini barbarlıqdan təmamilə uzaq bir dindir.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı Volteri bir məsələ düşünür: necə oldu ki, həmin bu insanlar sonra heyvan öldürmək cinayətinə başladılar, qadınları diri-diri öz özlərinin üstündə yandırmağa icazə verdilər?

Müəllifin özü bu suala cavab verir və belə qənaətə gəlir ki, bu bəşəri təbiətin, mülkiyyət fanatizminin və ziddiyyətlərinin məhsuludur.

Volter döndə-döndə hindlilərin məşhur dini kitabları «Veda» və «Kasta»nın üzərinə qayıdır, burada verilən bəzi dini qanunlara və ya adət-ənənələrə öz münasibətini bildirir.

Volterin diqqətini ən çox cəlb edən, şübhəsiz ki, Hindistanın mədəniyyəti idi. Fransız mütəfəkkiri göstərirdi ki, yunanlar Pifaqordan əvvəl elm öyrənmək üçün Hindistana səyahət edirdilər. Elə buradaca bildirmək lazım gəlir ki, müəllif «Millətlərin adətləri və düşüncə fərzi haqqında esse» əsərinin başqa bir cildində həmin fikri belə təqdim edir: «İsgəndərdən əvvəl (bizim eradan əvvəl 356-323) yunanlar elmə yiyələnək üçün ora (Hindistana – Ə.Z) səyahət edirdilər».

Əsas məsələ Pifaqorun İskəndərdən iki əsr əvvəl yaşamasından getmiş və ən əsası da odur ki, Şərq, onun bir parçası olan Hindistan, bizim eradan çox əvvəl Yunanıstan üçün elm, təhsil, mədəniyyət mərkəzi rolunu oynamışdır.

C. Neri «Ümumdünya tarixinə nəzər» əsərində yazırdı ki, Hindistan və Çindən vəşqə heç bir yerdə mədəniyyət olmamışdır.

Volter göstərirdi ki, yeddi planetin işarələrini və həcmi ni yeddi metalı yer üzündə ilk dəfə hindlilər kəşf etmişlər.

Fransız ədibi «Esse»lərin II cildində hindlilərin elmə gətirdikləri kəşflərlə bağlı yazırdı: «Hindlilərdən yazmaq qərarına gəlirəm. Onların ruhu artıq onların kəşflərindəki oyunlara oxşayır. Qısaca desək, şahmat oyunu alleqorik şəkildə onların təmsilləridir, bu oyun müharibənin təsviridir. Bizim istifadə etdiyimiz rəqəmləri Şarlamanın vaxtında ərəblər Avropaya gətirmişdilər».

«Esse»lərin başqa bir səhifəsində müəllif yazır ki, gimposofistlərin şagirdi olan Pifaqor təkzibedilməz bir nümayəndə

kimi qeyd edir ki, dəqiq elmlər öz kökünü ilk dəfə Hindistanda tapmışdır.

Hindistanda eradan əvvəl riyaziyyatın, astronomiyanın güclü inkişafından danışıq Volter daha bir sahəyə-teologiyaya müraciət edir. O, bu sahədən bəhs edərək yazır: «Şübhəsiz ki, ən qədim teolociya hindlilərdə kəşf edildi. 5000 il əvvəl onların Hanskrit və sanskrit adlanan qədim günlərində iki kitab yazılmışdı. Bu iki kitabdan birincisi «Kasta», ikincisi isə «Veda» adlanır».

Əlbəttə, 5000. il əvvəl əsərin yazıya alınması tək-tək xalqa nəşib olan heyvət doğulması bəşəri hadisədir.

Hindlilərin dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi başqa bir sahəyə də müraciət lazım gəlir: alleqoriya və təmsillər.

Volter yazırdı ki, məşhur Pilpay 2300 il bundan əvvəl əxlaqi xarakter daşıyan təmsillər yazmış və bu təmsillər demək olar ki, bütün dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur. Sərgilərdə, xüsusilə də hindlilərdə hər şey alleqoriya və təmsillərdə öz əksini tapmışdır.

Tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində hind mədəniyyətinə müxtəlif baxışlar olmuşdur. Məsələn, XVIII əsrin sonlarında Avropa hindşünahlığının banilərindən biri U.Cons inamla deyirdi ki, hindlilər dünya mədəniyyətinə üç mühüm yeniliyi təqdim etdilər: şahmat oyununu, onluq say sistemini və tarixin əyləncəli təlim metodunu.

Həmin deyilişə münasibətini bildirən hindşünas alim P.Qrinçer qeyd edir ki, bu fikirdən 200 il keçsə də, dünya mədəniyyətinin inkişafında Hindistan xəzinəsinin rolu daha geniş və daha rəngarəng görünür.

Yəni U. Çonsun fikirləri reallığa nisbətən məhdud çərçivədə idi.

XIX əsrin ortalarında böyük alman hindşünas-komparativisti T. Benfey «Pənçatanta»nın mətnini təhlil edərək belə qənaətə gəlirdi ki, Hindistan dünya nağıllarının vətəni olmuşdur. Benfeyin bu fikrinə öz münasibətini bildirən P. Qrinçer yazır ki, ola bilsin ki, bəli, təqdimat indi açıq şəkildə şişirdilmiş görünsün, ancaq Hindistanın özünə məxsus povestləri müba-

liğəsi. dünya folklor və ədəbiyyatının ən vacib sujet xətlərindən biri olaraq qalır.

ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, hindlilərin yaratdığı ritmikaların, şastrilərin, dxormaşastroların, pañçatonraların, artxaşastroların, mahabharaların, himnlərin, erik poemalarının, dramların tarixi çox qədimdir. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, hind poeziyası 40 əsrdən artıqdır ki, mövcuddur.

hind mədəniyyəti ilə bağlı Volter belə noticəyə gəlir ki, bütünlükdə Şərqdə ilk kəşflər hindlilərin adı ilə bağlıdır.

onunla yanaşı, fransız ədibi ərəb, iran mədəniyyətinə olduğu kimi, hind mədəniyyətinə də yaxşı bələd idi, ancaq dərinlərdən bələd deyildi. Bu özünü nədə biruzə verir?

özündüyü kimi, Volter hindlilərin bizim eradan əvvəl yaratdığı alleqoriya və təmsillərdən, onun dünya xalqları arasında geniş yayılmasından, zaman-zaman bu əsərlərin dünya dillərində tərcüməsindən heyranlıqla danışır, ancaq çox təəssüflərlə olsun ki, nə «Pañçatontra»nın, nə onun bir hissəsi olan «Kolla və Dimnə»nin, nə «Cataka»nın adını bir yerdə də olsun çəkmir.

Dörd min illik tarixə malik hind poeziyasından bir kəlmə də olsun söhbət açılmır. O poeziya ki, Hindistanın müxtəlif dillərində yaranmışdır-tali, praktik senekrit dillərində.

Hind poeziyasında xüsusi yeri olan Kalidis və Əmir Xosrov Dəhləvi kimi sənətkarlar xəyala belə gəlmir.

Volter Hindistanı dəqiq elmlərin vətəni kimi göstərir və onu «Esse»lərin ayrı-ayrı hissələrində əsaslandırmağa çalışır. Ancaq müəllif Qurtlar imperiyası dövrünün ən güclü alimlərindən biri, məşhur riyaziyyatçı, astronom Aryabxata, onun elmə gətirdiyi yeniliklərdən heç nə demir.

Volter Hindistanın incəsənətindən ağızdolusu danışır, ancaq məşhur Erlor və Ədcant məbədlərindən, orta əsrlərdə inkişaf etmiş miniatür sənətindən, türk hökmdarları Əkbər şahın (1605-1627) dövründə tikilmiş möcüzə-Fəthur-Zikri və Cahvan şahın (16270-1638) öz xanımının şərəfinə tikdirdiyi bütün dünyada məşhur Tac-Mahal məqbərəsinin adını çəkmir. Bəlkə də bunlar barədə onun heç məlumatı yox idi.

Ancaq bütün bu boşluqlarla yanaşı Volterin Avropanı Şərq mədəniyyəti ilə yaxından tanış etməkdə gördüyü işlər də az əhəmiyyət kəsb etmir. Fransız mütəfəkkiri əsaslı surətdə təsdiq etməyə çalışırdı ki, bəşər mədəniyyəti sonralar əldə etdiyi nailiyyətlər üçün daha çox Hindistana bocludur.

Əsgər Zeynalov,
*Azərbaycan Dövlət Dillər
İnstitutunun praktik fransız dili
kafedrasının müdiri,
filologiya elmləri namizədi*

VOLTERİN ZƏRDÜŞTİLİK BAXIŞLARI

«Avesta» əsəri 1771-ci ildə Anketil dü perron tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilmişdi. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, fransız ədəbiyyatşünaslığının, yaxud ədəbi ictimaiyyətinin «Avesta» ilə tanışlığı həmin dövrdən başlayır. Axtarırlar, aparılan tədqiqatlar fransızların bu məşhur Şorq yazılı abidəsi ilə çoxdan tanış olduğuna göstərir.

XVIII əsr fransız ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi Volterin yaradıcılığı həmin fikri əsaslı surətdə təsdiq edir. Böyük fransız ədəbi hələ 1747-ci ildə yazdığı «Zadiq və yaxud tale» əsərində tez-tez Zərdüştün adını çəkir və onun məşhur «Avesta» əsərindən nümunələr gətirir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün əsərə müraciət edək:

a) Zərdüştün dediyi kimi, pislik etmək fürsəti gündə yüz dəfə, yaxşılıq etmək fürsəti ildə bir dəfə düşür;

b) Deyirlər insanlar başqasının kodərini gördükdə öz kəcdərlərini az hiss edirlər. Zərdüştə görə, bu, bədxahlıq deyildir, daxili ehtiyacdır;

v) Böyük Zərdüşt deyir ki, gözəl qadınlar tərəfindən sevilənlər həmişə bu dünyanın işlərindən kənarda qalırlar.

Volterin əsərində gərəyan edən hadisələr Babilistanda baş verir. Əsərdən bəlli olur ki, Babilistanda yaşayan əhali bu dini qəbul etmiş və ona tapınır. Atəşpərəst olan bu insanlar hörmətə inanırlar. Məhz Volterin əsərində and içəndə də hörmətə and içirlər. Məsələn, Zadiq deyir: «Mənə icazə ilə belə mötəbər məclisdə danışmaq imkanı verildi, hörmətə and içirəm ki, mən heç vaxt şahın xanımının ləyaqətli itini və şahlar şahının müqəddəs atını görməmişəm».

Əsərdə təkcə and içəndə deyil, and içdirəndə də xeyir almalı hörmətə and içdirirlər. Zadiq yolda ağsaqqal kahinə rast gəlir və o, Zadiq deyir: Siz hörmətə and için ki, mənə bir neçə günlüyə törk etməyəcəksiniz.

Bununla yanaşı, əsərdə Şorqda günəş allahı sayılmış Mitraya, od-ocaq kultu Zənd-Avestaya və müqəddəs atəşə də tapınmaya, inanmaya, and içməyə təsadüf edilir.

Bəli, Moabdar şahın hökmdarlıq etdiyi Babilistan torpağında yaşayan insanlar atəşpərəstdirlər. İldə bir dəfə atəş bəyramı keçirilirmiş və şahın özü də bu bayramda iştirak edərmiş.

Əlbəttə, Volterin zərdüştüliyə müraciəti təsadüfi deyildir. Yazıçı «Avesta»ya yaxından bələd idi. Volterin 1756-cı ildə yazdığı «Esse»sində verdiyi geniş, ətraflı məlumat, gətirdiyi nümunələr bunu təsdiq edir.

Sual oluna bilər: bəs, o bu mənbəni hardan əldə etmişdir? «Esse»lərin I cildində bu sualın cavabı açılır. Aydın olur ki, M.Hid «Avesta»nın bu parçasını tapmış və Sadderdən həmin hissəni Volter üçün tərcümə etmişdi.

«Esse»lərin başqa bir cildində fransız ədəbi göstərir ki, «Avesta»dan həmin hissəni Şorqda 2 dəfə (1664-1670); (1671-1677) səyahətdə olmuş Jan Şardan satın almış, doktor M.Hid onu Volter üçün tərcümə etmişdi.

O, Zərdüştün əhkamları barədə yazır: «Qədim Zərdüştün (yunanlar Zoroastr adlandırırlar) əhkamları hələ də yaşamaqda olan Şorq adlarını dəyişdi. O, onlara min il qədimlik verir, belə ki, başqaları ona yaxınlaşarkən farslar, misirlilər, hindlilər, çinlilər dünya mənşəyindən uzaqlaşırırlar. İkinci bir Zərdüşt Yistanın övladı Daranın himayəsində yalnız bu qədim dini təkmilləşdirir. Bu əhkamlarda, beləliklə, rühün ölməzliyi, xoşbəxt, yaxud bədbəxt həyatı tapırırlar». Buradan aydın olur ki, zərdüştülik məhdud bir ərazidə deyil, qədim Şorqın əksər xalqları arasında yayılmışdır.

Yazıçı Zənd-Avesta sözünün mənasına da münasibətini bildirir. «Avesta» sözü haldesnlərdə «od kultu» deməkdir. O, qeyd edir ki, Sadde yüz məqələyə bölünmüşdür ki, şərqlilər onları qapılar, yaxud qüvvələr adlandırırlar. Əgər qədim xalqların əxlaqını, mədəniyyətini bilmək istəyirsənsə, onları oxumaq əhəmiyyətlidir.

Volter Zərdüştüliyə aid yazılarında o zamana kimi eqoistliklə qəbul olunmuş fikirləri, əhkamları əlt-üst etdi: «Bizim cahilliyimiz, tez inanmağımız nəticəsində həmişə təsəvvür edirik ki, hər şeyi biz ixtira etmişik və hər şey yəhudilərdən gəlib, nə

irsimiz varsa, yəhudilərə məxsusdur. Ancaq qədim dövrü bir az araşdırdıqda hər şey aydınlaşır. Yazıcının gətirdiyi nümunələrdən bəlli olur ki, Sadderdən ayrı-ayrılıqda götürülmüş fikirlər bir qapı adlanır. Fikri aydınlaşdırmaq üçün qapılardan verdiyi misallara müraciət etmək lazım gəlir.

Birinci qapı: Allahın ən düzgün qərarı odur ki, insanlar etdikləri işin yaxşı və ya pis olması haqqında mühakimə yürütsünlər. «Yaxşılar işıqda yaşayacaq, etiqad onları iblisdən azad edəcək».

Saddeyin qapıları insanlarda insanpərvərlik. Səmimilik, valideynə hörmət, səxavətlik, düzlük, təmizlik, gözütöxlük, əxlaqilik hissləri aşılır.

V-e – kim sadəqə verirsə, əsl insandır: bu, bizim dinimizdə ən böyük ləyaqətdir.

VI-e – günəşi gündə dörd dəfə bayram et, ayı isə ayın başlanğıcında!

IV-v – bu müqəddəs atəş bir çox xalqların mərasimi olub.

XIII-e – əgər həmişəlik yaşamaq istəyirsənsə, ata və ananı sev!

XV-e – əgər sənə nə isə bəxş olunubsa, Allaha dua et!
IXIX – saray əhlinə heç bir sərbəstlik olmaz; heç kəsin qadınını yoldan çıxarmağı axtarma!

IXX-e – özünü hər cür oğurluq və əliəyriklədən saxla!

IXXI-e – sənin əlin, dilin və fikrin günahlardan təmiz olsun; xəstələndə Allahdan səbr, dözüm istə, xoşbəxt olanda onu yaxşı hərəkətlərdə qaytar!

Qapıları təşkil edən bəzə əxlaqi fikirlər həmişə tezis şəklinə deyil, bəzən də nəsihətimiz hekayət şəklinə olur. Bu baxımdan aşağıdakı hekayət səciyyəvidir:

XeI-e – gündüz və gecə yaxşılıq etmək barədə fikirləş: həyat qısadır, əgər gələcəyini istəyirsənsə, sabaha saxla, günahını yu!

Məşhur altı Qahatvar. Allah dünyanı ilin altı fazasında (anında – Ə.Z.) yaradıb. Qahatvarın altı vaxtında heç kəs rədd edilmir. Bir gün böyük şah Cəmsid mətbəxlərinin başçısına əmr edir ki, bütün özünü təqdim edənlərin hamısına yemək versin:

düşməni, yaxud iblis özünü bir səyahətçi şəklinə təqdim edir. Nahar edib qurtardıqdan sonra Cəmsid atları ona gətirir. İblis yenə başqa yeməklərdən istəyir. Onda adil Allah Bəhmən mələyi göndərir ki, şeytani qovsun. Ancaq Cəmsidin hərəkəti Allahın xoşuna gəldi.

Bu alleqoriyada Şərq dahisi yaxşı tanınır. Şübhəsiz ki, Zərdüştilik dininin belə gözəl, yüksək insani keyfiyyətlər aşılması onun bütün Şərqdə sürətlə və geniş yayılmasına səbəb olmuşdu.

Volter göstərirdi ki, Saddeyin gətirilən bu nümunələr qədim fars əhkamlarının prinsipləridir. Onun fikrinə, dünyanın bütün xalqlarında dini şəraitdə, demək olar ki, hər şey uyğun gəlir, ancaq mərasimlər hər yanda müxtəlifdər, düzlük də hər yanda onun kimidir. Bu, Allahdan gəlir, qalanı insanlardan gəlir.

Volter Zənd-Avestanı qədimdə ən yüksək kitab sayır.

Zərdüştin dövründən danışarkən görkəmli maarifçi yazır: «Biz birinci bilmirik ki, Zərdüşt hansı dövrdə yaşamışdır. O, hindlilərin Braması və ya yəhudilərin İbrahimidirmi? Biz yalnız bilir ki, onun dini insanlara təmizliyi, düzlüyü öyrədirdi. Bu, bütün dinlərin başlıca məqsədidir».

Volter öz dövrünə kimi Şərq xalqlarının dini inancları barədə olan səhv məlumatları təkzib edib, öz kəskin münasibətini bildirmişdir. O, bununla əlaqədar yazırdı: «Saddeyin əhkamları bizə sübut edir ki, zərdüştlər heç vaxt bütperəst olmamışlar». Şübhəsiz ki, Zərdüştin nəzəriyyəsinə fransız ədibi öz mühakiməsi ilə yanaşmış, onu əhkam kimi qəbul edə bilməzdi.

Yazıçı son noticəni bir daha qeyd edir ki, Maqların bu dini nəzəriyyəsi Şərqlin bütün dövlətlərinə yayılmışdı. Volter maqların, zərdüştlərin son taleyi barədə də maraqlı məlumat verir. O, yazır ki, qalib Cəmsidin vaxtında yayılmış maqların bu qədim dini də cərəblərin hücumu vaxtı məhv oldu. Dara heç vaxt məğlub edilmiş əlqların kultuna toxunmamışdır.

Yalnız bir Allahın pərəstişkarı olan maqlar həyatını təbiətə bağlamış, oda, suya, torpağa, havaya hörmət etmişlər.

Volter qeyd edir ki, maqlar öz dinlərinə ən qədim və ən təmiz bir din kimi baxıblar. Onların riyaziyyatdan, astronomiyadan, tarixdən olan bilikləri o zamankı cahillərə nifrəti artırırdı.

Qeyd edək ki, maqların türkdilli olması barədə də müxtəlif fikirlər mövcuddur və bu, ayrıca tədqiqatın mövzudur.

Deməli, Volterin «Avesta» haqqında fikirləri təsdiq edir ki, fransızlar 1771-ci il tərcüməsindən xeyli əvvəl bu qədim dinə bələd olmuşlar.

YUNESKO-nun «Avesta»nın 2700 illiyini keçirmək qərarına, şübhəsiz ki, Azərbaycan alimləri, tədqiqatçıları, ədəbiyyatşünasları, filosofları, tarixçiləri biganə qalmayacaq, mətbuatda öz sözlərini deyəcəklər. Çünki həm də Azərbaycan xalqının bu möhtəşəm abidəsinin yubileyi lazımi səviyyədə keçirilməlidir.

"АВЕСТА": СКВОЗЬ ПРИЗМУ ФРАНЦУЗКОГО МИРОВОСПИТАНИЯ

2700 лет величественному памятнику азербайджанской истории

Этот величественный мировой истории вот уже двадцать семь веков живет в памяти многих поколений. Европейские источники утверждают, что "авеста" еще древнее, чем приятно считать. В V-IV веков до н.э. "Авеста" изучалась в древней Греции, в Академии Платона. К великому сожалению часть этого памятника была сожжена. Как ни парадоксально, именно греками. Четыре из двенадцати тысяч коровьих шкур, на которых запечатлены авестийские письмена, были уничтожены IV в. до н.э. Александром Македонским. На "Авеста" не затерялась, подобно множеству других письменных и устных памятников азербайджанской словесности, а дошла до наших дней.

Произведение легендарного Зороастра (Заратустры/Зардушта) "Авеста" обратила на себя пристальное внимание французских востоковедов, исследователей и писателей: Дюперрона, Дармстетера, Лебекила и др. но самым яростным поклонником "Авесты" был гениальный французский писатель XVIII века Вольтер, посвятивший ей первый том своей книги "Эссе об обычаях и мышлений наций" (1756 г.)

По сведениям Вольтера "Авеста" была написана на древнем халдейском и со временем переводилась на различные языки. В этой книги нашло отражение мировоззрение народов, живших на территории Ирана, в том числе и азербайджанцев. Как он справедливо отметил, "это самая античная система" известная человечеству. Она выдвигает мысль о бессмертии Создателя и души человеческой, которая распространялась по всему свету именно от персов и халдеев и в вопросах духовных, рассмотрении феномена души Восток опережает греческого Платона на несколько веков.

Вольтер часто упоминает имя Зороастра и приводит примеры из его "Авесты" в своем произведении "Задиг или судьба", где Зороастр говорит: "Когда трапезничаешь, отдай немного еды собакам, если даже могут тебя укусить". "Случаи для совершения зла предоставляются по 100 раз в день, а для совершения добра - один раз в год"; "при виде печали других, люди меньше ощущают свою печаль", "мужчины, любимые красивыми женщинами, всегда остаются в стороне от мирских дел".

События в произведении Вольтера происходят в Вавилонии и население, будучи огнепоклонниками, вернут в Хормузда.

Во втором томе своих "Эссе" Вольтер вновь обращается к "Авесте" и пишет о догмах Зороастра: "Догмы древнего Зардушты" греки зовут его Зороастром, изменили все еще живучие восточные имена. Они дали им тысячелетнюю жизнь" распространив среди большинства народов древнего Востока.

Касаясь этимологии слова Авеста, писатель пишет, что разделена на статьи, называемые восточными учеными "Qar-pilar" ((азерб: "двери, вход) или "Гув-валар" (азерб: "силы" (qai - "слон")). Для изучения нравов и морали древних народов знакомство с ними крайне важно.

В своем труде о Зороастризме, французский писатель переворачивает принятые до него представления: "В результате нашей наивности мы всегда представляем так, что будто бы все изобрели мы и все наше наследие принадлежит иудеям; однако, при исследовании древнего периода все проясняется".

В 1-ом "qari", отмечается, что самым мудрым решением Всевышнего является демеонстрация заповеди о людях, которые должны думать о добрых и плохих последствиях поступков. Их деятельность будет взвешена по справедливости. "Добрые будут жить в светлом мире, вера спасет их от дьявола".

"Тот, кто помогает жертвованиями, является настоящим человеком".

"Если хочешь любить вечно, люби отца и мать".

"Если тебе что-то подарено, возблагодари Бога".

"Придворным нельзя давать чвободы ни в чем".

"Не думай о соращении чужой женщины".

"Болея, проси у Бога терпения, стойкости, а в счастье - верни дарованное Богом людям через добрые поступки".

Подобные смыслы, составляющие ганы, даются в виде тезисов, или в форме правоучительных рассказов. В этом отношении характерен один из них:

Бог сотворил мир за шесть мгновений года. Во время этих мгновений никто не отвергается. Однажды, великий шах Джемшид приказал главному стряпчему накормить всех, кто был представлен его двору. Дьявол назвался путником и, насытившись, вновь попросил еды. После того, как дьявол съел быка, Джемшид привел ему коней. Дьявол вновь потребовал еды. Тогда справедливый Господь послал ангела, чтобы тот изгнал дьявола. Но поступок Джемшида пришелся ему по душе.

По мнению Вольтера у всех народов мира религиозные принципы соответствуют друг другу, однако, обряды различны. Потому что первое исходит от Бога, остальное же - от людей.

"Авесту" от считал самой лучшей книгой древности и был весьма резок со своими соотечественниками, относившихся к Востоку с высокомерием: "В наше время мы напоминаем китайцев, которые считали себя единственно умной нацией, не принимали во внимание видных людей других народов. Ум всегда приходит поздно, он достается не каждому и заслуживает поклонения".

Нельзя не отметить сведения о месте рождения, обитания и происхождении Зороастра (Зардушты). Знаменитый российский востоковед, академик В.В.Бартольд писал: "Азербайджан занимал исключительно особое место в жизни Ирана, как в домусульманский период, так и во времена Ислама".

Имеются многочисленные повествования о жизни Зороастра приемательно к Азербайджану. В столице доисламского Азербайджана, в городе Гандзак (развалины -Тахта-Сулеймана), к югу от озера Урмия, находится храм зороастрийцев. Турдавуд - один из крупнейших исследователей "Авесты" в Иране, говоря о Зороастре, пишет: "Все иранские и арабские средневековые авторы, в том числе Ибн Хордадбех, Балазури, Ибн-аль Фагих, Масуди, Гамза, Исфакхани, Ягут Хамеви,

Абулфата считают Зороастра азербайджанцем, родившимся в Урмие". Ампр Хосров также представил Азербайджан родной зороастризма. В свое время классик литературоведения и историк культуры профессор Михаил Рафили особо подчеркивал: "Самым древним и величественным произведением азербайджанской литературы, созданным в мидийский период, является "Авеста". Автором этого знаменитого произведения, считающегося одним из наиболее ярких памятников древней культуры, является Зороастр. Этот памятник продолжает жить как начало азербайджанской культуры и истории, как первое научно-художественное выражение нашей философской науки". Создатель "Авесты" Зороастр был по происхождению азербайджанцем происходил из рода Спитама. Великий мыслитель родился в Мидии, поблизости от озера Урмия в Южном (Иранском) Азербайджане.

Что касается Вольтера, то он, говоря о Зороастре или "Авесте", употребляет слово персы или Иран. Ясно, что многие, принадлежащие Азербайджану великие личности, произведения искусства, прославились в Европе под именем Ирана. Не только великие азербайджанские поэты: Низами, Хагани, Мехсети и др., писавшие на персидском языке, но и правители, как Шах Аббас, Надир-шах, а также украшающие европейские королевские дворцы тебризские, ардебильские ковры, представляются в западных странах как иранские. В этом-еще одна несправедливость мировой истории и ее парадоксы, превращенные в застывшие мифы.

Аскер Зейналов
Журнал "Медиа форум" 2001
Перевод с Азербайджанского языка на русский
Касымовой Зейнаб Мамед кызы.

MÜƏLLİFLƏ YOL GƏLƏN YAZILAR

MƏN Əsgər müəllimi düz on il əvvəl - 1994-cü ildən tanıyıram. O zaman Əsgər müəllim riyaziyyat elmləri namizədi Bayram Həsənovun təsis etdiyi "Zəngi" litseyində dərslər deyirdi. Biz dəfələrlə yol yoldaşı olmuşuq. Söhbət əsnasında bildirdim ki, Əsgər müəllim Azərbaycan Redaqoji Universitetinin dosentidir. 100-dən artıq məqalənin müəllifidir.

Son on ildə Əsgər Zeynalov çox sürətli yol keçdi. Görüşməyə də, mən onun yaradıcılığını izləyirdim. Tez-tez kitabları haqqında rəylər gedirdi. Tədqiqatçının "İrəvan ziyalıları", "Viktor Hüqo" kitabları onun 10 ildə qazandığı nailiyyətlər barəsində mənə bələdçi oldu. Aydın oldu ki, son 10 ildə Əsgər müəllim Azərbaycan Yazıçılar və Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü seçilmiş, 10-a qədər kitab, 200-dən artıq elmi-publisistik məqalə nəşr etdirmişdir. 1998-ci ildən ADU-nun Praktiki fransız dili kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır. "Vətən" mükafatı laureatıdır.

Kitaba düşməyə bəzi uğurları Ə.Zeynalovun İrəvan yaxınlığındakı Yuxarı Necili kəndində şagirdi, ADU-da işə tələbəsi olmuş, dostum Cəlil Allahverdiyevdən öyrəndim.

Əsgər müəllim 2001-ci ildə İrəvanda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak etmiş, təsadüfi xoşbəxtlik nəticəsində öz doğma Yuxarı Necili kəndini, vaxtıyla dərslər dediyi Zəngilər və Dəmirçi kəndlərini görmüşdür.

Onu da öyrəndim ki, Əsgər müəllim 2003-cü il may ayında "Fransız ədəbiyyatında Şərq (Volterin yaradıcılığı üzrə) doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı ancaq ağıma da gəlməzdi ki, bir gün Əsgər müəllimin haqqında söz söyləmək mənə nasib olar.

Əsgər müəllimin "İllərin yol yoldaşı" kitabını oxuduqda düşünürsən ki, Murov dağa, Tərtərə, Ağdərəyə əsgərlərlə görüşə də, İrəvana beynəlxalq konfransa da, belə bir qeyrətli oğul ged bilər. Qərbi azərbaycanlıların deportasiya və soyqırımına həsr olunmuş 350-400 nəfərlik tədbirləri də vətən, yurd yangısıyla yaşayan bir insan apara bilər.

Onu xatırlatmaq yerinə düşünür ki, Əsgər müəllim İrəvana gedəndən sonra nə qədər qohumlar, tanışlar, dostlar onların evlərinə zəng edib, nə üçün onun İrəvana gəlməsinə imkan verdiklərini söyləmişdilər. Bəlkə də, onlar bilmirdilər ki, bu sə-

fər - dədə-babalarının yaşadığı, uşaqlığının, gəncliyinin keçdiyi o yerləri heç olmasa bir dəfə də yenidən görmək Əsgər müəllimin çoxdankı arzusu idi. O, İrəvana getmək xəbərini eşidəndə, onun sevincinin həddi-hüdudu olmamışdı.

"İllərin yol yoldaşı" Əsgər müəllim yeni kitabına bu adı təsadüfi seçməmişdi. Kitabı səhifələdikcə aydın olurdu kip, o, təxminən 30 il müddətində müəllifin nəşr olunmuş məqalələrindən ibarətdir.

Bu məqalələrin yazılma tarixi kimi meridianları da genişdir. Həmin meridianlar uzaq Buryatiyanın Ulan-Ude şəhərindən başlayır, hərbi xidmət günlərindən keçir, İrəvandan, Zəngibasar gölgəsindən keçir - deportasiya soyqırımından, 20 Yanvar faciəsindən, Qarabağ döyüşlərindən, idman meydançalarından keçir, Avropa şərqşünaslığının mərkəzi Fransaya qədər gəlib çatır. Müəllifin müxtəlif vaxtlarda yazdığı resenziyalar da öz əksini tapmışdı.

Əsgər müəllimin kitabını oxuduqca şərti olaraq bu yazıları iki qismə bölmək olar: qanıyla yazılmış yazılar və təfəkkürün gücylə.

Öz doğma kəndi haqqında yazdığı "Bəlkə kəndimiz də bir yuxu idi?..", 20 Yanvar faciəsinin şəhidi Fərizə haqqında yazdığı "Heyrət ey büt, şəhid-tələbə Ülvi Bünyadzadə haqqında yazdığı "Ülvinin poetik duyumu", Xocalı faciəsi zamanı şəhid olmuş Sara Hüseynova haqqında yazdığı "Yandırdı atəş Saranı", dayı-bacıoğlu haqqında yazdığı "Bir ocağın şəhidləri" və digər məqalələri Əsgər müəllimin qanıyla yazdığı məqalələrə aid etmək olar.

Avropa ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələr isə təfəkkürün məhsuludur.

Axır 15 ildə Azərbaycan xalqı çox çətinliklərlə, hadisələrlə üzləşdi. Azərbaycan xalqının həyatında demək olar elə bir mühüm hadisə yoxdur ki, bu kitabda öz əksini tapmasın, yəni Əsgər müəllim ona öz münasibətini bildirməsin. Təbii ki, onun içindəki vətəndaşlıq həssslərindən gəlir.

"İllərin yol yoldaşı" kitabını oxuduqda xalq şairi Nəbi Xəzrinin iki misrası yada düşür:

Dünyada nə qədər sevən ürək var,
Mənim ürəyimdir, mənim ürəyim.

Kitab oxucuda belə bir inam yaradır ki, Azərbaycan xalqının həyatında ən xoş hadisələri ilkin yaşayanlardan biri Əsgər müəllimdir.

Kədərlı hadisələrin də ilkin keçdiyi dalğalardan biri Əsgər müəllimin ürəyidir.

Əsgər müəllimə yaxından bələd olanlar onun nə qədər zəhmətkeş insan olduğunu yaxşı bilirlər. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bəzi ilk addımlar Əsgər Zeynalovun adıyla bağlıdır. Məsələn: ədəbiyyatşünaslığımızda dahi fransız yazıçıları Volter v Hüqo haqqında ("Şərq Volter yaradıcılığında" və "Viktor Hüqo" kitabları nəzərdə tutulur) ilk monoqrafiyalar onun adıyla bağlıdır. Tədqiqatçı-alim Almaz Ülvinin qeyd etdiyi kimi Əsgər müəllim Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeganə araşdırıcıdır ki, namizədliyi bir dillə, doktorluğu başqa bir dillə bağlı yazmışdır. Yəni, namizədlik dissertasiyasında erməni qaynaqları əsasında o, sübut etməyə çalışmışdır ki, ermənilərdə bayatı olmamış, uzun əsrlər boyu onlar Azərbaycan bayatılarında istifadə etmişlər.

Doktorluq dissertasiyasını fransız dilində olan ədəbiyyatdan istifadə edərək yazmışdı.

Ə.Zeynalovun fundamental "İrəvan ziyalıları" əsəri isə yüzlərlə ziyalının, ailənin stolüstü kitabına çevrilmişdi. Bizim fikrimizcə, əgər Əsgər Zeynalov heç bir əsər yazmasaydı, təkcə "İrəvan ziyalıları" kitabı ilə o tarixdə yaşamaq hüququ qazanardı. Bu kitab mənə atam Əhmədəli müəllimin "Azərbaycan dilinin Meğri şivələri" kitabını xatırladır.

Ancaq Əsgər müəllimlə söhbət edərkən elə bilirsən ki, o, heç nə etməyib, hər şey yenidən başlamalıdır.

İnanırıq ki, bu məhsuldar tədqiqatçı neçə-neçə məqalələr, kitablar yazacaq, onun yeni-yeni "yol yollaşları olacaq".

Biz Əsgər müəllimə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

*Fikrət Əliyev
akademik*

MƏTBUATDA DƏRC OLUNMUŞ MƏQALƏLƏR

1. Ə.Zeynalov. Vətənin keşiyində, 1977, 12 fevral.
2. Ə.Zeynalov. Əzizinin bayatıları erməni qaynaqları. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1987, 25 iyul.
- 2^a. Ə.Zeynalov. Ənənələr davam edir. "Yeni yol" qəzeti, 1980, 19 iyul.
- 2^b. Ə.Zeynalov. Azərbaycan bayatılarının tərcüməsi. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1981, 5 may.
- 2^c. Ə.Zeynalov. İşıqlı yarpaqlar. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1982, 22 oktyabr.
- 2^c. Ə.Zeynalov. Məktəb islahatı. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1984, 22 mart. (Q.Məmmədovla birlikdə)
- 2^d. Ə.Zeynalov. Maraqlı tədqiqat əsəri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədqiqatı. 1986, № 1.
3. Ə.Zeynalov. Əsrlərdən səslər gəlir. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1988, 23 iyul.
4. Ə.Zeynalov. Azərbaycan maniləri erməni qaynaqlarında. "Abşeron" qəzeti, 1989, 5 mart.
5. Ə.Zeynalov. Bir məktəbin ölümü. "Bilik" qəzeti, 1990.
6. Ə.Zeynalov. Özgələr qoruyur, biz isə. "Bilik" qəzeti, 1990, 17 may.
7. Ə.Zeynalov. İrəvanda nə qaldı. "Açıq söz" jurnalı, 1990. № 1.
8. Ə.Zeynalov. Baba kimdir? "Bilik" qəzeti, 1990. 11 iyun.
9. Ə.Zeynalov. Onlar qayıdacaqlar. "Həqiqət" qəzeti, 1991, 22 yanvar.
10. Ə.Zeynalov. Harada idiniz, cənablar? "Həqiqət" qəzeti, 1991, 21 mart.
11. Ə.Zeynalov. Babanın bayatıları. "Həqiqət" qəzeti, 1991, 6 aprel.
12. Ə.Zeynalov. Musiqimizin təsir dairəsi. "Hikmət" № qəzeti, II məqalə, 1991, 9 avqust.
13. Ə.Zeynalov. Musiqimizin təsir dairəsi "Hikmət" qəzeti, 1991, 20 avqust.
14. Ə.Zeynalov. Ülvinin poetik dünyası. "20 yanvar" qəzeti, 1991, 26 dekabr.
15. Ə.Zeynalov. Böyük şairin Avropada təsir izləri. "Hikmət" qəzeti, 1991, 28 sentyabr.
16. Ə.Zeynalov. İşıqlı ulduzlar. "Dədə Qorqud" qəzeti, 1991, 16 oktyabr. (Z.Qasımova ilə birlikdə).
17. Ə.Zeynalov. Ülvinin ülvi duyğuları. "Mədəni-maarif" jurnalı, 1991, № 1. (Z.Qasımova ilə birlikdə).
18. Ə.Zeynalov. Sirlı xoşbəxtlik varsa. "20 yanvar" qəzeti, 1991, 1 noyabr.
19. Ə.Zeynalov. Çto ostalos v İrevane. "Hikmət" qəzeti, 1991, 1 noyabr.
20. Ə.Zeynalov. Qanlı faciəmişə üç ay qalırdı. "20 yanvar" qəzeti, 1992, 6 fevral.
21. Ə.Zeynalov. Qeyrət nəsildən gəlir. "İdman" qəzeti, 1992, 7 mart.
22. Ə.Zeynalov. Leyla Bədirbəyli ilə müsahibə. "Mədəniyyət qəzeti", 1992, 16 aprel.
23. Ə.Zeynalov. Dustaq bayatılar. "Yol" qəzeti, 1992, 18 mart.
24. Ə.Zeynalov. Yazıldı tarixə bir qara xətlə, 90-cı ilin qara yanvarı. "20 yanvar" qəzeti, 17 aprel.
25. Ə.Zeynalov. Hüqonun şərq motivləri. "Oğuz evi" qəzeti, 1992, 10 iyun.
26. Ə.Zeynalov. Ömür hədəv getməyib. "İdman" qəzeti, 1992, 18 iyun.
27. Ə.Zeynalov. Daha nağıllara inanmıram mən. "Xalq ordusu" qəzeti, 1992, 21 iyun.
28. Ə.Zeynalov. Mükafatım yaralıların sağlamlığıdır. "Xalq ordusu" qəzeti, 1992, 6 avqust.
29. Ə.Zeynalov. Qarışıq yuxular aydınlaşaq. "Xalq ordusu" qəzeti, 1992, 13 avqust. (Kərim Sadoqovla birlikdə).
30. Ə.Zeynalov. dəli bir ağlamaq keçir könlümdən. "20 yanvar" qəzeti, 1992, 3 sentyabr.
31. Ə.Zeynalov. Allahlar tərəfindən sevilənlər. "Xalq ordusu" qəzeti, 1992, 19 sentyabr.

32. Ə.Zeynalov. Gözün aydın, doğma kəndim. "Mədəniyyət" qəzeti, 1992, 27 oktyabr.
33. Ə.Zeynalov. Bir məktəbin taleyi. "Sərbəst düşüncə" qəzeti, 1992, 3 dekabr.
34. Ə.Zeynalov. Afət qara gözlər. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1992, 30 dekabr.
35. Ə.Zeynalov. Bir ocağın şəhidləri. "Sərhəd" qəzeti, 1993, 8 yanvar.
36. Ə.Zeynalov. Ağır acının faciələri. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 15 yanvar.
37. Ə.Zeynalov. Nər ürəkli ata. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 15 yanvar.
38. Ə.Zeynalov. İkiyə bölünmüş Azərbaycan dərdi. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 22 yanvar.
39. Ə.Zeynalov. Heyrət ey бүт. "Hikmət" qəzeti, 1993, 29 yanvar.
40. Ə.Zeynalov. Seyid övladı. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 19 fevral.
41. Ə.Zeynalov. Şərflı, mənalı ömür. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 19 fevral.
42. Ə.Zeynalov. Yandırdı atəş Saranı. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 26 fevral.
43. Ə.Zeynalov. Hüqonun poetik aləmi. "Axtarış" qəzeti, 1993, 7 may.
44. Ə.Zeynalov. Sındı qol-qanadım yanıma düşdü. "Bilik" qəzeti, 1993, 17 may.
45. Ə.Zeynalov. Bir zaman can deyib, can eşidərdik. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 17 iyun.
46. Ə.Zeynalov. İrəvanda nə qaldı ki? "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1993, iyun.
47. Ə.Zeynalov. Babanın bayatıları. "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1993, iyul.
48. Ə.Zeynalov. Azərbaycan maniləri erməni mənbələrində (I məqalə) "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1993, iyul.
49. Ə.Zeynalov. Azərbaycan maniləri erməni mənbələrində (II məqalə) "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1993, iyul.
50. Ə.Zeynalov. Azərbaycan maniləri erməni mənbələrində (III məqalə) "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1993, iyul.
51. Ə.Zeynalovla müsahibə. O, xalq adına layiq idi. "Kino" qəzeti, 1993, 5 mart.
52. Ə.Zeynalov. Ocağın üçüncü şəhidi. "Vətəndaş" qəzeti, 1994, 15 aprel.
53. Ə.Zeynalov. Atın oynatdı keçdi. "Şəhid" qəzeti, 1994, 17 aprel.
54. Ə.Zeynalov. Volter yaradıcılığının Şərq qaynaqları. (I məqalə) "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1994, 16 avqust.
55. Volter yaradıcılığının Şərq qaynaqları. (II məqalə) "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1994, 16 avqust.
56. Ə.Zeynalov. İrəvan zadəganları və ya tarixə dönmüş həqiqət. "Yeni səda" qəzeti, 1994, 29 oktyabr.
57. Mənbədarlıq. "4-cü mikrofon" qəzeti, 1995, 3 mart.
58. Ə.Zeynalov. İrəvan məscidləri. "Yeni səda" qəzeti, 1995, 15 aprel.
59. Ə.Zeynalov. Təbrik. "Yeni səda" qəzeti, 1995, 3 iyun.
60. Ə.Zeynalov. Volterin türk dünyası. "Xəzər Universiteti" qəzeti, 1996, 12 mart. (I məqalə)
61. Ə.Zeynalov. Volterin türk dünyası. "Xəzər Universiteti" qəzeti, 1996, 18 aprel. (II məqalə)
62. Ə.Zeynalov. Yaxşı adamlar da bir nağıl idi, yaxud yollarda qırılan ömür. "Millət" qəzeti, 1996, 18 aprel.
63. Ə.Zeynalov. Yaxşı adamlar da bir nağıl idi. "Müxalifət" qəzeti.
64. Ə.Zeynalov. Şəhid zirvəsilə gəldi görüşə. "Sərbəst düşüncə" qəzeti.
65. Ə.Zeynalov. Təşəkkür. "Sərbəst düşüncə" qəzeti, 1997, 27 may.
66. Ə.Zeynalov. Diplomat, jurnalist, pərvodçik. "Panorama" qəzeti, 1997, 13 avqust.
67. Ə.Zeynalov. Azərbaycan karateçilərinin dünya rekordu. "Respublika" qəzeti, 1997, 10 sentyabr.
68. Ə.Zeynalov. İrəvan, bızız İrəvan. "Avrasiya" qəzeti, 1997, 1 oktyabr.

69. Ə.Zeynalov. Bizim İrəvan da nağıl idi. "Respublika" qəzeti, 1997, 11 oktyabr.
70. Ə.Zeynalov. Azərbaycan brksunu yaşadanlar. "Avrasiya" qəzeti, 1997, 8 noyabr.
71. Ə.Zeynalov. Boksçu S.Süleymanovun xatirəsinə həsr edilmiş yarış. "Respublika" qəzeti, 1997, 26 noyabr.
72. Ə.Zeynalov. Diaspora. "İki sahil" qəzeti, 1997, 23 dekabr.
73. Ə.Zeynalov. İrəvan xanlığının inadlı mübarizəsi. "Respublika" qəzeti, 1997, 24 dekabr.
74. Ə.Zeynalov. İrəvan zilları torpaq borcumdur. "İki sahil" qəzeti, 1998, 10 İanvar.
75. Ə.Zeynalov. Bir məktəbin ömür yolu. "Ağrıdağ" qəzeti, 1998, 8 aprel.
76. Ə.Zeynalov. Böyük zəhmətin bəhrəsi. "Azərbaycan" qəzeti, 1998, 19 fevral.
77. Ə.Zeynalov. Hər gün kondimizi xatırlayıram. "Ağrıdağ" qəzeti, 1988, 27 may.
78. Ə.Zeynalov. Bir müqəddəs ocaq var idi. "Ağa Dədə". "Ekspress" qəzeti, 1988, 21 oktyabr.
79. Ə.Zeynalov. Soydaşlarımızın qərbi Azərbaycandan deportasiya tarixinə bir nəfər. 1999, 7 aprel. (I məqalə)
80. Ə.Zeynalov. Soydaşlarımızın qərbi Azərbaycandan deportasiya tarixinə bir nəfər. 1999, 9 aprel. (II məqalə)
81. Ə.Zeynalov. Qüdrətli nəslin nümayəndəsi. "Ədəbiyyat" qəzeti, 1999, 22 oktyabr.
82. Ə.Zeynalov. Duyğular. "Xalq" qəzeti, 2000, 29 fevral.
83. Ə.Zeynalov. Fransız ədəbiyyatında Şərqi qaynaqları. "Elm və həyat" yurnalı, 1999, № 3-4.
84. Ə.Zeynalov. "Kitabi-Dədə Qorqud". Fransız dilində. "Respublika" qəzeti, 2000, 12 may.
85. Ə.Zeynalov. Tarixi abidəmiz Fransız dilində. "Təkamül" jurnalı, 2000, № 3-4.
86. Ə.Zeynalov. Avesta Volter yaradıcılığında. "Respublika" qəzeti, 2001, 12 mart.
87. Ə.Zeynalov. Volter və Zərdüştiün Avestası. "Xəzər-xəbər" jurnalı, 2001, 15 may.
88. Ə.Zeynalov. Volter və Şərqi. "Xəzər-xəbər" jurnalı, 2001, 15 İyun.
89. Ə.Zeynalov. Сквозь призму французского мировосприятия. "Медия-форм", Международный журнал, Москва, 2001, № 8.
90. Ə.Zeynalov. İrəvan məktəbləri. "Xalq" qəzeti, 2001, 27 sentyabr.
91. Ə.Zeynalov. Unudulmaz təhsil ocağı. "Qərbi Azərbaycan" qəzeti, 2001, 18 oktyabr.
92. Ə.Zeynalov. Fransız ədəbiyyatının milyarderi, "Xalq" qəzeti, 2002, 27 fevral.
93. Ə.Zeynalov. Hüqo və Azərbaycan. "Respublika" qəzeti, 2002, 7 aprel.
94. Ə.Zeynalov. Napoleon generalının oğlu. "Respublika" qəzeti, 2002, 28 İyun.
95. Ə.Zeynalov. Unudulmaz həmkarımız. "Respublika" qəzeti, 2002, 9 İyul.
96. Ə.Zeynalov. Volter və Hindistan. "Xəzər" jurnalı, 2002, № 6.

MÜNDƏRİCAT

İstedadla idrakin vəhdəti.....	3
İlk məqalə.....	6
Doğma yurdun hənirtisi	
Bizsiz İrəvan, bizim İrəvan.....	7
İrəvan zadəganları və ya tarixə dönmüş həqiqətlər..	11
İrəvan məscidləri.....	14
Unudulmaz təhsil ocağı.....	16
Soydaşlarımızın qərbi Azərbaycandan deportasiya tarixinə bir nəzər.....	22
Əsrlərdən səslər gəlir.....	28
İrəvanda nə qaldı ki?.....	30
Что осталось в Эреване.....	33
Məktəbin ölümü.....	36
Afət qara gözlər.....	41
Bir müqəddəs ocaq var idi: "Ağa dədə".....	42
Hər gün kəndimizi xatırlayıram.....	43
Zamanın tələbi.....	48
O, xalq artisti adına layiq idi.....	50
O nə özünə, nə də sənətinə xəyanət edərdi.....	53
Дегн Селда.....	57
Minnətdarlıq.....	62
Qaynaqlar nə deyir?	
Baba kimdir?.....	63
Əzizinin bayatıları erməni mənbələrində.....	66
Azərbaycan maniləri erməni qaynaqlarında.....	69
Musiqimizin təsir dairəsi.....	76
Dustaq sənət nümunələrimiz.....	83
90-cı ilin "Qara yanvar"ı	
Ülvinin poetik duyumu.....	88
Heyrət, ey büt.....	91
Ulduzların işığı.....	95
Onlar qayıdacaqlar.....	100
Yazıldı tarixə qara bir xətlə 90-cı ilin qara yanvarı....	102
Ülvinin "Ülvi duyğuları".....	107
Qarabağ: Hadisələr, döyüşlər, vuruşlar	
Bəyənirik, müdafiə edirik.....	110
Yaxşı adamlar da bir nağıl idi	
Və ya yollarda qalan ömür.....	112
Daha nağıllara inanmıram mən.....	116

Qarışıq yuxular aydınlaşacaq.....	119
O, könüllü getmişdi.....	122
Bir ocağın şəhidləri.....	124
Yandırdı atəş Saranı.....	127
Həyat üçün yaranmışıq, vətən üçün ölməliyik	129
Nər ürəkli ata.....	130
Ögüz elinin fədailəri.....	133
Nəhs rəqəm.....	137
Hardaydınız, cənablar?.....	138
İdmanla bağlı ömürlər	
Ömür hədəf getməyib.....	140
Qeyrət nəsilədən gəlir.....	143
Azərbaycan karateçilərinin Tokio rekordu: 10 qızıl, 2 gümüş, 4 bürünc	145
Azərbaycan boksunu yaşadanlar.....	148
Kitablar, rəylər	
İkiyə bölünmüş Azərbaycan "dərdi".....	151
İrəvan xanlığının inadlı mübarizəsi.....	155
Böyük zəhmətin bəhrəsi.....	162
Bir zaman can deyib, can eşidərdik.....	167
Tarixi abidəmiz Fransız dilində.....	172
Sındı qol-qanadım yanıma düşdü.....	176
Avropaya pəncərə	
Hüqonun "Şərq motivləri".....	179
Hüqonun poetik aləmi.....	185
Fransız ədəbiyyatının milyarderi.....	188
Hüqo və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı.....	193
Volter yaradıcılığının Şərq qaynaqları.....	203
Böyük şairin Avropa "iz"ləri.....	207
Volterin türk dünyası.....	210
Volter və Hindistan.....	219
Volterin Zərdüştilik baxışları.....	224
"Авеста": сквозь призму Французского мировоспитания	
2700 лет величественному памятнику азербайджанской истории	229
Müəlliflə yol gələn yazılar.....	233
Mətbuatda dərc olunmuş məqalələr.....	236
Mündəricat	242

*Çapa imzalanıb 02.01.2004. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 15,1 ç.v. Sayı 500. Sifariş 82.*

*" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*

